

**Pznogotski krilni oltar
v cerkvi sv. Križa
v Kojskem (1515)**

in življenje v Brdih v 16. stoletju

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789612549046>

**Poznogotski krilni oltar
v cerkvi sv. Križa v Kojskem (1515)
in življenje v Brdih v 16. stoletju**

**UREDILI
Neva Makuc in Petra Kolenc**

**Ljubljana - Nova Gorica - Dobrovo
2016**

***Poznogotski krilni oltar v cerkvi sv. Križa v Kojskem (1515)
in življenje v Brdih v 16. stoletju***

© 2016, Založba ZRC, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Občina Brda

Prva izdaja, prvi natis.

- Uredili:* dr. Neva Makuc in Petra Kolenc, Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica
- Prevod izvlečkov:* dr. Neva Makuc
- Jezikovni pregled:* dr. Danila Zuljan Kumar
- Oblikovanje in prelom:* Darko Turk
- Recenzenti:* dr. Jasna Fakin Bajec, prof. ddr. Janez Höfler, dr. Špela Ledinek Lozej,
prof. dr. Branko Marušič, prof. dr. Aleksander Panjek
- Izdajatelj:* Zgodovinski inštitut Milka Kosa, zanj prof. dr. Petra Svolfšak
- Soizdajatelj:* Občina Brda, zanj Franc Mužič
- Založnik:* Založba ZRC, ZRC SAZU
- Za založnika:* prof. dr. Oto Luthar
- Glavni urednik:* mag. Aleš Pogačnik
- Tisk:* Present d.o.o.
- Naklada:* 1000 izvodov
- Slike na ovoju:* Andrej Kosič: V Brdih (vas Kojsko), 2007, akvarel, papir, 57 x 76 cm (last Goriškega muzeja, GMK G 1205), objavljeno z dovoljenjem avtorja.
Romarska spominska litografija, 1852 (hrani Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko).
Izsek zemljevida iz Moissessovega dela Historia della vltima gverra nel Frivli. Libri due.
Barezzo Barezzi, Venetia, 1623 (hrani knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, Ljubljana).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

726:27-523.4(497.4Kojsko)
316.728(497.4Goriška brda)“15“

POZNOGOTSKI krilni oltar v cerkvi sv. Križa v Kojskem (1515) in življenje v Brdih v 16. stoletju / uredili Neva Makuc in Petra Kolenc ; [prevod izvlečkov Neva Makuc]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016

ISBN 978-961-254-904-6
1. Makuc, Neva, 1978-
284480256

Kazalo

Ob 500-letnici krilnega oltarja sv. Križa v Kojskem	7
Gašper Cerkovnik Poznogotski krilni oltar sv. Križa v podružnični cerkvi sv. Križa v Kojskem v Brdih	13
Robert Peskar Cerkev sv. Križa v Kojskem v luči poznogotske arhitekturne produkcije na Goriškem	35
Tanja Gomiršek Kojsko in Brestje, oblike zakupa in dajatev po urbarju 1565–1568	51
Neva Makuc Brda in Brici v habsburško-beneških vojnah	67
Andrejka Ščukovt Obnova naselbinskega spomenika Šmartno v Brdih	79
Katarina Šrampf Oris oblačilne kulture v 16. stoletju v Goriških Brdih	95

Ob 500-letnici krilnega oltarja sv. Križa v Kojskem

Znanstvena monografija posvečena 500-letnici oltarja sv. Križa v Kojskem osvetljuje ne le izreden pomen tega dragocenega poznogotskega krilnega oltarja, ampak tudi zgodovino Kojskega in Brd v času nastanka oltarja, ki izvira iz leta 1515. Strokovnjaki s področja umetnostne zgodovine, zgodovine in etnologije so tako v člankih podali nova dognanja, pri čemer so se oprli na številne raznolike pisne in likovne vire. Na ta način so bile obravnavane različne tematike. Osrednja pozornost je posvečena samemu oltarju in romarski cerkvi sv. Križa, v kateri se nahaja. Poskušalo se je osvetliti okoliščine nastanka oltarja, njegovo povezanost z drugimi habsburškimi deželami in evropskimi območji, podobo takratnega življenja v Brdih (gospodarsko življenje, vojno dogajanje, oblačilno kulturo, stavbno zgodovino itd.).

Monografija med drugim razodeva vpetost briškega območja v evropsko dogajanje, od umetniškega vse do vojaško-političnega. Brda so se namreč nahajala na strateško pomembnem obmejnem in prehodnem območju.

Kljub svojemu izrazito podeželskemu značaju se Brda še kako lahko pohvalijo s bogato kulturno dediščino. Danes se ponášamo z obnovljeno srednjeveško vasico Šmartno, z dobrovskim gradom ter z leta 2015 odprto obnovljeno Vilo Vipolže. Skoraj vsaka vas v Brdih ima svojo cerkev z zvonikom, in to niso objekti s samo sakralnim značajem, ampak predstavljajo tudi bogate arhitekturne in kulturne bisere. Med temi se Brici zagotovo posebej ponášamo z romarsko cerkvijo sv. Križa v Kojskem in z njenim 500-letnim krilnim oltarjem. Z veseljem ugotavljamo, da ta naš kulturni biser zavzema vedno pomembnejši delček v mozaiku briških znamenitosti in prispeva k vedno večjemu številu obiskovalcev Brd.

Franc Mužič, župan Občine Brda

Dragoceni poznogotski krilni oltar v cerkvi pri Sv. Križu se prenaša iz roda v rod, z njim zgodovina in zgodbe Kojskega in širših Brd. Sreča nam je dana, da ravno v našem času praznuje 500. obletnico, vendar tudi odgovornost, da ga ohranjamo, da dopolnujemo znanje o njem in spodbudimo k odkrivanju nenapisanih skrivnosti.

Znanstvena monografija je najboljši način poglobljanja v čas in kraj nastanka oltarja, v razmere takratnega življenja pri nas in splošnega dogajanja v naši neposredni in širši okolici.

Obeležitev 500-letnice oltarja pri sv. Križu ima tudi nalogo dvigniti prepoznavnost te dragocene zapuščine in z novimi spoznanji ponuditi ljubiteljem tovrstnim kulturnih spomenikov pomembne podatke.

Ob obletnici dragocenega oltarja skupaj z njim praznujemo vsi vaščani Kojskega in Brestja. Že mnogo let bdi nad našimi življenji, običaji in navadami ter nas povezuje v marljivo celoto. V celoto, ki se včasih ne zaveda svoje pomembnosti in veličine. Vendar se ob tovrstnih jubilejnih trenutkih in podobnih običajih z velikim ponosom poveže in tvori edinstveno skupnost ter pomemben delček okolja Goriških Brd. Ob izdaji monografije se našemu kraju in dragocenemu oltarju globoko klanjamo in se vsem, ki so velikodušno prispevali k nastanku monografije, iskreno zahvaljujemo.

Vaška skupnost Kojsko

Znanstvena monografija, ki smo jo naslovili *Poznogotski krilni oltar v cerkvi sv. Križa v Kojskem (1515) in življenje v Brdih v 16. stoletju*, je posvečena 500-letnici edinstvenega poznogotskega krilnega oltarja iz leta 1515. Omenjena obletnica je ponudila številne priložnosti za osvetlitev pomembnosti tega srednjeveškega kulturnega spomenika, s katerim se ponajbolj ne samo Goriška Brda,* ampak cela Slovenija.

V znanstveni monografiji so objavljeni prispevki, ki obravnavajo oltar in romarsko cerkev sv. Križa, v kateri se ta nahaja. Kot poudarja umetnostni zgodovinar **Gašper Cerkovnik**, spada oltar »med najpomembnejše srednjeveške spomenike na Slovenskem«, saj je »edini obranjeni primer ambicioznejšega krilnega oltarja ter pomemben pričevalec o vlogi, ki so koroški umetnostni centri imeli za takratne slovenske dežele«. S tem pa ponudi razmislek o vpetosti umetniškega dela v umetnostnozgodovinski okvir habsburških dednih dežel, hkrati pa v kontekst širše evropske poznogotske umetnosti, ali kot v svojem prispevku razmišlja generalni konservator Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije **Rober Peskar**, je »cerkev sv. Križa značilen rezultat razvoja arhitekture 15. stoletja na Goriškem, njen zvonik pa eden starejših v tem prostoru in kot tak vzor za mlajše različice v okolici«. Monografija pa ne podaja le pomembnih rezultatov temeljnih raziskav o kojščanskem oltarju in cerkvi, ampak tudi osvetljuje življenje v Brdih v 16. stoletju, ko je oltar nastal. Prispevek zgodovinarke **Tanje Gomiršek** na podlagi popisa duš iz leta 1566 in urbarja iz leta 1565–1568 analizira lastniške odnose ter gospodarske spremembe in predstavi družbeno-demografsko podobo vasi Kojsko in Brestje v 16. stoletju. Prispevek zgodovinarke **Neve Makuc** izpostavi vojno dogajanje v času prve (1508–1516/1521) in druge (1615–1617) habsburško-beneške vojne, v katerih so Brda odigrala vlogo strateško pomembnega območja ob habsburško-beneški meji, tedanje briško kmečko prebivalstvo pa vlogo braniteljev nekaterih briških utrdb, med njimi tudi Šmartnega. Ta utrjeni »naselbinski spomenik« izjemne zgodovinske in kulturne vrednosti, razglašen za kulturni spomenik lokalnega pomena, s konservatorsko-obnovitvenega razvoja obravnava prispevek konservatorke **Andrejke Ščukovt**. Etnologinja **Katarina Šrimpf** pa vpenja raziskavo o oblačilni kulturi v Brdih v 16. stoletju v pregled gradiva o oblačenju na širšem Goriškem.

Na ta način so okoliščine nastanka oltarja umeščene v širši zgodovinski kontekst območja, ki je obravnavano tudi z vidika gospodarske, vojaške, upravne in kulturne zgodovine.

Izpostaviti je potrebno, da prva polovica 16. stoletja predstavlja poseben raziskovalni izziv, glede na to, da se za zgodovinsko Goriško srečujemo s problemom pomanjkanja ustreznih virov. Prav zaradi tega so tovrstne raziskave še toliko bolj pomembne, saj prispevajo k zapolnjevanju vrzeli pri raziskovanju omenjenega obdobja. Prispevki tako temeljijo na številnih in raznolikih primarnih virih, izbranih materialnih preostankih pa tudi zemljevidih, arhivskih in historiografskih virih, sondažnih raziskavah, konservatorskih poročilih itd.

V Novi Gorici, marca 2016

Urednici

* Še dolžno pojasnilo. Besedo Brda v besedni zvezi Goriška Brda v monografiji pišemo dosledno z veliko začetnico (razen v citatnem navajanju, naslovih knjig ipd.). Po pravilih, zapisanih v Slovenskem pravopisu, drugo sestavno nenaselbinskega zemljepisnega imena pišemo z malo začetnico, če ni lastno ime (SP 2000: 14), npr. Vipavska dolina, Ptujsko polje, Bela krajina. V to kategorijo imen navaja SP tudi poimenovanje Goriška brda. Vendar je beseda Brda dejansko iz občnega izvedeno lastno ime, zato smo se odločili za zapis z veliko začetnico, torej Goriška Brda. (op. D. Z. K.)

Poznogotski krilni oltar sv. Križa v podružnični cerkvi sv. Križa v Kojskem v Brdih

Gašper Cerkovnik

dr. umetnostne zgodovine

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

gasper.cerkovnik@ff.uni-lj.si

Izvleček: Poznogotski krilni oltar sv. Križa v cerkvi sv. Križa v Kojskem v Brdih je eden najpomembnejših spomenikov svojega tipa v Sloveniji, saj je edini ohranjeni primer ambicioznejšega krilnega oltarja ter pomemben pričevalec o vlogi, ki so jo koroški umetnostni centri imeli za takratne slovenske dežele. O avtorstvu in okoliščinah nastanka oltarja ne vemo veliko, leto nastanka 1515 pa je sporočal še na začetku 20. stoletja viden napis na oltarnem hrbtišču. Glede na patrocinijske in vizitacijske poročila lahko naročilo zanj z gotovostjo povežemo z romarsko cerkvijo, kjer je oltar še danes. Oltar je glede na starost in okoliščine relativno dobro ohranjen, največ škoda pa je doživel v 20. stoletju, ko ga je med prvo svetovno vojno razbil projektil, naknadno pa je bil deležen še dveh vprašljivih restavracij in večje kraje. Ne glede na to lahko oltar zanesljivo pripišemo razgledanemu rezbarju, verjetno izšolanemu v t. i. mlajši beljaški delavnici mojstra Henrika, pri tem pa mu je pomagal vsaj en pomočnik.

Ključne besede: Kojsko, p. c. sv. Križa, krilni oltar, koroško kiparstvo, mlajša beljaška delavnica.

Altare a battenti di Santa Croce, risalente al periodo tardogotico, nella chiesa succursale di Santa Croce a Kojsko (Quisca) nel Collio

Riassunto: L'altare a battenti di Santa Croce, risalente al periodo tardogotico e situato nella chiesa di Santa Croce a Kojsko nel Collio, rappresenta uno dei più importanti monumenti di questo tipo in Slovenia, dato che è l'unico esempio conservatosi di un altare a battenti, di fattura più ambiziosa. Inoltre, l'altare testimonia il ruolo dei centri d'arte della Carinzia per i territori sloveni. Non abbiamo molti dati sulle circostanze in cui l'altare fu costruito e nemmeno sugli autori dell'opera. Un'iscrizione sulla parte posteriore dell'altare, che era visibile ancora all'inizio del Novecento, attestava che l'altare risaliva al 1515. In base al patrocinio e agli atti delle visite pastorali è possibile collegare con certezza la commissione dell'opera con la chiesa di pellegrinaggio, in cui l'altare si trova ancora oggi. Tenendo presente l'età dell'altare e altre circostanze, è possibile affermare che l'altare è ben conservato. La maggior parte dei danni che esso subì risale al Novecento, quando durante la prima guerra mondiale fu spaccato da un proiettile. In seguito esso fu oggetto di due restauri di dubbia efficienza e vittima di un furto. L'altare può essere ascritto con certezza a un colto intagliatore, formatosi probabilmente nella così detta officina del mastro Henrik a Villacco (Villach). Il lavoro dell'intagliatore fu appoggiato da almeno un aiutante.

Parole chiavi: Kojsko (Quisca), chiesa succursale di Santa Croce, altare a battenti, scultura carinziana, officina di Villacco.

Uvod

Poznogotski krilni oltar v romarski cerkvi sv. Križa v Kojskem, podružnici župnije Kojsko, zagotovo sodi med najpomembnejše srednjeveške spomenike na Slovenskem. To odlično mesto mu v prvi vrsti zagotavlja dejstvo, da gre za edini ambicioznejši primer rezljanega krilnega oltarja pri nas, upoštevanja vredna pa je tudi njegova vsebinska in likovna zasnova. Oltar je bil že dokaj zgodaj prepoznan kot delo ene od beljaških rezbarskih delavnic, ki so posebno v prvih desetletjih 16. stoletja s kvalitetnimi deli oskrbovale ne samo koroške, marveč tudi kranjske, štajerske in seveda goriške cerkve. Poleg tipičnih koroških elementov lahko na oltarju najdemo kar nekaj rešitev iz bolj oddaljenih dežel, kar kojščanski oltar vpenja v širši kontekst evropske umetnosti.

V današnjem stanju je podoba oltarja in prezbiterja predvsem zaradi poškodb in konservatorsko-restavratskih posegov v 20. stoletju precej okrnjena, vendar oltar še vedno predstavlja skoraj šolski primer poznogotskega krilnega oltarja, kakršni so nekdanj krasili skoraj vsako pomembnejšo cerkev v Srednji Evropi, vključno s slovenskimi deželami (*sl. 1, 2*).¹ Leseni oltarni nastavek (retabel) stoji na kamniti oltarni mizi na posebnem podstavku – predeli – z reliefom Križevega pota.² Osrednji del nastavka tvori pravokotna oltarna skrinja s Križanjem, zgornji del pa krasi relativno zapleten preplet usločenih in polkrožnih lokov v obliki trilista s čebulasto usločenim srednjim lokom. Na vrhu skrinje je postavljen manjši kip vstalega Kristusa, ki sta ga še nekaj desetletij nazaj spremljali dve manjši figuri svetnikov – edini ostanki nekdanje oltarne krone, ki je nekdanj segala do stropa sicer precej nizkega prezbiterja. Prizor s Križanjem obdajata premični krili s štirimi prizori iz legende sv. Križa. Krili sta zgoraj zaključeni z lokom, ki odgovarja obliki okrasa oltarne skrinje. Opisano t. i. praznično lice, ki ga danes lahko občuduje večina obiskovalcev cerkve, je včasih večina vernikov lahko videla samo ob praznikih, saj je bilo navadnim dnevom namenjeno t. i. delavniško lice. V zaprtem stanju je na premičnih krilih, ki sta tako kot na notranji strani horizontalno razdeljeni v dve polji, nameščenih po par apostolov, izdelanih v plitvem reliefu. Celotna dvanajsterica je dopolnjena s pomočjo dveh nepremičnih, nekoliko ožjih kril, ki nadaljujeta delitev na dve polji, na vsakem pa je prostor še za enega apostola. Ob straneh oltar na vitkih podstavkih »varujeta« sveta viteza Jurij na levi in Florijan na desni. Danes sta za oltarjem na diagonalnih stranicah gotskega prezbiterja obešeni še dve gotski tabli z reliefnimi prizori Kristusovega pasijona, ostanka nekega drugega poznogotskega krilnega oltarja.

Zgodovina oltarja in raziskav

Glede na njegov petstoletni obstoj vemo o zgodovini oltarja v resnici precej malo. Arhivski viri o nastanku oltarja niso znani, na podlagi vizitacij pa lahko oltar zanesljivo lociramo v cerkev sv. Križa v 70. leta 16. stoletja.³ Da je oltar nastal prav za kojščansko taborsko cerkev, potrjuje – kot je bilo že večkrat poudarjeno v literaturi – ujemanje patrocinijske cerkve⁴ in oltarja, navsezadnje pa tudi sama dimenzija oltarja, ki se je nekdanj povsem prilagajala višini oboka prezbiterja, zgrajenega okoli let 1470–1480.⁵ Prvi bolj povedni zapisi o oltarju so tako znani šele iz začetka 20. stoletja. S pomočjo različnih pisnih in slikovnih virov lahko predvsem natančneje določimo številne kasnejše posege, ki so privedli do njegove

¹ Na splošno o poznogotskih rezljanih oltarjih: Schindler, *Der Schnitzaltar*; Kahsnitz, *Die großen Schnitzaltäre*.

² Oltarna omara je visoka 184, široka 113 in globoka 31 cm, krila 181 × 56,5 × 6, predela 59 × 207 × 40; Cevc, *Gotska plastika*, str. 150.

³ Höfler, *Gradivo*, str. 111 (z navedbo kasnejših vizitacij). Prvič je oltar omenjen v vizitaciji Bartolomeja da Porcia iz leta 1970, ki je posebej predstavljena v študiji: Pillon, *Cum palla lignea*.

⁴ Prvič je bila cerkev s patrocinijem na kratko omenjena leta 1523, bila pa je podružnica župnije sv. Jurija v Ločniku (Lucinico, Italija): Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 170–171; Höfler, *Gradivo*, str. 111.

⁵ Peskar, *Gotska arhitektura*, str. 302–303.

Slika 1: Oltar sv. Križa, zaprt, Kojško, p. c. sv. Križa, današnje stanje (foto: Gašper Cerkovnik).

današnje podobe. Pri tem je posebno dragoceno slikovno gradivo, ki še ni bilo natančno preučeno ali celo poznano in ob vzporednem upoštevanju sicer redkih pisnih virov nudi dobro podlago za rekonstrukcijo prvotne podobe oltarja iz začetka 16. stoletja.

Najpomembnejši poznani podatek o oltarju je danes težko berljiva letnica 1515, ki je napisana na hrbtni strani oltarne skrinje. Čeprav bi na podlagi večine objav lahko prišli do sklepa, da je bila na hrbtni strani oltarne skrinje napisana samo letnica, je Emilijan Cevc v katalogu razstave iz leta 1973 objavil nekoliko daljši napis. Ostanke napisa, ki se jih je takrat po Cevčevem zapisu dalo samo še slutiti, so bili: »FUIT 1515 PAROCO TH... / JUG ET CAM... THOMASIG...«. ⁶ Napis torej sporoča letnico brez točne navedbe, kaj naj bi označevala, razberemo pa lahko še začetek imena župnika (»Th...«) in priimek ključarja

⁶ Cevc, *Gotska plastika*, str. 152.

Slika 2: Oltar sv. Križa, odprt, Kojško, p. c. sv. Križa, današnje stanje (foto: Gašper Cerkovnik).

Tomažiča.⁷ Glede na objavljena konservatorsko-restavratorska poročila v začetku 70. let lahko sklepamo, da napis ni bil več ohranjen, saj ni nikoli omenjen,⁸ tako da je Cevc prepis napisa verjetno našel v zapiskih kojščanskega župnika Edka Ferjančiča, kjer je sicer prepisan nekoliko drugače: »*FUIT 1515 (? RENEVATUM?)PAROCO TH .../JUG ET CAM---THOMASIG...*«.⁹ Beseda »*renewatum*« v oklepaju, torej »*obnovljen*«, je najbrž samo Ferjančičev poskus vsebinske dopolnitve, ki pa izhaja iz drugega, še manj znanega napisa na hrbtni strani oltarja: »*V DRUGIČ 18.. POD VIKARN .. MIHA CORSIG JAKOB S PI---*«, torej da je bil oltar v drugo obnovljen za časa župnika Mihaela Koršiča.¹⁰ Ferjančič je mogoče sklepal, da mora biti zaradi odsotnosti drugih napisov napis iz leta 1515 namenjen prvi obnovi oltarja. Napis iz 19. stoletja se seveda ni nanašal na obnovo iz 1515, temveč bolj

⁷ Del napisa pred njegovim imenom »CAM...« je ostanek besede »*camerarius*«, tj. ključar cerkve – za ta podatek se zahvaljujem prof. ddr. Janezu Höflerju. Priimek Tomažič je v Kojškem pogost še danes: Gomiršek, *Brestje in Kojško*, str. 16.

⁸ Za dober pregled vseh konservatorsko-restavratorskih posegov v p. c. sv. Križa glej: Zalar, *Sv. Križ nad Kojškim*, str. 15–31.

⁹ Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 34. O Ferjančiču več v nadaljevanju.

¹⁰ Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 34.

verjetno na poseg v času baroka. Romarska cerkva je namreč verjetno dobršen del bogate kamnite in lesene baročne opreme dobila ob novogradnji kojščanske župnijske cerkve v drugi polovici 60. let 18. stoletja. V ohranjeni pogodbi je bilo od gradbenika izrecno zahtevano, da oltarno opremo iz stare župnijske cerkve (od katere se je ohranil samo še stari gotski prezbiterij, ki danes služi kot zakristija) in dveh kapel iz okolice vasi, ki so jih takrat podrli za gradbeni material nove cerkve, porabi za okrasitev romarske cerkve sv. Križa.¹¹ S tem podatkom lahko zanesljivo povežemo stranska oltarja – zlata lesena oltarja sta datirana z letnicama 1698 in 1700, kamniti menzi pa sta verjetno iz prve polovice 18. stoletja –, pri predelavi velikega oltarja pa moramo vseeno dopustiti možnost, da je bil vsaj delno spremenjen že prej. Inkrustirana baročna oltarna menza, na kateri še danes stoji gotski retabel, bi lahko bila povezana z obnovo v 17. stoletju, ko so bile med drugim predelane okenske odprtine v prezbiteriju in poslikan obok.¹² Šele v času baroka je bil oltar mogoče dopolnjen še z dvema prav tako poznogotskima rezljanima kriloma s štirimi prizori iz Kristusovega pasijona.¹³ Danes sta tabli jasno ločeni od oltarja, zagotovo pa vsaj od sredine 19. stoletja in vse do konca 60. let 20. stoletja temu ni bilo tako. Celotni oltar je bil še slabih šestdeset let nazaj zasnovan veliko bolj razkošno (in primerno svoji romarski funkciji) kot danes, saj sta bili pasijonski krili montirani ob oltarju tako, da je v odprtem stanju dajal vtis štirikrilnega gotskega oltarja.¹⁴ Kdaj točno je prišlo do omenjenih posegov na oltarju brez drugih podatkov težko določimo, vsaj nekaj pa jih lahko zanesljivo časovno umestimo pred letom 1852. S to letnico je datirana spominska litografija za slovenske romarje (napis), ki v spodnjem delu prikazuje veduto Kojškega, nad njo pa je upodobljen oltar v odprtem stanju s krono in stranskima pasijonskima kriloma brez predele (*sl. 3*).¹⁵ Cilj risarja in grafika je očitno bil v prvi vrsti predvsem prepoznavnost oltarja za romarje, pri čemer so slogovne posebnosti in drobni detajli imeli zelo obrobno vlogo. Ne glede na to lahko s precejšnjo gotovostjo ugotovimo, kateri deli oltarja so bili spremenjeni do prve polovice 19. stoletja. Predelani so bili vrhovi prepleta lokov nad osrednjo skrinjo v nastavke za sveče in dodani (baročni?) okraski pod loki premičnih kril in okraši nad krili s pasijonskimi prizori. Mogoče so v tem času oltarju dodali tudi polkrožna portala oltarnega obhoda, ki sta bila glede na slikovno gradivo (pisnega ni) verjetno uničena in odstranjena zaradi poškodb med prvo svetovno vojno. Na podlagi Draxlerjeve fotografije (glej spodaj) bi sicer lahko skleпали, da je šlo za kamnita inkrustirana portala, vendar verjetno drži Ferjančičev zapis, da sta bila narejena iz lesa in je bil vtis inkrustacije dosežen samo z barvo.¹⁶

Litografija torej prikazuje oltar še pred obnovo, ki jo je župnik Koršič ovekovečil z

¹¹ Oswald, Grof Rudolf Cronberg in Kojško, str. 100. Povzemata tudi: Gomiršek, *Brestje in Kojško*, str. 45–48; Premrl, *Briški teri*, str. 64–84 (podružnica sv. Križa je samo omenjena, oltar pa je napačno datiran okrog leta 1525).

¹² Peskar, *Gotska arhitektura*, str. 302 (s starejšo literaturo). Glede na Kokaljevo poročilo je pod baročno preobleko ohranjena še gotska menza; Franc Kokalj: Poročilo o službenem potovanju v Fojano in Križ pri Kojškem dne 2/7–1969, št. 213/1969, INDOC CENTER MK; povzeto tudi pri: Zalar, Sv. Križ, str. 18. Križ na sredini današnje menze je nov, prvotno je bilo osrednje kvadratno polje inkrustirano, kar je razvidno iz Drexlerjeve fotografije iz leta 1911, v tem času pa v prezbiteriju še ni bilo današnjih kamnitih balustrad – primerjaj slike 1, 2, 4 in 5. Za okvirne datacije do sedaj še nedatiranih kosov baročne opreme se zahvaljujem prof. dr. Mateju Klemenčiču.

¹³ Krili sta pripisani anonimnemu mojstru z zasilnim imenom Mojster Trbojske Marije in datirani v prvo desetletje 16. stoletja: Cevc, *Gotska plastika*, str. 135–136, kat. št. 114, 115, sl. 125, 126; za zadnji pregled raziskav o krilih glej: Quinzi, Prizori Kristusovega pasijona; o pomislekih o relativno zgodnjem datiranju njegovih del glej še: Cerkovnik, Oltar sv. Andreja. Monika Oswald domneva, da bi krili lahko bili del oltarja porušene kapele Sv. Trojice (Osvald, Grof Rudolf Cronberg in Kojško, str. 100, op. 16), kar verjetno ne drži, saj je bila kapela zelo verjetno zgrajena šele v 80. letih 16. stoletja (Gomiršek, *Brestje in Kojško*, str. 58–59). Poleg tega je glede na dimenzije oltarnih kril moral biti celotni oltar velik približno toliko kot oltar sv. Križa, torej bi tudi kapela Sv. Trojice morala biti velika približno toliko kot ohranjena podružnica, kar ni posebno verjetno. Glede na predvideno velikost izgubljenega oltarja, bi v poštev prišla današnja župnijska cerkev, vendar je glede na pasijonsko vsebino, ki bi bila nenavadna za veliki oltar Mariji posvečenega svetišča, tudi to težko sprejemljivo, kot tudi možnost, da bi tako velik oltar izvirno služil za stranskega. Krili so mogoče že ločeni od ostalega oltarja prinesli v Kojško od drugod, mogoče že v času baroka, ko so posebno v slovenskih deželah skoraj sistematično menjali starejše oltarje z novimi.

¹⁴ Slikovno gradivo INDOC CENTRA MK, predstavljeno v nadaljevanju.

¹⁵ Celostranska reprodukcija pri Vuk, Poročilo, str. 224; manjša pri: Petrič, *Duša*, str. 135.

¹⁶ Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 42.

napisom na hrbtni strani oltarja. Mihael Koršič je kot župnik v Kojskem služboval v letih 1860 do 1890,¹⁷ o njegovih posegih na oltarju pa lahko sklepamo predvsem iz primerjave med litografijo in poročilom ter fotografijami, ki jih je leta 1911 pripravil in objavil Karel Drexler. Drexler je bil avstrijski umetnostni zgodovinar, teolog in večletni sodelavec dunajske Centralne komisije (K. k. Zentralkommission für die Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale), ki se je po upokojitvi v začetku 20. stoletja preselil v Gorico.¹⁸ Kljub upokojitvi je ostal aktiven kot korespondent Centralne komisije in je bil prvi, ki je ob poročanju o njegovem stanju poskusil oltar tudi okvirno umetnostnozgodovinsko opredeliti. Leta 1911 je bila v glasilu Komisije objavljena njegova fotografija odprtega oltarja in poročilo, da se v cerkvi sv. Križa v Kojskem nahaja dobro ohranjen krilni oltar iz ok. leta 1500, ki je bil iznakažen z novo poslikavo. Komisija je sklenila, da bo oltar obnovila, kar pa je verjetno preprečila vojna.¹⁹ Poleg objavljene fotografije odprtega oltarja²⁰ je Drexler posnel tudi še neobjavljeno fotografijo zaprtega (sl. 4, 5). Na podlagi obeh fotografij lahko Koršičevi obnovi pripišemo svečnike na vrhu oltarne skrinje in na spodnjem delu pasijonskih kril. V tem času so bili mogoče odstranjeni tudi okraski na vrhu premičnih kril praznične strani, ki so vidni na litografiji – Koršič je najbrž v takratnem duhu historicizma želel regotizirati oltar, v prid čemur bi govoril tudi neogotski tabernakelj, ki je bil na oltarju v času Drexlerjeve fotografije, torej vsaj do leta 1911. Na to obnovo se skoraj zagotovo nanaša tudi Drexlerjevo poročilo o neprimerni obnovi polihromacije, na kar je nekaj let kasneje opozoril tudi Ugo Ojetti.

Za današnje razumevanje stanja oltarja je zelo pomemben pisni vir, ki je nastal med prvo svetovno vojno in je po skoraj neverjetno srečnem spletu okoliščin končal svojo pot v Kojskem.²¹ Gre za danes dobro poznano poročilo iz 29. oktobra 1916 poročnika italijanske vojske Uga Ojettija, sicer pomembnega italijanskega kulturnega kritika, umetnostnega zgodovinarja in publicista, ki je bil na bojišču zadolžen za reševanje in varovanje umetnostnih spomenikov.²² Ojetti naj bi se v Kojskem zadrževal večkrat, posebno pozornost pa je zaradi oltarja namenil ravno cerkvi sv. Križa, ki je služila kot artilerijsko opazovališče. Ojetti se je zavedal ogroženosti oltarja, tako da je novembra leta 1915 dal celo izdelati fotografijo, ki pa do sedaj še ni bila najdena. Oltar naj bi sovražniki zadeli pred koncem oktobra leta

S. Križ nad Quiskem

Skuz sveti Križ, edino naše upanje.
Ohrani o Gospod! otroke tvoje use.

Slika 3: Romarska spominska litografija, 1852 (Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko).

¹⁷ Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 34; Gomiršek, *Brestje in Kojsko*, str. 50.

¹⁸ Karel/Carl Drexler (1861–1922) naj bi začel pripravljati tudi fotografsko zbirko goriških spomenikov: Brückler, Nimeth, *Personenlexikon*, str. 52.

¹⁹ *Mitteilungen*, stolpec 463.

²⁰ Fotografija je bila reproducirana še pri: Ferjančič, *Tabor na jezeru*, str. 4; Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451.

²¹ Poročilo je bilo prvič objavljeno šele leta 1981: Vuk, *Poročilo*, str. 223. Ojetti je verjetno duplikat svojega poročila vložil v knjigo, ki je bila po njegovi smrti prodana v Frankfurt, kjer je bila zopet prodana goriškemu antikvarju, ki je poznal takratnega kojsčanskega župnijskega upravitelja Bruna Pulca.

²² Vuk, *Poročilo*, 223–227.

Slika 4: Karl Drexler, Oltar sv. Križa, zaprt, do leta 1911 (INDOC CENTER MK).

Slika 5: Karl Drexler, Oltar sv. Križa, odprt, do leta 1911 (INDOC CENTER MK).

1916, Ojetti pa je po svojih besedah skrbno zbral ohranjene dele ter jih v zabojih poslal v Videm (Udine), od koder bi jih poslali na restavriranje – po njegovem predlogu v Firence. Poročilo sicer ne skriva Ojettijevih močnih nacionalističnih nagnjenj, ki so po vojni privedla do njegove odkrite podpore Mussoliniju, saj naj bi obnovljeni oltar vrnili v Kojso opremljenega z napisom, kdo ga je uničil in kdo obnovil.²³ Ne glede na to pa ga je oltar, »izrezljan in poslikan v tirolsko nemškem stilu iz 16. stoletja«, kot poznavalca in ljubitelja umetnosti očitno navdušil (kljub neokusno obnovljeni polihromaciji, o kateri je poročal že Draxler).²⁴ Ojettijevo poročilo je posebno pomembno zaradi dokaj natančnega opisa stanja oltarja pred in po razbitju. Že leta 1915 ni bilo celo enega od nepremičnih kril, manjkalo pa je tudi nekaj figur iz predele. Ko je avstrijska vojska zadela cerkev, je bil oltar razbit na več kosov, ki naj bi bili skrbno zbrani in preneseni v zakristijo župnijske cerkve. Ojetti poroča, da je zbral deset delno poškodovanih plitkih reliefov apostolov, pet (?) angelcev (kar verjetno kaže na to, da je bila skrinja poškodovana do te mere, da je osrednja skupina s Križanjem razpadla), in šest posamično stojećih kipcev (verjetno sveta viteza, trije kipi iz oltarne krone, šesti je bil mogoče eden od vojakov iz Križanja). Največ škode je razumljivo doživel krhki okras oltarne krone sestavljen iz petih baldahinov: v celoti naj bi se ohranila le ena fiala, fragmenti ostalih pa naj bi vseeno bili skrbno pospravljeni v zaboje in poslani v restavriranje.

Obnovljeni oltar je bil nato v Kojso vrnjen leta 1924²⁵ in leta 1932 vključen v ob-

²³ Za Ojettijevo (pogosto spregledano) povezavo s fašističnim gibanjem in režimom glej: Leuschner, *Die Nation*, str. 250–264.

²⁴ Vuk, *Poročilo*, str. 226–227.

²⁵ Gomiršek, *Brestje in Kojso*, str. 55.

sežno izdajo o škodi prve svetovne vojne na umetnostnih spomenikih v Benečiji Andrea Moschettija.²⁶ Moschetti je poskusil oltar opredeliti tudi umetnostnozgodovinsko. Pripisal ga je šoli pomembnega nemškega renesančnega kiparja Hansa Adolfa Daucherja, avtorja kipov v Fuggerejvi kapeli v Augsburgu.²⁷ Bolj kot njegov poskus atribucije je pomemben opis škode in objavljeni reprodukciji, ki naj bi seveda predvsem predstavili škodo, ki je bila narejena (sl. 6, 7). Fotografiji odprtega in zaprtega oltarja prikazujeta sicer sestavljeni oltar z montiranimi kipi, ki pa (razen nove figure Križanega) niso bili bistveno popravljeni. Sv. Juriju manjka zgornji del sulice, sv. Florijanu podlaket leveice, leva zapestja pa so zgubili tudi vsi kipi v kroni. Na zunanji strani kril so se ohranili samo še rezljani apostoli, med katerimi jih je kar nekaj izgubilo atribute in druge dele teles. Skupina v predeli je ostala nepoškodovana, saj sta figurici razbojnikov glede na Ojettijevo poročilo izginili že pred tem. Brez večjih poškodb so bili vsi reliefi na notranji strani premičnih kril, podobno je tudi s skupinami figur pod Križanim, kjer je eden o vojakov izgubil roko, drugi pa samo nekatere kose orožja, posebno sulice in helebarde. Križani je bil nadomeščen z novim, ni pa povsem jasno zakaj – Ojetti ne omenja posebej, da bi bil uničen, tako da je možno, da je bil odtujen ali izgubljen. Več škode je vidne le na štirih angelih, ki lebdijo ob križu ter žalujejo in v kelihe prestrezajo Kristusovo kri. Prvi angel z leve je izgubil obe peruti, od drugega je ostala samo še glava in desna rama, tretjemu in četrtemu pa vsakemu po desna perut. Največja izguba je poleg Križanega celotna izguba oltarne krone, ki je bila sestavljena iz dveh samostojnih fial ob robovih skrinje, treh baldahinov nad figurami na oltarni skrinji, ob straneh pa še dveh baldahinov nad svetima vitezoma. Fotografiji sta kot kaže nastali še preden je bil poseg končan, saj je bila večina omenjenih manjkajočih delov razen baldahinov in fial nadomeščena.²⁸ Le nekaj let za Moschettijem je bilo nato prvič objavljeno bistveno znanstveno spoznanje o izvoru oltarja, ki v osnovi velja še danes. V članku objavljenem leta 1936 je avstrijski umetnostni zgodovinar Otto Demus oltar na kratko omenil in ga označil za koroško delo iz začetka 16. stoletja. Poleg tega je domneval, da je glede na patrocinijske cerkve oltar verjetno še danes »in situ«, opazil pa je tudi, da sta stranski krili ostanek nekega

Slika 6: Oltar sv. Križa, zaprt: Moschetti, do leta 1932 (verjetno pred 1924) (INDOC CENTER MK).

Slika 7: Oltar sv. Križa, odprt: Moschetti, do leta 1932 (verjetno pred 1924) (INDOC CENTER MK).

²⁶ Moschetti, *I danni*, str. 550–554.

²⁷ Moschetti, *I danni*, str. 550. Za Daucherja glej: Schindler, *Augsburger Renaissance*.

²⁸ Najverjetneje je bil oltar restavriran v Firencah, kot ga kaže razglednica iz časa med obema vojnoma, reproducirana pri: Gomiršek, *Brestje in Kojško*, str. 54.

drugega manj kvalitetnega in starejšega oltarja.²⁹

Oltar je na svojem prvotnem mestu v Kojskem brez večjih sprememb preživel drugo svetovno vojno. Po vrnitvi iz Firenc sta bili v izvornem položaju nazaj na oltar umeščeni krili s pasijonskimi oltarji, ki, kot kaže, med prvo svetovno vojno nista bil poškodovani in restavrirani. Izgubo oltarne krone so poskusili rešiti z uporabo drugih predvsem baročnih elementov, ki so jih glede na ohranjeno fotografsko gradivo tudi menjali (figura vstalega Kristusa je bila postavljena na bogat baročni podstavek, na nekaterih fotografijah pa lahko zasledimo tudi dve stranski vazi) (sl. 8, 9).³⁰ V takšni obliki je oltar ostal še globoko po drugi svetovni vojni, se pa v tem obdobju poveča število zapisov o njem. Med temi so posebno zanimivi še ne povsem izčrpani in poznani rokopisi kojščanskega župnika Edka Ferjančiča in umetnostnega zgodovinarja Franceta Steleta. Edko (Edvard) Ferjančič je v Kojskem kot župnik služboval med letoma 1944 in 1957,³¹ kojščanski oltar pa ga je verjetno pritegnil predvsem kot pričevalec verske zgodovine kraja, ki jo je delno predstavil v članku o cerkvi sv. Križa leta 1947,³² glede na začetni rokopisni osnutek zgodovine župnije pa jo je mogoče nameraval v tiskani obliki predstaviti tudi bolj obsežno. Poleg tega ga je oltar sam verjetno navdahnil tudi za pripravo dela o zgodovini Kristusovega križa v umetnosti, za katerega se je prav tako ohranilo gradivo v župnijskem uradu v Kojskem³³. Žal ga je pri vseh teh morebitnih načrtih ustavila smrtna poškodba ob krašenju župnijske cerkve. Ferjančič, rojen 1898 v Vipavi, ki je večino svoje duhovniške poti preživel na Primorskem, je verjetno cerkev sv. Križa v Kojskem – kot takrat še živahno romarsko pot – poznal že od prej, glede na omembo naslikanih apostolov na zunanji strani kril v svojih zapisih mogoče celo izpred prve svetovne vojne. Še ne upoštevani pa so ostali terenski zapiski Franceta Steleta, ki je posebno ob prvih obiskih Kojskega po drugi svetovni vojni od domačinov zvedel še nekaj podatkov (sl. 10). V svojih terenskih zapiskih na podlagi Drexlove fotografije ugotavlja, da

Slika 8: Oltar sv. Križa, odprt, po drugi svetovni vojni z dodatki na oltarni skrinji (verjetno fotografija Franceta Steleta, UL FF, Fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino).

Slika 9: Oltar sv. Križa, odprt, po drugi svetovni vojni z dodatki na oltarni skrinji (verjetno fotografija Franceta Steleta, UL FF, Fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino).

²⁹ Demus, *Kunstgeschichtliche Wechselbeziehungen*, str. 188.

³⁰ Glej fotografsko gradivo hranjeno v INDOC CENTRU MK.

³¹ Za jedrnato predstavitev njegovega življenja in dela glej: Žigon, Ferjančič (spletni vir).

³² Ferjančič, *Tabor na jezeru*, str. 4.

³³ Arhivsko gradivo povezano s Ferjančičem je bilo nekaj let nazaj prenešeno v arhiv škofije Koper. Za podatke in pomoč se zahvaljujem kojščanskemu župniku Jožetu Ipavcu.

sta bili v skupini Križanja zamenjani dve figuri: v celoti figura Križanja, od levega angela ob Kristusu pa naj bi ostala samo še glava, manjkala pa sta tudi dva reliefa apostolov v spodnji vrsti nepremičnih kril.³⁴ Stele sporoča tudi, kaj se je zgodilo s Križanim: med prvo svetovno vojno naj bi oltar evakuirali, med čemer je kip izginil, novega pa je po fotografiji na Tirolskem naredil rezbar Stuflesser.³⁵

Najbolj intenzivno se je oltarju posvetil Emilijan Cevc, eden največjih slovenskih poznavalcev srednjeveške plastike, ki je v povojnem obdobju objavil več obsežnih študij o kiparstvu. Cevc je potrdil in nadgradil Demusova opažanja in oltar povezal z beljaškim kiparstvom.³⁶ Bil je tudi prvi, ki je objavil ugotovitev, da niso delo drugega mojstra samo oltarni krili s pasijonskimi prizori, temveč, da je tudi sam oltar delo dveh mojstrov: glavni in kvalitetnejši je izrezljal praznično stran, šibkejši pomočnik pa reliefe apostolov.³⁷

Do naslednjih večjih posegov na oltarju je nato prišlo šele okoli leta 1970. Leta 1969 so oltar prepeljali v restavratorsko delavnico v Ljubljano, v tem času pa so začeli tudi z deli v sami cerkvi.³⁸ Franc Kokalj, ki je vodil konservatorska dela v cerkvi, je takrat začel z odkrivanjem poslikav v prezbiteriju, v primeru, da bi se izkazalo, da bi bile te pomembne, pa je razmišljal o prestavitvi oltarja na severno steno ladijskega dela.³⁹ Poslikave so se izkazale za ne dovolj ohranjene in pomembne (sl. 11). Restavriranje Križevega oltarja in pasijonskih kril je bilo zaključeno leta 1973 za veliko razstavo o gotškem kiparstvu na Slovenskem v Narodni galeriji v Ljubljani.⁴⁰ Ob restavriranju so ugotovili, da je večina izvirne polihromacije zaradi kasnejših posegov izginila, nadomeščena pa je bila z debelim osnovnim krednim nanosom, ki je zakril številne bolj pretanjene detajle in modelacije na gotških plastikah. Dodatno težavo so povzročali cenični materiali in barve, ki so jih uporabili med italijansko restavracijo – namesto pozlate so namreč enostavno uporabili zlato bronzo.⁴¹ Kot kaže do izvedbe prvotnega načrta, da bi na celem oltarju odstranili vse sekundarne poslikave in po sodobnih standardih rekonstruirali prvotni barvni vtis oltarja s tonsko povezavo ohranjenih fragmentov, glede na poročilo iz

Slika 10: France Stele pred portalom p. c. sv. Križa v Kojsem leta 1963 (INDOC CENTER MK).

³⁴ Stele je Kojso obiskal večkrat v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni. Ob prvem obisku oktobra leta 1947 fotografije še ni poznal, je pa že domneval, da je Kristus nadomeščen ter da oltarju verjetno manjka krona. Prav tako ni poznal letnice, je pa glede na modo figur nastanek oltarja pravilno postavil nekako po letu 1500. Opazil je tudi, da tabli s pasijonskimi prizori pripadajo drugemu oltarju, glede na slog pa so verjetno nastale okrog leta 1500, torej pred oltarjem sv. Križa. Stele, *Terenski zapiski*, CXXIV, 9. 10. 1947, str. 58–60. Podobno tudi ob drugem obisku: Stele, *Terenski zapiski*, CXXII, 15. 9. 1948, str. 15–17. Drexlerjevo fotografijo je odkril šele ob svojem tretjem obisku Kojsega: Stele, *Terenski zapiski*, CXXII, 11. 10. 1948, str. 76. Ob obisku Kojsega leta 1959 oltarja ne omenja: Stele, *Terenski zapiski*, XXVIA, 21. 9. 1959, str. 29. Oltar ponovno omenja ob naslednjem – zadnjem – obisku, kjer premakne datacijo pasijonskih kril po nastanku oltarja, apostole pa jasno odpiše glavnemu mojstru: Stele, *Terenski zapiski*, XXI, 4. 1963, str. 14–15. Stele je sicer v svoje objave oltar vključil enkrat in samo povzel ugotovitve svojega študenta Emilijana Cevca: Stele, *Umetnost v Primorju*, str. 108–109.

³⁵ Stele, *Terenski zapiski*, CXXII, 15. 9. 1948, str. 15–17. Verjetno eden od članov delavnice še danes delujoče družinske rezbarske delavnice *Ferdinand Stuflesser 1875* v Ortiseiu/St. Ulrichu na Južnem Tirolskem: Andergassen, Stuflesser, str. 446–447. Žal v njihovem sicer obsežnem arhivu podatka o tem ni bilo mogoče najti, saj jim ravno iz tega obdobja manjka nekaj računskih knjig. Za ta podatek se najlepše zahvaljujem g. Filipu Stuflesserju.

³⁶ Cevc, *Umetnostno zgodovinski spomeniki*, str. 241; Cevc, *Srednjeveška plastika*, str. 40 (Cevc sicer ne navaja tega članka, vendar je iz vsebine in navedbe strani očitno, da se sklicuje prav na tega); Cevc, *Goriška*, str. 31.

³⁷ Najbolj sintetično je svoje ugotovitve predstavil v katalogu o gotškem slikarstvu v Sloveniji v Narodni galeriji iz leta 1973: Cevc, *Gotska plastika*, str. 150–152, kat. št. 142 (s starejšo literaturo).

³⁸ Cevc, *Gotska plastika*, str. 151–152. Restavriranje oltarja je zaradi sledov črvojedine že leta 1964 predlagal Ivan Komelj: Iz poročila o službenem potovanju tov. Ivana Komelja v drugi polovici junija 1964, št. 202/ 1964, INDOK CENTER MK.

³⁹ Kokalj, France: Poročilo, 1969/213, INDOK CENTER MK.

⁴⁰ Potekala je od 9. oktobra do 30. decembra: Cevc, *Gotska plastika*, str. 150–152, kat. št. 142 (oltar sv. Križa); str. 135–136, kat. št. 114, 115 (krili s pasijonskimi prizori).

⁴¹ Kokalj, Delo, str. 218. Kokalj je vse te napake pripisal italijanski restavraciji. Nekoliko drugačno mnenje je imel restavrator Ivan Pavlinec, ki je upravičeno domneval, da je bila prvotna barvna plast vsaj delno odstranjena že v baroku, italijanska obnova pa je bolj kot ne to samo dokončala in privedla do tega, da se pri rekonstrukciji prvotnih barvnih plasti lahko zanašajo samo na podatke: »ki smo jih s težavo odkrili v najbolj skritih globinah plastike.«: Pavlinec, *Iz prakse*, str. 106; Poročilo konservatorskega ateljeja za leto 1973; spis 73_1973, INDOK CENTER MK.

Slika 11: Pogled v cerkev sv. Križa brez oltarja leta 1972 (INDOC CENTER MK).

no monumentalno delo o koroških poznogotskih oltarjih vključil Demus, kjer je v glavnih točkah pritrnil Cevcu ter opozoril še na nekaj drugačnih interpretacij in primerjav,⁴⁶ leta 1997 pa je bil oltar vključen tudi v razstavo *Segni del sacro* v Gorici.⁴⁷

Prvotna oblika in ikonografija oltarja

Ikonografska zasnova oltarja je razdeljena na dva dela: v zaprtem stanju je na krilih serija dvanajstih apostolov, v odprtem pa prizori povezani z zgodbo o eni najpomembnejših relikvij krščanstva, sv. Križu, na katerem je umrl Kristus. Temu osnovnemu konceptu je dodanih še nekaj figur: ko je oltar zaprt, sta ob straneh oltarne skrinje dve figuri na vitkih podstavkih – sveta viteza oz. t. i. varuha oltarja, sv. Jurij, ki ubija zmaja, in sv. Florijan, ki gasi požar. Ne glede na položaj premičnih kril so bili v baldahinski kroni oltarja vedno vidni kipi vstalega Kristusa med sv. Urhom in sv. Marijo Magdaleno s posodico mazila, s katerim je mazilila Kristusa.⁴⁸ Demus domneva, da je bil izbor svetnikov v kroni lokalno pogojen.⁴⁹ To verjetno drži za upodobitev sv. Urha, ki je glede na število njemu posvečenih cerkva in upodobitev bil na Slovenskem kot zavetnik za srečno zadnjo uro, zoper telesnih slabosti in pred mišmi in podganami posebno čaščen.⁵⁰ Upodobljen je v škofovskem ornatu

leta 1973 ni prišlo, saj naj bi s to metodo obnovili samo krila oltarja in pasijonska krila.⁴² Za zahteven postopek rekonstrukcije poslikave so se odločili tudi zato, ker je oltar še vedno služil svojemu namenu in naj bi tako tudi ostalo, zato so poleg polihromacije rekonstruirali tudi manjkajoča apostola in poškodovane dele pri drugih.⁴³ Leta 1974 je bil oltar skupaj s pasijonskimi krili zopet nameščeni v cerkvi sv. Križa.⁴⁴ Ob tem so bila krila s pasijonskimi prizori (ker izvirno niso del oltarja) na podlagi Cevčevo mnenja prestavljena na stene prezbiterija za oltarjem.

Oltar je bil v naslednjih desetletjih deležen še nekaj pozornosti in žal tudi nove krnitve. V noči s 17. na 18. december leta 1987 so v cerkev vdrla neznanci in ukradli kipca sv. Urha in sv. Marije Magdalene z vrha oltarja, ki nista bila posebej pritrjena na oltar, ter sv. Florijana. Kip sv. Jurija je bil pritrjen tako močno, da so ga samo poškodovali in so ga že v naslednjem letu restavrirali in vnovič namestili na oltar.⁴⁵ Nekaj let za tem pa je bila objavljena tudi zadnja podrobnejša znanstvena analiza, saj je oltar v svoje posthumno objavlje-

⁴² Kokalj, Delo, str. 218; Poročilo konservatorskega ateljeja za leto 1973; spis 73_1973. INDOK CENTER MK.

⁴³ Cevc, *Gotska plastika*, str. 152; Pavlinec, *Iz prakse*, str. 106.

⁴⁴ Kokalj, *Kojsko*, str. 348.

⁴⁵ Humar, Červ, *Kojsko*, str. 314; Gomiršek, *Brestje in Kojsko*, str. 55; Zalar, *Sv. Križ*, str. 26.

⁴⁶ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 450–455.

⁴⁷ Quinzi, *Krilni oltar*.

⁴⁸ Anstett-Janssen, Marga: Maria Magdalena. V: *Lexikon 7*, stolpci 516–541. Demus dopušča možnost, da gre mogoče za sv. Elizabeto: Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455, op. 3 (Demusa, ki si oltarja nikoli ni ogledal v živo in je imel na voljo samo reprodukcije, je mogoče zavedla podobnost figure s sv. Elizabeto na krilnem oltarju s Križanjem v ž. c. sv. Jakoba v Rothenburgu na Tauberju, ki v eni roki dviga štruco kruha, v drugi pa drži vrč s pijačo, medtem ko kojščanska Marija Magdalena v eni roki dviga pokrovček posodice, ki jo drži v drugi: Kahsnitz, *Die großen Schnitzaltäre*, str. 66). Kot Elizabeto jo identificirata tudi: Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Vuk, Poročilo, str. 225.

⁴⁹ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 251.

⁵⁰ Miklavčič, *Urh*, str. 31.

s palico v levici in ribo v desnici – svojim najpogostejšim atributom.⁵¹ Omenjene figure so bile umeščene v obsežnejši oltarni okras, ki je bil v zadnjem stoletju sicer močno okrnjen. Oltarno skrinjo s križanjem zgoraj zaključuje preplet različno oblikovanih lokov v obliki trilista, ki delno zakriva predvsem srednjo figuro. Najmočnejši lok, ki se nadaljuje iz okvira celotne oltarne skrinje, sestavljata dve manjši polkrožni rebri, na sredini pa je med njima višji čebulasto oblikovani lok, ki se je verjetno prvotno iztekal v križno rožo. To osnovno kompozicijo bogati preplet šestih tanjših zalomljenih lokov. Vrhovi teh lokov so vsaj od sredine 19. stoletja že služili kot nastavki za sveče (sl. 3), to funkcijo pa so obdržali vse do konservatorsko-restavratorskega posega ok. leta 1970, saj je cerkev šele v tem času dobila električno napeljavo (sl. 8, 9).⁵² Demusa je zmotila okornost izvedbe prepleta v oltarni skrinji in baldahinov v kroni, kolikor so bili še razvidni iz Drexlerjeve fotografije (sl. 5), zato je domneval, da so bili kasneje predelani.⁵³ Kar se tiče oltarne krone, lahko o tem samo ugibamo, je pa možno, da je bila nekoč predelana zaradi nižine oboka prezbiterja, mogoče celo med prestavljanjem oltarja na prenovljeno menzo med baročnimi posegi, vsi posamezni elementi in delno celota pa so dovolj blizu drugim koroškimi primerom, da dvom o njihovi izvirnosti ni posebno upravičen. Več lahko ugotovimo o prepletu lokov v oltarni skrinji: ti so bili prvotno obogateni še z vertikalnimi rebri, tako da je bil prvotni učinek očitno bolj dekorativen, žal pa z Drexlerjeve fotografije ne moremo razbrati, v kakšne dodatne okrasne elemente so se iztekali nad loki. Iz fotografije zaprtega oltarja sta bolj jasno razpoznavna še dva danes izgubljena elementa oltarne krone: relativno preprosti fiali na koncih oltarne skrinje in baldahina nad svetima vitezoma s prepletom in preprosto strešico iz tankih ravnih palic. Vsaj prvotno je bil verjetno čez celo leto viden tudi relief s Križevim potom v predeli, kar se je zagotovo spremenilo s prenosom tabernakeljske omarice na veliki oltar – to je najbrž tudi vzrok za to, da na litografiji iz leta 1852 predela ni upodobljena (sl. 3). Relief je relativno dobro ohranjen, v prvi polovici drugega desetletja 20. stoletja sta bili odlomljeni le figurici skoraj golih razbojnikov na desni strani (sl. 4). Prikazuje Kristusa, ki je ob številnem spremstvu s križem na rami ravno stopil čez jeruzalemska mestna vrata, za njim pa pod renesančno oblikovanim portalom – jeruzalemskimi mestnimi vrati – stoji Marija, ki od žalosti odmika pogled, v podporo pa sta ji sv. Janez Evangelist na njeni levi in sv. Marija Magdalena s piksido v rokah na desni. Kristusu, ki je obdan z več vojaki, pri nošnji križa pomaga Simon iz Cirene. Ozadje skoraj v celoti zapolnjuje množica vojakov in gledalcev.

Najstarejših večjih poškodb je bila, kot kaže, deležna serija apostolov, tako da danes ne moremo več identificirati vseh figur v plitkem reliefu. Tako izpostavljena serija apostolov za oltar sv. Križa ni povsem samoumevna, je pa – kot je poudaril že Demus⁵⁴ – ikonografsko tako splošna in nevtralna, da jo posebno v alpskem svetu lahko dopolnjevala skoraj vsak oltar. Že pred prvo svetovno vojno sta manjkala dva reliefa na spodnjih poljih nepremičnih kril, več drugih pa je izgubilo predvsem attribute. Današnja podoba serije je poleg že omenjenih poškodb dodatno izkrivljena zaradi škode prve svetovne vojne in italijanskega restavratorskega posega ter nato še restavratorskega posega iz ok. leta 1970.

Zaradi zadnjega posega je danes vsaj na prvi pogled serija popolna, saj so takrat nadomestili dve manjkajoči figuri. To sta figuri na levem nepremičnem krilu: v obeh primerih gre za odlitek figure levega apostola na spodnjem polju desnega premičnega krila. Restavratorji so

⁵¹ Zoepfl, Friedrich-Ulrich (Udalricus) von Augsburg, V: *Lexikon* 7, stolpci 507–510. Po legendi sta se sv. Urh in sv. Konrad med večerjo tako zapletla v pogovor, da se je četrtek že prevesil v petek, dan posta od mesa. Cesarski odposlanec je, da bi diskreditiral svetnika, z mize vzel kurje bedro, ki se je – ko ga je pokazal cesarju – čudežno spremenilo v ribo. Najlepše to zgodbo prikazujejo kvalitetne freske v p. c. sv. Križa na Križni gori pri Škofji Loki; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 114–117.

⁵² Franc Kokalj: Poročilo o službenem potovanju v Fojano in Križ pri Kojškem dne 2/7–1969, št. 213/1969, INDOC CEN-TER MK (izvedba sondiranja za potrebe napeljave). Župnik je prosil za dovoljenje sicer že leta 1965: Zalar, *Sv. Križ nad Kojškim*, str. 17.

⁵³ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451.

⁵⁴ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 551.

se očitno takrat odločili, da levo nepremično krilo v celoti namenijo rekonstrukcijam, tako da sta iz svojih izvornih mest prestavljena apostola z zgornjih polj: apostol na levem krilu na mesto apostola na desnem, ki je bil premaknjen na spodnje polje. Na ta način sproščeno levo krilo sta bila nato nameščeni novi figuri. S tem je bila okrnjena logična usmerjenost apostolov: na premičnih krilih so pari apostolov vedno obrnjeni eden proti drugemu, na nepremičnih krilih pa vsi proti sredini oltarja, v današnjem stanju pa to simetrijo ruši predstavitev apostola z levega na desno krilo, saj zdaj gleda izven oltarja. Restavradorji, kot kaže, izvornim figuram niso dodajali ali dopolnjevali atributov, so pa pri odlitku na zgornjem polju levega nepremičnega krila v roke dodali sekuro. Danes bi apostole torej lahko identificirali kot: sv. Matijo s sekuro (rekonstruirani odlitek), sv. Peter z ostanki ključa, sv. Pavel z držalom meča, neprepoznavni apostol,⁵⁵ sv. Jakob Starejši z romarskim klobukom in Jakobovo školjko v levici, sv. Jakob Mlajši s kljukastim ostankom barvarske palice (prvotno na prvem polju zgoraj)⁵⁶ v zgornji vrsti, v spodnji pa: neidentificirani apostol (odlitek), sv. Andrej z Andrejevim križem, sv. Matej s plačilno deščico, sledita dva neidentificirana apostola,⁵⁷ zadnji pa je sv. Juda Tadej z gorjačo (nekdanj na zgornjem polju). S pomočjo Drexlerjeve fotografije lahko vsaj delno rekonstruiramo prvotno postavitve in identiteto apostolov (sl. 4). Prvi v zgornji vrsti je bil torej sv. Jakob Mlajši, ki je bil med prvo svetovno vojno močno poškodovan, italijanski restavradorji pa so z njegovo glavo dopolnili prav tako poškodovano (v nadaljevanju opisano) četrto figuro na premičnem krilu. Sledita prvaka med apostoli, sv. Peter in sv. Pavel, ki imata na fotografiji še povsem ohranjene attribute, kakor je bilo tudi s sledečima dvema: sv. Janezom Evangelistom z mladostnim golobradim obrazom in kupo strupa, ki jo blagoslavlja, v roki, in sv. Jakobom Starejšim. Na zadnjem polju je bil sv. Juda Tadej. Prva figura v spodnjem pasu je bila nadomeščena z okorno sliko, glede na držo pa je mogoče šlo za sv. Simona, ki se opira na žago.⁵⁸ Sledi še danes dobro ohranjeni sv. Andrej, zraven njega pa prav tako dobro ohranjena figura sv. Mateja z nenavadnim in redkim atributom.⁵⁹ Sledita figura, ki z obema rokama drži kratek, čokat predmet, mogoče nasadilo za sekuro – torej Matijev atribut –, in figura s palico, ki bi lahko bila ostanek Tomaževe sulice, zadnja figura pa je bila zopet nadomeščena z naslikano.⁶⁰

Na prazničnem licu je vsebinsko oltar posvečen zgodbi sv. Križa, ki se – kot je opozoril Demus⁶¹ – deli na dva sklopa. Demus sicer ni posebej razložil svojega opažanja, verjetno pa je imel v mislih vsebinsko delitev med osrednjim delom oltarja brez kril, ki ga vertikalno od spodaj navzgor lahko beremo kot zgodbo Kristusovega trpljenja in odrešenja s Križevim potom na predeli, Križanjem v oltarni skrinji in kipom vstalega Kristusa s križem (danes

⁵⁵ Praviloma identificiran kot sv. Matija: Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Zalar, *Sv. Križ*, str. 37.

⁵⁶ Po Ferjančiču in Cevcu sv. Simon: predmet, na katerega se naslanja – kolikor je razvidno iz Drexlerjeve fotografije –, ni Simonova žaga, temveč barvarska palica sv. Jakoba Mlajšega. Figura sv. Simona je najverjetneje ena od manjkajočih. Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Zalar, *Sv. Križ*, str. 37.

⁵⁷ Po Ferjančiču in Cevcu sv. Janez Evangelist; Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Zalar, *Sv. Križ*, str. 38.

⁵⁸ Ferjančič ga identificira kot sv. Jerneja, Cevc pa je po pomoti zapisal Andrej; Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151.

⁵⁹ Ferjančič in Cevc sta ga verjetno zaradi golobradosti in neohranjenosti prave figure identificirala kot sv. Janeza Evangelista, le Demus je opozoril, da je atribut netipičen in apostola ni identificiral; Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Zalar, *Sv. Križ*, str. 9; Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 251. Plačilna deščica (Zählbrett, v nemščini tudi Münzschale), ki jo svetnik dviga z desnico, je bila namenjena pobiranju in štetju kovancev, saj je Matej, preden ga je Jezus poklical k apostolom, opravljal službo cestnarja (Lechner, Gregor Martin. Matthäus Apostel u. Evangelist. V: *Lexikon* 7, stolpec 590). Na Koroškem je apostol s takšnim atributom upodobljen na poslikani predeli nekdanjega velikega oltarja – današnjega stranskega levega – v p. c. sv. Servacija v Sovčah (Seltschach) ob avstrijsko-italijansko-slovenski tromeji. Oltar, datiran z letnico 1514, je Demus umestil med zgodnja dela t. i. Henrikove delavnice, Höfler pa je zaradi slogovne naprednosti dopustil možnost, da je bil poslikan nekaj let kasneje; Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 306–310; Höfler, *Die Tafelmalerei*, str. 122–123.

⁶⁰ Ferjančič in Cevc jih identificirata kot sv. Filipa, Jakoba Mlajšega in Tomaža; Šuligoj, *Podružnična cerkev Sv. Križa*, str. 59; Cevc, *Gotska plastika*, str. 151; Zalar, *Sv. Križ*, str. 38–39.

⁶¹ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451.

rekonstrukcijo) v levici kot atributom zmage nad smrtjo v oltarni kroni. Drugi sklop predstavljajo štirje reliefi na krilih s prizori iz legende sv. Križa.

Osrednji prizor predstavlja mnogofiguralno Križanje s Kristusom na križu, pod katerim je zbrana večja množica figur, pod stranicami križa lebdijo angeli. Mrtvi Kristus, ki poveša glavo na svojo desno, sicer ni več izviren, vendar nadomestek z izjemo opasice dovolj zvesto povzema glavne značilnosti prvotne gotske figure. Angela ob straneh v žalosti dvigata roke v nebo, oba angela ob križu pa sta prvotno v rokah nosila kelih in prestrezala kri iz Kristusovih ran na rokah – drugi angel z leve je bil skoraj v celoti uničen in med italijansko restavracijo napačno rekonstruiran, tako da je ta detajl izgubljen in ima angel danes roki sklenjeni v molitev.⁶² Na Kristusovi levi je zbrana razgibana skupina vojakov, ki so zapleteni v živahen pogovor. Ob notranji levi stranici oltarne skrinje se na dolgem drogu nahaja zlata zastava z naslikanim črnim škorpijonom – simbolom Judovstva.⁶³ Na romarski spominski litografiji zastava ni upodobljena, je pa opazna na Drexlerjivi fotografiji, tako da je verjetno izvirna. Pod križem kleči sv. Marija Magdalena, ki je upodobljena, kako se z roko steguje k Mariji, ki se je onesvestila in omahnila naprej. Njen padec ustavljata sv. Janez Evangelist, ki se obrača proti Kristusu, in Marija Kleofa, ki si v žalosti pokriva obraz in se obrača vstran. V množici oseb za skupino z Marijo izstopa figura Longina kot starejšega bradatega možkega s turbanom, ki gleda proti Križanemu in si z levico pokriva oči, v desnici pa drži sulico usmerjeno v Kristusovo stran. Ta del reliefa je bil zopet poškodovan in nepopolno rekonstruiran: Longinu je prvotno pri držanju sulice pomagal vojak, ki gledalcem obrača hrbet (danes je upodobljen kot da samo dviga desno roko), sulica pa je segala vse do Kristusove rane na strani (*sl. 3, 5*). Prizor prikazuje zgodbo o Longinovi slepoti: po Kristusovi smrti je s sulico prebodel njegovo stran, kri pa mu je prišla na oči in ozdravila njegov vid.⁶⁴ Na desni strani je spredaj skupina več oseb zapletenih v živahen razgovor. Vojak, ki nam obrača hrbet in kaže na Kristusa (nekdaj se je z desnico naslanjal na ščit ali meč), je verjetno figura stotnika, ki je pod križem spoznal, da je Kristus res Božji Sin.⁶⁵ Rezbar je dovolj posrečeno predstavil tudi globino prizora s skoraj povsem plastično oblikovanimi figurami v ospredju in vedno bolj ploskovitimi in zgnetenimi figurami v ozadju, izmed katerih je vsaj glede na Drexlerjevo fotografijo nekdanje štrlelo večje število sulic in helebard (na litografiji iz leta 1852 jih ni). Poudarjanje pomena sv. Križa lahko zaznamo že na tej kompoziciji, saj ne vključuje križanih razbojnikov, kar je verjetno posledica takrat širše uveljavljenih predstav, saj podobno rešitev najdemo na sočasnem velikem oltarju cerkve sv. Križa v Kaysersbergu v Alzaciji, kjer je na vrhu oltarja tudi monumantalna figura sv. Helene, o katerem nekaj več v nadaljevanju.

Na praznični strani premičnih kril so upodobljeni trije prizori iz legende o Najdenju sv. Križa.⁶⁶ Po legendi naj bi cesarica Helena v začetku 4. stoletja na željo svojega sina Konstantina Velikega odšla v Jeruzalem, da bi našla križ, na katerem je bil križan Kristus. Na prvem prizoru na levem krilu zgoraj Helena izprašuje judovske modrece s prerokom Judom na čelu, kje je pravi križ. Helena in Juda sta edini osebi, ki sta identično upodobljeni na vseh prizorih: Helena je upodobljena s krono na glavi, Juda pa ima za Jude tipično čepico, t. i. *chaperon*,⁶⁷ in dolgo razčesano brado. Cesarica obdana s spremstvom sedi pod renesančnim portalom – ta detajl, ki se ponovi na oltarju večkrat, je najbrž Moschettija

⁶² Da je bil ta angel močno poškodovan, je opazil tudi Stele, *Terenski zapiski*, CXXII, 15. 9. 1948, str. 15–17.

⁶³ Braunfels, Sigrid: Skorpion. V: *Lexikon 4*, stolpca 170–171.

⁶⁴ Dogodek ni opisan v Svetem pismu, je pa vključen v najbolj priljubljeni kompendij svetniških legend srednjega veka *Legenda aurea* Jacobusa de Voragine in naj bi bil bolj razširjen severno od Alp: *Die Legenda aurea*, str. 182; Schiller, *Ikongraphie*, str. 168; Petzoldt, Leander: Longinus von Cäsarea, der Centurio. V: *Lexikon 7*, stolpca 410–411.

⁶⁵ Schiller, *Ikongraphie*, str. 169; Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 140.

⁶⁶ Za jedrnat pregled z drugo literaturo glej: Os, H. W. von, Jászai, Géza: Kreuzlegende. V: *Lexikon 2*, stolpci 642–648.

⁶⁷ *Chaperon* je nagubana čepica v obliki naprej potegnjenega ogrinjala, katere *kornet* (vrh) pada prosto nazaj. Za noše in odnos do Judov v umetnosti vzhodnoalpskega prostora glej: Premk, *Odnos do judovstva*, str. 188–190.

privedel do povezave z Daucherjem.⁶⁸ Ker Juda lokacije ni želel izdati, saj naj bi po prerokbi odkritje Kristusovega križa pomenilo konec judovstva, Helena ukaže, da ga morajo spustiti v suh vodnjak in stradati, kar prikazuje manjši prizor v ozadju, kjer vidimo skupino mož, ki izpolnjujejo cesaričin ukaz. Zgodba se nadaljuje v ozadju na zgornjem polju desnega krila, kjer je zopet ponovljen prizor mož pred vodnjakom, le da v tem primeru Juda, ki si je v vodnjaku po sedmih dneh stradanja le premislil, spet dvigajo na površje. V prednjem planu reliefa Juda nato kaže Heleni, kje na Kalvariji je križ zakopan, delavci pa so v zemljo že zasadili lopati in dvignili kramp, dogodek pa za cesarico spremlja skupina žena ter za Judom skupina vojakov s sulicami. Nadaljevanje zgodbe sledi v prvem planu spodnjega reliefa levega krila. Na pokazanem mestu so odkrili tri križe, pravega pa so preizkusili s truplom mladeniča, ki je – kot prikazuje prizor – v stiku z njim čudežno oživel, ob čemer Juda od presenečenja dviga roke. Helenino zgodbo zaključuje prizor v ozadju, kjer relikvijo v procesiji odnesejo v Jeruzalem.⁶⁹ Pripoved o sv. Križu kronološko zaključuje prizor na spodnjem polju desnega krila. Prikazani dogodek iz legende o Povzdignjenju sv. Križa naj bi se zgodil v začetku 7. stoletja, ko je po oplnenju Jeruzalema perzijskega kralja Kozdra dragoceno relikvijo skozi jeruzalemska mestna vrata zmagoslavno prinesel bizantinski cesar Heraklij.⁷⁰ Heraklij s cesarsko krono na glavi in križem v rokah skupaj s spremstvom peš stopa čez jeruzalemska mestna vrata – za katera je rezbar uporabil enako renesančno predlogo kot na prvem prizoru s Heleno –, nad katerimi je še vidna fragmentirana figura angela. Po legendi je Heraklij želel v mesto prijezditi, kar mu je angel prepovedal, saj je bila to pot Kristusovega križevega pota.⁷¹

Vprašanje avtorstva

Kojščanski krilni oltar sv. Križa je vsaj od druge polovice 20. stoletja predvsem po za-
slugi Otta Demusa in Emilijana Cevca prepričljivo prepoznan kot koroško delo iz bližine
t. i. mlajše beljaške delavnice oz. Henrikove delavnice. Beljak (Villach) je bil v začetku 16.
stoletja namreč eden najpomembnejših centrov rezbarstva v vzhodnoalpskem prostoru. Na
podlagi slogovnih značilnosti in redkih arhivskih podatkov lahko izjemno bogato beljaško
produkcijo krilnih oltarjev, ki so vključevali tako kipe kot slike, razdelimo v dve skupini:
slogovno bolj konzervativno delavnico, ki jo je verjetno vodil slikar Tomaž Beljaški – t. i.
starejša beljaška delavnica, ki je nehala delovati približno v drugi polovici drugega desetletja
16. stoletja – in delavnico, ki jo je verjetno vodil arhivsko izpričani mojster Henrik iz Be-
ljaka in jo odlikujejo bolj moderne slogovne rešitve – t. m. mlajša beljaška delavnica.⁷² Leta
1511 in 1523 v štajerskem St. Lambrechtu omenjeni Henrik iz Beljaka⁷³ je od približno
leta 1510 v Beljaku vodil delavnico, po njem v literaturi pogosto imenovano tudi Henri-
kova delavnica (Heinrich-Werkstätte), ki je po letu 1515 (ko je bila verjetno razpuščena
starejša beljaška delavnica) že postala ena najuspešnejših in največjih delavnic na Koroškem.
Delavnico odlikuje veliko bolj renesančni slog s klasičnim kontrapostom pri figurah in pa-
ralelno oblikovanimi gubami, ki so bile v tem času posebno značilne za južnonemško rene-

⁶⁸ Moschetti, *I danni*, str. 550.

⁶⁹ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 136. O ikonografiji in legendi najdenja sv. Križa glej: *Die Legenda aurea*, str. 269–276, posebno str. 272–274;

⁷⁰ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 136.

⁷¹ O zgodbi o Povzdignjenju sv. Križa glej: *Die Legenda aurea*, str. 536–542, posebno 537–538.

⁷² Monumentalno delo zbiranja pogosto izrazito fragmentiranega gradiva koroških krilnih oltarjev in urejanja v smiselne skupine je opravil avstrijski umetnostni zgodovinar Otto Demus, *Die spätgotischen Altäre*. Vodenje starejše beljaške delavnice je prepričljivo pripisal Tomažu Beljaškemu Janez Höfler, ki je nagradil in korigiral tudi številna Demusova opažanja glede slikarskega okrasa krilnih oltarjev: Höfler, *Bemerkungen* (študija je bila prevedena tudi v italijanščino: Höfler, *Osservazioni*); Höfler, *Die Tafelmalerei*.

⁷³ Wonisch, *Die Kunstdenkmäler*, str. 169–170.

sančno kiparstvo in slikarstvo.⁷⁴ Pomen delavnice je v kontekstu te študije posebno v njihovih delih za izvoz, posebno na severozahodno Štajersko, eno od njihovih najpomembnejših in največjih del pa najdemo tudi na zahodu, v Tabljah (Pontebba) v Kanalski dolini (Val Canale) (datiran 1517). Tako intenzivna produkcija je seveda zahtevala večje število mojstrov in pomočnikov, ki v veliki meri še niso bili ustrezno raziskani, odprta pa ostajajo tudi vprašanja o slogovnem razvoju znotraj delavnice.⁷⁵ Demus je glede na bližino glavni liniji delavnice izoblikoval koncept stranskih oz. filialnih delavnic (Zweig- ali Filialwerkstätten), med katere je uvrstil tudi delavnico kojščanskega oltarja,⁷⁶ medtem ko Cevc mojstra označuje kot Henrikovega pomočnika.⁷⁷

Delo na oltarju sta si sicer verjetno razdelila dva rezbarja: boljši mojster je prevzel pomembnejše in bolj ambiciozne dele prazničnega lica s Križanjem in legendo o sv. Križu, pripišemo pa mu verjetno lahko še kipe v kroni, relief v predeli in kipa svetih vitezov. Kakovostno šibkejšemu mojstru je prepustil samo izdelavo serije apostolov v plitkem reliefu.⁷⁸ Žal ne vemo skoraj nič o vodilnem mojstru, razen tega, da je bil verjetno izšolan v Henrikovi beljaški delavnici oz. vsaj v njeni tesni bližini, nekateri predlogi za njegova druga dela pa vsaj namigujejo na to, da je deloval na Koroškem. Možno je, da je tam vodil manjšo delavnico, ki je vsaj ob večjih naročilih – med te bi lahko, če pustimo ob strani takratne najprestižnejše projekte vodilnih mojstrov in delavnic, lahko šteli tudi kojščanski oltar – vključevala mizarja, ki je izdelal osnovno konstrukcijo oltarja, še kakšnega rezbarskega pomočnika (v našem primeru mojstra kojščanskih apostolov), in slikarja, ki je končni izdelek polihromiral in pozlatal, mogoče pa je tudi slikarsko dopolnil reliefe na notranji strani kril s še enim planom krajine in nebom.⁷⁹

Bolj konkretno se je opusu obeh rezbarjev posvetil Cevc in jima poskusil pripisati še nekaj drugih del.⁸⁰ Njegove atribucije kasneje niso doživela večjega odmeva, tako da morajo za zdaj ostati še odprta, glede na količino izgubljenega gradiva pa je seveda tudi možno, da se to nikoli ne bo spremenilo. Cevc je tako predlagal, da bi glavni mojster, posebno glede na reliefe na notranji strani kril, lahko izrezljal tudi reliefne figure svetnic in svetnikov na krilih Marijinega oltarja v p. c. Sv. Duha v Riedu pri Anrasu v Pustriški dolini (Val Pusteria)

Slika 12: Oltar med leti 1974 in 1987 UL FF, (fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino).

⁷⁴ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 301 in sledeče; Höfler, *Bemerkungen*, str. 92 in sledeče (za slogovne značilnosti posebno str. 96–98).

⁷⁵ Höfler, *Bemerkungen*, str. 94.

⁷⁶ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 422–462. Te delavnice so lahko delovale tudi izven Beljaka in so mogoče celo samo posnemale uspešne Henrikove rešitve brez neposrednih stikov; Höfler, *Bemerkungen*, str. 94.

⁷⁷ Cevc, *Gotska plastika*, str. 25, 152.

⁷⁸ Stele, *Terenski zapiski*, CXIII, 11. 10. 1948, str. 76; Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 136–142; Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451.

⁷⁹ Na Drexlerjevi fotografiji so nad reliefe opazne poslikave, ki pa najbrž niso izvirne (sl. 5).

⁸⁰ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 140–142.

Slika 13: Relief Križanja v župnijski cerkvi v Münnerstadtu (pred razdrtjem neogotskega oltarja) (Bildindex).

na Južnem Tirolskem, sicer prav tako delu nekega pomočnika iz mlajše beljaške delavnice, datiranem z letnico 1517, čemur pa Demus ne prirtjuje.⁸¹ Cevc sorodnosti vidi tudi z reliefi s prizori iz Marijinega življenja, del razstavljenega velikega oltarja p. c. sv. Ane nad Sv. Lorenzom v zgornji Krški dolini (St. Anna od St. Lorenzen in der Reichenau), čemur Demus prav tako ni pritrtil.⁸² Mojstra apostolov je Cevc povezoval s kipi treh apostolov v p. c. sv. Janeza Krstnika v Spitaleinu v Krški dolini (Gurktal), vendar je verjetno bolj smiselno Demusovo opozorilo, da pri tako izrazito provincialnih delih, kot so kojščanski apostoli, kljub temu da kažejo slogovne poteze Henrikovega kroga, o zanesljivih povezavah s posameznimi delavnicami in mojstri skoraj da ne moremo govoriti.⁸³

Nekaj odstopanj od beljaških norm je sicer Demus opazil pri sami obliki oltarja, vendar je celotni vtis – kljub elementom, kot je kombinacija varuhov oltarja in nepremičnih kril, ki je bolj Tirolska⁸⁴ –, vseeno prepričljivo koroški. Vendar to ne pomeni, da na njem ne najdemo tudi drugih odstopanj. Veliko bolj pomembne »tuje« elemente najdemo pri samem kiparskem okrasu, ki pa ob upoštevanju eklektične narave koroškega poznogotskega kiparstva mojstra kojščanskega oltarja zopet trdno vrašča v lokalno tradicijo. Najpomembnejši primer je predloga, ki jo je rezbar uporabil za relief Križanja v oltarni skrinji. V srednjem veku in še globoko v novi vek so se umetniki vseh zvrsti pogosto zgledovali po delih svojih slavnih prednikov in sodobnikov, pri čemer je pomen predloge praviloma kazal na razgledanost umetnika in naročnika. Sicer lahko samo ugibamo, kaj se je zgodilo v primeru kojščanskega oltarja, zagotovo pa vsaj danes ni nepomembno, da je rezbar izbral predlogo, ki jo lahko povežemo z Gornjim Porenjem – enim od najpomembnejših in najvplivnejših umetnostnih centrov 15. stoletja. Posebno alzaški mesti Strasbourg in Colmar sta svoj pomen utrdila ne samo s pomembnimi umetnostnimi dosežki, temveč tudi z njihovo učinkovito širitvijo s pomočjo relativno mladega medija grafike, ki je bila veliko bolj dostopna tako zbiralcem kot umetnikom.⁸⁵ Med umetniki, ki so najbolje znali uporabiti ta medij, je posebno izstopal v Colmarju delujoči Martin Schongauer. Ta si izjemnega slovesa ni pridobil samo s slikarstvom, temveč mogoče še toliko bolj z mojstrstvom v mediju bakroreza.⁸⁶ Na povezavo z Gornjim Porenjem in Schongauerjem je opozoril Cevc, saj lahko skoraj identično kompozicijo najdemo na reliefu Križanja neznanega mojstra iz ok. leta 1490 v ž. c. v Münnerstadtu na severu Bavarske (sl. 13), zelo sorodno – le nekoliko bolj zgoščeno – pa še v skrinji velikega oltarja ž. c. sv. Križa v Kaysersbergu pri Colmarju v Alzaciji (sl. 14).⁸⁷ Rezbar Hans Bongart iz Colmarja, ki je oltar za Kaysersberg izdelal leta 1518, je kot predloge za reliefe s pasijonskimi prizori dosledno uporabil bakroreze Martina Schongauerja, kar je Cevca upravičeno napeljalo na misel, da je tudi Križanje nastalo po njegovem danes izgubljenem bakrorezu.⁸⁸ Na pomen in razširjenost te kompozicije je (brez da bi se spuščal v njen izvor) opozoril tudi Thomas Hoving, ki pa dopušča možnost, da je šlo za grafiko ali risbo.⁸⁹ Risba bi v tem primeru mogoče bila bolj verjetna, saj se je, vsaj kolikor je znano do sedaj, ta predloga širila predvsem med kiparji. Možno torej je, da je do izvirne risbe, ki

⁸¹ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 450–455, 535–538.

⁸² Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 450–455, 346–349.

⁸³ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451.

⁸⁴ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 451. Za tirolske oltarje glej: Egg, *Gotik in Tirol*.

⁸⁵ Na splošno o umetnostni produkciji v Gornjem Porenju v pozni gotiki glej: *Spätgotik am Oberrhein; Spätmittelalter am Oberrhein*.

⁸⁶ Za najnovejše raziskave in pregled starejših glej predvsem: Kemperdick, *Martin Schongauer*; Heinrichs, *Martin Schongauer*.

⁸⁷ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 140 (Cevc je napovedal tudi samostojno študijo o predlogi za te reliefe, ki pa je po mojem vedenju ni objavil, prav tam str. 310, op. 301); svoje ugotovitve povzema v: Cevc, *Gotska plastika*, str. 151. Za oltarja glej: Kahsnitz, *Tilman Riemenschneider*, str. 77–79; Baxandall, *The Limewood Sculptors*, str. 64–69; Schupisser, *Martin Schongauer*, str. 247.

⁸⁸ Tako tudi: Kahsnitz, *Tilman Riemenschneider*, str. 77–78.

⁸⁹ Hoving, *In Search*, str. 293. Da bi lahko šlo za grafiko ali risbo ob omembi Cevčeve teze dodaja tudi Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455.

bi lahko bila Schongauerjeva, prišel nek kipar, ki jo je nato preko sodelavcev in učencev posredoval svojim stanovskim kolegom naprej s pomočjo za te čase tipičnega prerisovanja. Na ta način bi si kojščanski mojster brez večjih težav pridobil svojo kopijo preko svojega učitelja ali pa na svojem obveznem študijskem potovanju, ki ga je po takratni navadi zagotovo vodilo na sever. Bolj previden je bil zopet Demus, ki je dopustil možnost, da gre mogoče za predlogo, ki je nastala po nekem bruseljskem ali antwerpenskem rezljanem oltarju.⁹⁰ Opozorilo na belgijski prostor zagotovo ni neumestno, saj ima vsaj skupina v elegantnem loku omahujoče Marije in sv. Janeza Evangelista, ki jo drži, vzporednico v zgodnjerenizozemski umetnosti. Sicer zrcalno obrnjena, vendar glede Marije skoraj do detajla identična je drobna upodobitev s Križanja na naslikanem gotskem portalu osrednjega prizora na t. i. Mirafloreskem oltarju Rogierja van der Weydna iz ok. leta 1435 (sl. 15).⁹¹ Teh nekaj opažanj, ki na tem mestu žal ne morejo biti privedene do konkretnjših zaključkov, vseeno kaže, kako dobro omreženi so lahko bili poznosrednjeveški mojstri. Demus je pri Križanju v Kojskem vseeno, vsaj kar se tiče tipa reliefa z mnogofiguralnim Križanjem, našel vzporednico pri ostankih rezljanega oltarja v opatiji Griffen blizu Velikovca (Völkermarkt), brez primerjav znotraj meja Koroške pa je relief Križevega pota v predeli.⁹² Vendar v tem primeru to ne pomeni brez močne povezave s Henrikovo delavnico, saj Demus v nadaljevanju opozarja, da je kojščanski relief izjemno blizu predelnemu reliefu z isto vsebino na velikem Mariji posvečenem oltarju ž. c. sv. Petra v St. Lambrechtu na Štajerskem prve polovice 20. let 16. stoletja.⁹³ Demus postavlja oba reliefa v tesno verjetno delavniško vez (med drugim ju veže skoraj enako oblikovan renesančni portal), vendar ugotavlja, da je kojščanski relief kvalitetnejši in verjetno bolj natančno sledi neki kvalitetni zahodni predlogi.⁹⁴

Okoliščine nastanka in sklep

Ker konkretnih podatkov o okoliščinah nastanka oltarja nimamo, lahko ob koncu samo orišemo nekaj splošnih dejavnikov, ki so verjetno pripomogli k odločitvi za naročilo koroškemu mojstru. Čeprav je bil kojščanski oltar zagotovo že ob času svojega nastanka deležen občudovanja, v resnici ni bil povsem tako izjemen kot danes. Edini resni ohranjeni konkurent se je celo prav tako ohranil na Goriškem – krilni oltar iz Britofa pri Ukanju ob Idriji, katerega skrinja z impresivno (danes neohranjeno) krono je glede na zadnje raziskave prav tako (mogoče celo sočasno) delo beljaškega mojstra,⁹⁵ vsaj v osnovnem tipu pa je bolj podoben kojščanskemu oltarju moral biti nekdanji poznogotski oltar, od katerega so se ohranili trije kipi v prav tako romarski cerkvi Marije Snežne nad Avčami pri Kanalu, verjetno delo koroške delavnice iz Šentvida ob Glini (Sankt Veit an der Glan)⁹⁶ (britofski oltar in figure iz Nadavča so danes v Narodni galeriji v Ljubljani). Kljub bližini Furlanije nas goriška naročila v koroških centrih ne morejo presenetiti, če upoštevamo močne trgovske vezi med Gorico in Koroško čez celotni srednji vek, še posebno pa ob koncu srednjega veka.⁹⁷ Zanimariti ne

Slika 14: Hans Bongart, relief Križanja na velikem oltarju ž. c. sv. Križa, Kaysersberg, 1518 (Bildindex).

⁹⁰ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455.

⁹¹ Oltar je danes v Berlinskih državnih muzejih; Belting, Kruse, *Die Erfindung des Gemäldes*, str. 180–181. Vendar se je tudi Rogier van der Weyden naslonil na starejši in dokaj razširjen tip, ki ga srečamo tudi na sliki Križanja mojstra Tomasa de Coloswara iz leta 1427 iz kraja Hronský Beňadik na Slovaškem, danes v Krščanskem muzeju v Esztergomu; Radocsay, *Gothic Panel Painting*, str. 41–44, sl. 2.

⁹² Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455, op. 21. Za oltar glej: prav tam, str. 576–581.

⁹³ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455, 490 (za oltar glej: str. 485–492).

⁹⁴ Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 455, 490. Predlaga Križev pot iz danes razstavljenega oltarja iz Sterzinga, ki ga je v 50. letih 15. stoletja izdelal Hans Multscher s svojo delavnico; Schindler, *Der Schnitzaltar*, str. 99–105.

⁹⁵ Höfler, Gotski krilni oltar. V: *Gotski krilni oltar*, brez str.; primerjaj: Quinzi, *Krilni oltar Sv. Kancijana*.

⁹⁶ Velkovrh Bukilica, *Kiparstvo*, str. 208–209, kat. št. 106.

⁹⁷ Med Beljakom in Gorico je tekla pomembna vinska trgovska pot, saj je Goriška že v srednjem veku pridelovala kakovostna vina namenjena izvozu; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 93, 114. O pomenu Koroške za umetnostni profil Goriške, posebno kar se tiče kiparstva, glej predvsem: Demus, *Kunstgeschichtliche Wechselbeziehungen*; Cevc, *Geografski položaj*, posebno str. 278; Cevc, *Poznogotska plastika*, posebno str. 142; Höfler, *Umetnostnozgodovinski profil*, str. 87 in sledeče; Velkovrh Bukilica, *Kiparstvo*, str. 200; Tavano, *Arte e artisti nordici*, str. 131; Velkovrh Bukilica, *Prispevek k problemu filiacije*, str.

smemo tudi močnih vezi z drugimi slovenskimi deželami, s katerimi je imelo Kojsko še prav posebno reden stik zaradi romarske cerkvice sv. Križa, ki je bila vse do začetka prve svetovne vojne pomembna postaja na romarski poti do Svete gore nad Gorico, kamor so hodili tako romarji s Koroške, Kranjske in Štajerske.⁹⁸ Glede na kasnejše analogije lahko sklepamo, da so bili romarji poleg obeta uslišanj dojemljivi tudi za vsečno opremo svetišč, kar je oskrbnike romarskih krajev najbrž pogosto napeljevalo, da so sledili njihovemu okusu.⁹⁹ Podobno naklonjenost do koroškega rezbarstva kot na Goriškem lahko namreč v začetku 16. stoletja opazimo tudi na Kranjskem in Štajerskem.¹⁰⁰ Tako kot na Goriškem so, kot kaže, posebno za pomembnejše cerkve, med katerimi so bile tudi romarske, pogosto poiskali koroške rezbarje.¹⁰¹ Glede na vse naštetu bi torej bilo skoraj bolj presenetljivo, če kojščanskega oltarja ne bi izdelala koroška delavnica, bolj presenetljivo pa je, da se je oltar ohranil vse do danes.

Viri

Ministrstvo za kulturo, INDOK CENTER: Kojsko, p. c. sv. Križa, dokumentacija.

Literatura

Belting, Hans, Kruse, Christiane. *Die Erfindung des Gemäldes: Das erste Jahrhundert der niederländischen Malerei*. München: Hirmer, cop. 1994.

Braunfels, Sigrid: Skorpion. V: *Lexikon 4*, stolpca 170–171, Rim, Freiburg: Sonderausg, 1972.

Brückler, Theodor, Nimeth, Ulrike. *Personenlexikon zur österreichischen Denkmalpflege: (1850-1990)*. Wien: Bundesdenkmalamt, 2001.

Cerkovnik, Gašper. Auf der Spur eines Kärntner Bildschnitzers der Spätgotik in Oberkrain. *Carintia I*. 202, 2012, str. 83–92.

Cerkovnik, Gašper. Gotski relief sv. Pavla: novoodkrito delo rezbarja reliefov v Zgornjem Tuhinju in delavnice mojstra Vida iz Kamnika. *Zbornik za umetnostno zgodovino*. n. v. 47, 2011, str. 167–178.

Cerkovnik, Gašper. Oltar sv. Andreja iz Gosteč in delavnica Mojstra trbojske Marije. *Umetnostna kronika*, 2006, št. 11, str. 2–7.

Cevc, Emilijan. Geografski položaj srednjeveškega kiparstva na Slovenskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 5–6, 1959, str. 273–290.

Cevc, Emilijan. Goriška v slovenski umetnostni preteklosti. *Goriški zbornik: 1947–1957: ob deseti obletnici priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji* (ur. Joško Humar). Nova Gorica: Okrajni svet Svobod in prosvetnih društev Gorica, 1957, str. 30–42.

Cevc, Emilijan. *Gotsko kiparstvo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.

Cevc, Emilijan. *Gotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Narodna galerija, 1973.

Cevc, Emilijan. *Srednjeveška plastika na Slovenskem: doktorska disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Umetnostno zgodovinski seminar, 1956.

Cevc, Emilijan. Umetnostno zgodovinski spomeniki – važen del turistične posesti Slovenskega Primorja. *Slovensko Primorje v luči turizma* (ur. Valter Bohinec, France Planina in Joško Sottler). Ljubljana: Svet vlade LRS za blagovni promet, Uprava za turizem in gostinstvo, 1952, str. 233–244.

Červ, Robert. Kojsko. *Varstvo spomenikov*, 27 (1985), str. 335.

Demus, Otto. *Die spätgotischen Altäre Kärntens*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kär-

¹⁸³; Quinzi, Kiparstvo alpskih dežel, str. 25–27.

⁹⁸ Petrič, *Duša*, str. 136; Petrič, *Slovenske božje poti*, str. 196.

⁹⁹ Do sedaj je bil fenomen romanja na Slovenskem podrobneje raziskan samo na primeru romanj na Gorenjskem v 17. in 18. stoletju: Kemperl, *Romanja*.

¹⁰⁰ Velkovrh Bukilica, Kiparstvo, str. 199–212 (s starejšo literaturo).

¹⁰¹ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 24–25. Praviloma je verjetno šlo predvsem za import, izjema na Kranjskem pa je verjetno bila delavnica arhivsko izpričanega kamniškega slikarja Vida, ki je kot kaže v svoji delavnici vsaj nekaj časa sodeloval s koroško izšolanim rezbarjem, t. m. Mojstra tuhinjskih reliefov: Cerkovnik, Gotski relief sv. Pavla; Cerkovnik, Auf der Spur.

ten, 1991.

Demus, Otto. Kunstgeschichtliche Wechselbeziehungen im italienisch-kärntnerischen Grenzgebiet während der Gotik. *Beiträge zur Geschichte und Kulturgeschichte Kärntens*, 24–25, 1936, str. 180–190.

Ferjančič, Edko. Tabor na Jezeru. *Soča. Glasilo goriških, beneških in kanalskih Slovencev*, 6, 29. 8. 1947, str. 4.

Gomiršek, Tanja. *Brestje in Kojsko: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.

Gotski krilni oltar iz Britofa pri Ukanju (ob Idriji). Ljubljana: Narodna galerija, 2008.

Heinrichs, Ulrike. *Martin Schongauer, Maler und Kupferstecher: Kunst und Wissenschaft unter dem Primat des Sehens*. München: Deutscher Kunstverlag, cop. 2007.

Höfler, Janez. Bemerkungen zu den Villacher Bildschnitzerwerkstätten des 16. Jahrhunderts. *Neues aus Alt-Villach*, 35, 1998, str. 87–107.

Höfler, Janez. *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 2001.

Höfler, Janez. Osservazioni sulle botteghe degli intagliatori in legno di Villaco nel primo Cinquecento. *La scultura lignea nell'arco Alpino: storia, stili e tecniche: 1450–1550* (ur. Giuseppina Perusini). Udine: Forum, 1999, str. 239–246.

Höfler, Janez. *Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten (1500–1530)*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1998.

Höfler, Janez. *Srednjeveške freske v Sloveniji: I Gorenjska*. Ljubljana: Družina, 1996.

Höfler, Janez. Umetnostnozgodovinski profil Goriške v srednjem veku. *Goriški letnik*, 27, 2000, str. 83–100.

Hoving, Thomas P. F. In Search of a Rhenish Master. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 20, 1962, št. 10, str. 289–302.

Humar, Darij; Červ, Robert. Kojsko. *Varstvo spomenikov*, 30, 1988, str. 314.

Kahsnitz, Rainer. *Tilman Riemenschneider: Zwei Figurengruppen unter dem Kreuz Christi*. München: Kulturstiftung der Länder in Verbindung mit dem Bayerisches Nationalmuseum, 1997.

Kokalj, France. Delo konservatorskega ateljeja pri ZSV SRS. *Varstvo spomenikov*, 15, 1970, str. 214–218.

Kokalj, France. Kojsko [montiranje gotskega krilnega oltarja]. *Varstvo spomenikov*, 21, 1977, str. 348.

Kos, Franc. Goriška Brda v srednjem veku. *Jadranski almanah*, 1923, str. 10–50.

Kos, Franc. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku: Četrta knjiga (1101–1200.)*. Ljubljana: Leonova družba, 1915.

Kahsnitz, Rainer. *Die großen Schnitzaltäre: Spätgotik in Süddeutschland, Österreich, Südtirol*. München: Hirmer, 2005.

Kemperl, Metoda. *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem. Gorenjska z Ljubljano*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2011.

Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo: Zv. 3: Urbarji slovenskega Primorja: Del 2*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.

Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine: Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999.

Leuschner, Eckhard. Die Nation und ihre Kunstgesetze. Ugo Ojettis 'Raffaello e altre leggi' (1921). *Kunst auf der Suche nach der Nation: Das Problem der Identität in der italienischen Malerei, Skulptur und Architektur vom Risorgimento bis zum Faschismus* (ur. Damian Dombrowski). Berlin: Lukas Verlag, 2013, str. 250–264.

Lexikon der christlichen Ikonographie. Rom, Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1994.

Miklavčič, Maks. Urh. *Leto svetnikov: Tretji del*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1972, str. 31–34.

Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege, 10, 1911, št 9, stolpec 463, sl. 191.

Moschetti, Andrea. *I danni ai monumenti e alle opere d'arte delle Venezie nella guerra mondiale MCMXV-MCMXVIII*. Venezia: Sormani, 1932.

Osvald, Monika. Grof Rudolf Coronini Cronberg in Kojsko v Goriških Brdih. *Acta historiae artis Slovenica*, 2004, št. 9, str. 97–116.

- Pavlinec, Ivan. Iz prakse restavriranja lesene plastike. *Varstvo spomenikov*, 16, 1972, str. 103–108.
- Peskar, Robert. *Gotska arhitektura na Goriškem: Stavbarske delavnice (1460–1530) = Architettura gotica nel Goriziano: I "cantieri" (1460–1530)*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 1999.
- Petrič, Franci. *Duša, le pojdi z mano: Božje poti na Slovenskem I*. Ljubljana: Družina 1996
- Petrič, Franci. *Slovenske božje poti: Romanje – popotovanje v veri: Božje poti pripovedujejo*. Ljubljana: Družina, 2008.
- Pillon, Lucia. »Cum palla lignea picta et deaurata«: Primer obdelave podatkov v luči umetnostno zgodovinske raziskave. *Segni del sacro: scultura lignea nel Goriziano tra Spätgotik e Rinascimento* (ur. Walter Klainscek). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997, str. 32–51.
- Premk, Janez. *Odnos do judovstva v umetnosti vzhodnoalpskega prostora od 13. do 16. stoletja: doktorska disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, 2004.
- Premrl, Božidar. *Briški teri: Zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih*. Sežana: Kulturno društvo Vilenica, 2011.
- Radocsay, Dénes. *Gothic Panel Painting in Hungary*. Budapest: Corvina Press, 1963.
- Quinzi, Alessandro. Kiparstvo alpskih dežel: Primeri na Goriškem. *Segni del sacro: scultura lignea nel Goriziano tra Spätgotik e Rinascimento* (ur. Walter Klainscek). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997, str. 19–31.
- Quinzi, Alessandro. Krilni oltar Sv. Kancijana. *Segni del sacro: scultura lignea nel Goriziano tra Spätgotik e Rinascimento* (ur. Walter Klainscek). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997, str. 120–123.
- Quinzi, Alessandro. Krilni oltar Sv. Križa. *Segni del sacro: scultura lignea nel Goriziano tra Spätgotik e Rinascimento* (ur. Walter Klainscek). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997, str. 116–118.
- Quinzi, Alessandro. Prizori Kristusovega pasijona. *Segni del sacro: scultura lignea nel Goriziano tra Spätgotik e Rinascimento* (ur. Walter Klainscek). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997, str. 113–115.
- Razstavni katalog. *Varstvo spomenikov*, 16, 1972, str. 7–32.
- Schiller, Gertrud. *Ikongraphie der christlichen Kunst: Band 2: Die Passion Jesu Christi*. Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 1968.
- Schindler, Herbert. *Augsburger Renaissance: Hans Daucher und die Bildbauer der Fuggerkapelle bei St. Anna*. München: Bayerische Vereinsbank, 1985.
- Schindler, Herbert. *Der Schnitzaltar: Meisterwerke und Meister in Süddeutschland, Österreich und Südtirol*. Regensburg: F. Pustet, 1978.
- Spätgotik am Oberrhein. Meisterwerke der Plastik und des Kunsthandwerks 1450–1530*. Karlsruhe: Badisches Landesmuseum, 1970.
- Spätmittelalter am Oberrhein. Teil 1. Male rund Werkstätten 1450–1525*. Stuttgart: J. Thorbecke, 2001.
- Shupisser, Friz Oskar. Martin Schongauer geht um in Europa: Die Kupferstich-Passion B. 9–20 als Vorlage für Werke spätmittelalterlicher Künstler. *Le Beau Martin: etudes et mises au point: actes du colloque* (ur. Albert Chatelet). Colmar: Musée d'Unterlinden, 1991, str. 239–250.
- Šuligoj, Tanja. *Podružnična cerkev Sv. Križa nad Kojkim: raziskovalna naloga*. Nova Gorica: Družboslovno-ekonomska šola, 1986.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Stele, France. *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.
- Tavano, Sergio. Arte e artisti nordici nel Goriziano. *Cultura tedesca nel Goriziano*. Gorizia: Institut odi storia sociale e religiosa, str. 97–178.
- Velkovrh Bukilica, Vesna. Kiparstvo 1490–1520. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler), Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 199–212.
- Velkovrh Bukilica, Vesna. Prispevek k problemu filiacije slovenskih rezbarskih delavnic v pozni gotiki: Dva študija primera in nekaj opažanj o metodologiji primerjav. *Gotika v Sloveniji: Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom: akti mednarodnega simpozija* (ur. Janez Höfler). Ljubljana, Narodna galerija 1995 [1996], str. 183–192.
- Vuk, Marko. Poročilo o krilnem oltarju v Kojkem iz leta 1916. *Goriški letnik*, 8, 1981, str. 223–227.

Wonisch, Othmar. *Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Lambrecht* (Österreichische Kunsttopographie: Band XXXI). Wien: Anton Scholl, 1951.

Zalar, Klavdij. *Sv. Križ nad Kojskim: pregled opravljenih restavratorskih posegov in današnjega stanja: magistrsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost v Ljubljani, Oddelek za restavratorstvo, 2001.

Spletni viri

Andergassen, L. Stuflesser, Ferdinand. Ä (1855–1926). *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Bd. 13, Lfg. 62. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010, str. 446–447. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950 Online-Edition*:

http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Stuflesser_Ferdinand_1855_1926.xml (14. 11. 2015).

Stele, France. *Terenski zapiski*. Kojško, SV. KRIŽ, p. c. (INDOC CENTER MK) (<http://gis.zrc-sazu.si/zrcgis/doc/stele/skenogram.aspx?id=KOJSKO,%20p.%20c.%20sv.%20Kri%9Ea%2001.jpg>) (dostop 14. 11. 2015).

Žigon, Zdenka. Ferjančič, Edko (Edvard), *Primorci.si* (<http://www.primorci.si/osebe/ferjan%C4%8Di%C4%8D-edko-%28edvard%29/1521/>) (dostop 15. 1. 2016).

Cerkev sv. Križa v Kojskem v luči poznogotske arhitekturne produkcije na Goriškem

Robert Peskar

dr. umetnostne zgodovine, docent, generalni konservator

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Služba za kulturno dediščino, Metelkova 4, SI-1000 Ljubljana

robert.peskar@zvkd.si

Izvleček: Okoli leta 1515, ko je nastal glavni oltar za cerkev, je bila sama stavba stara vsaj 30 ali 40 let in je že doživela nekatera vzdrževalna dela. Žal se podatki o tem niso ohranili, kar velja tudi za čas in okoliščine gradnje cerkve. Najstarejši je verjetno zvonik, ki bi lahko nastal v drugi polovici 14. ali prvi polovici 15. stoletja. Okoli leta 1470–1480 sta bila zgrajena ladja in prezbiterij ter vrhnji del zvonika, v 17. in 19. stoletju pa še lopa in zakristija, stranska oltarja in poslikava prezbiterija. Cerkev je značilen rezultat razvoja arhitekture 15. stoletja na Goriškem. Zvonik je eden starejših v tem prostoru in je predstavljal vzor za mlajše različice v okolici, medtem ko prezbiterij cerkve sledi standardu, ki se je na Goriškem uveljavil kmalu po sredini 15. stoletja, in sicer s pojavom vodilnega mojstra t. i. kranjsko-škofjeloške skupine, s katerim se je izoblikovalo novo pojmovanje v oblikovanju cerkvenega prostora (Žapuže, Podnanos). Gre za pojav kompliciranih obočnih shem prezbiterijev, okrašenih z bogato stavbno plastiko (konzole, sklepniki). Lupina stavb pa ostaja kompaktna brez izrazitih členitev. Izjema so le cerkve v pomembnejših župnijskih središčih, kjer se je uveljavil tip cerkva z dolgim korom z oporniki (Kanal, Vipava). Izvor oblik je potrebno iskati predvsem v ladji župnijske cerkve v Kranju oziroma v arhitekturi vodilnega mojstra kranjsko-škofjeloške skupine, katerega nasledstvo predstavlja tudi mojster iz Kojskega.

Ključne besede: gotška arhitektura na Goriškem, Mojster sv. Križa v Kojskem, Mojster kranjskega ladijskega oboka.

La chiesa di Santa Croce a Kojsko (Quisca) alla luce dell'architettura goriziana tardogotica

Riassunto: Intorno al 1515, quando fu costruito l'altare maggiore della chiesa di Santa Croce a Kojsko, l'edificio aveva almeno trenta o quaranta anni e aveva già subito opere di manutenzione. Purtroppo le informazioni concernenti tali opere non si sono conservate, il che vale anche per il periodo e le circostanze legate alla costruzione della chiesa. Il campanile, costruito forse nella seconda metà del Trecento o nella prima metà del Quattrocento, è probabilmente la parte più antica di questo edificio sacrale. Intorno agli anni 1470–1480 furono costruiti la navata, il presbiterio e la parte superiore del campanile. Al Seicento e all'Ottocento risalgono invece la capanna, la sacrestia, gli altari laterali e i dipinti nel presbiterio. La chiesa rappresenta un tipico risultato dello sviluppo dell'architettura goriziana del Quattrocento. Il campanile è uno dei più antichi di quest'area e fu preso come modello per la costruzione di altri campanili nelle vicinanze, mentre il presbiterio della chiesa segue gli standard che si affermarono nel Goriziano subito dopo la metà del Quattrocento con l'attività del capomastro del c. d. gruppo di Kranj e Škofja loka, che portò a una nuova concezione dello spazio sacrale (Žapuže, Podnanos) con l'introduzione di complicati schemi delle volte dei presbiteri e ornati da un ricco apparato scultoreo (mensole, chiavi di volta). Il guscio dell'edificio rimase invece compatto, senza particolari partizioni. Rappresentano però un'eccezione le chiese dei più importanti centri parrocchiali, dove si affermò un tipo di chiesa caratterizzata dal coro lungo con contrafforti (Kanal, Vipava). L'origine di queste forme va ricercata soprattutto nella navata della chiesa parrocchiale di Kranj, ossia nell'architettura del capomastro del gruppo Kranj-Škofja loka, il cui successore fu anche il maestro di Kojsko.

Parole chiavi: architettura gotica del Goriziano, mastro della chiesa di Santa croce a Kojsko (Quisca), mastro della volta della navata di Kranj.

Jubilej ob 500-letnici nastanka oltarja za cerkev sv. Križa v Kojskem je priložnost, da si znova nadrobneje ogledamo njeno arhitekturo, ki je že na prvi pogled značilen rezultat razvojnih tokov poznogotske arhitekturne produkcije na Goriškem. V času nastanka oltarja je bila stavba stara vsaj 30 ali 40 let in je ob tako pomembni pridobitvi, kot je nov oltar, verjetno doživela nekatera vzdrževalna dela. Žal se podatki o tem niso ohranili,¹ kar velja tudi za čas in okoliščine gradnje cerkve. Zato je bilo mogoče doslej datacijo gradnje določiti le okvirno, in sicer na podlagi njene arhitekturne govornice in splošnih značilnosti razvoja poznogotske arhitekture na tem območju. Od zadnjih tovrstnih opredelitev je minilo že skorajda dve desetletji,² pred tem pa je cerkev z arhitekturnega vidika komajda vzbujala pozornost,³ saj je bil zaradi svoje nesporne umetnostne kvalitete vedno v ospredju predvsem oltar.⁴ Tokrat pa bosta v središču našega zanimanja stavbni razvoj cerkve in njeno mesto v razvoju cerkvene poznogotske arhitekture na Goriškem. Gre za vprašanja, ki sta bili, kot rečeno, že obravnavani, a so posamezna nova opažanja ponudila nekaj novih odgovorov, kar velja tudi za nekatere ključne primere gotske arhitekture na Goriškem.

Cerkev sv. Križa stoji na manjšem griču jugovzhodno od središča vasi in je orientirana rahlo proti severovzhodu (*sl.* 1–2). Sestavljajo jo dvopolni prezbiterij s triosminskim sklepom, pravokotna ladja in iz osi pomaknjen zvonik, katerega pozicija je omogočila izoblikovanje preproste vhodne lope. Iz starejših fotografij je razvidno, da je imela cerkev pred zadnjo obsežno prenavo na severni strani prizidano zakristijo (ta ne stoji več), na južni pa portal, ki je danes zazidan. Dalje velja omeniti, da je bil sedanji glavni portal pred prenavo nameščen v zazidanem zahodnem loku vhodne lope, na današnje mesto pa je bil prestavljen ob celoviti obnovi v letih 1984 in 1985.⁵ Iz tega kratkega opisa je razvidno, da cerkev ni nastala po enotnem konceptu, vendar je stavbni razvoj kljub izraznosti in razmeroma dobri dokumentaciji o prenavi, ki jo hrani arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v Novi Gorici, težko določljiv. Pisni viri pri tem ravno tako niso v veliko pomoč, kajti cerkev se s taborom »des heiligen Creucz taber« prvič omenja šele leta 1523.⁶ Prvotno je bila podružnica župnije sv. Jurija v Ločniku (Lucinico, Italija), danes sodi v okvir župnije v Kojskem, kjer se Marijina cerkev prvič listinsko omenja leta 1449.⁷

Zaradi naštetih okoliščin ni presenetljivo, da stavbni razvoj doslej ni bil predmet posebne obravnave. Nekaj drobcev za rekonstrukcijo stavbne zgodovine najdemo v konservatorskih poročilih in Steletovih terenskih zapiskih,⁸ ki govorijo, da naj bi bila ladja starejša od prezbiterija. Vendar pa takšnih opredelitev ponovni nadrobnejši ogled stavbe ne potrjuje. Prej bi rekli, da je najstarejši del stavbe **zvonik**, ki ga poleg ozkih lin členijo štiri dvojne polkrožne odprtine v predelu zvonov ter seveda značilne cine v obliki lastovičjega repa (*sl.* 3). Vstop v zvonik je danes iz ladje skozi ozek šilast portal, ki pa je nastal šele ob obnovi leta 1984.⁹ Pred tem je bilo pritličje zvonika dostopno skozi široko polkrožno ločno odprtino. Ta je verjetno nastala sekundarno, kajti dostop v nadstropje je bil verjetno le skozi portal v nadstropju južne stene, ki je dostopen s pevskega kora, nastalega sicer v obdobju baroka.¹⁰

¹ Na hrbtni strani oltarja je še vedno videti ostanke napisa z letnico 1515, ki naj bi bili pred leti čitljivi kot »... FUIT 1515 PAROCO TH... JUG ET CAM ...THOMASIG ...« (Cevc, *Gotska plastika*, str. 152), iz česar razumemo, da so se nanašali predvsem na čas nastanka oltarja in navedbo tedanjega naročnika oziroma župnika in ključarjev.

² Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 70–71, 302–303.

³ Gradivo za umetnostno topografijo Primorske, sv. Križ, Kojsko; Cevc, *Srednjeveška plastika*, str. 272; Cevc, *Slovenska umetnost*, str. 38; Komelj, *Gotska arhitektura*, str. XL, 51; Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, str. 60 in dalje.

⁴ Stelè, *Umetnost v Primorju*, str. 108–109; Zadnikar, *Spomeniki cerkvene arhitekture*, str. 43–50; Cevc, *Gotska plastika*, str. 150–152; Cevc, *Poznogotska plastika*, 135–142.

⁵ Červ, *Kojsko*, str. 335.

⁶ Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, str. 170–171; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 111.

⁷ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 111.

⁸ Komelj, *Kojsko*, str. 224.

⁹ V fototeki Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v Novi Gorici hranijo več fotografij, iz katerih je razvidno stanje pred in med prenavo (ZVKDS, OE NG, dosje spomenika: Kojsko, cerkev sv. Križa, negativa št. 69212, 69214).

¹⁰ Ali je pozicija portala prvotna, iz današnjega stanja brez posebnih konservatorskih raziskav ni gotova, je pa verjetna, če bi

Slika 1: Kojsko, cerkev sv. Križa, pogled z vzhodne strani (foto: Robert Peskar).

Slika 2: Kojsko, cerkev sv. Križa, pogled s severozahodne strani (foto: Robert Peskar).

Portal je eden od prvih indicjev za datacijo gradnje. Glede na njegovo tipologijo bi verjetno lahko nastal že v drugi polovici 14. ali v prvi polovici 15. stoletja.¹¹ Drugi časovno opredeljivi element pa so dvojne odprtine v zgornjem delu stolpa, katerih stebriči so izdelani iz lokalnega apnenca. Profilacija kapitelov nedvomno kaže gotske stilne značilnosti. Istočasno enotna struktura gradnje zvonika iz lokalnega kremenčevega peščenjaka govori, da je stolp nastal v eni fazi. Vendar to velja le za del do preprostega venca iz kremenčevega peščenjaka, medtem ko je strešni venec nad njim, klesan iz apnenca, po kamnoseških znakih sodeč nastal sočasno z gradnjo prezbiterija. Tega je bilo mogoče doslej datirati v čas okoli 1470–1480.¹² To pa pomeni, da so cine v obliki lastovičjega repa oziroma t. i. gibelinske cine, ki dajejo cerkvi značilen pečat, nastale šele v tem času ali celo kasneje.

Opisana ugotovitev glede časa nastanka se sicer ne sklada z dosedanjimi opredelitvami tovrstnih oblik zvonikov na tem območju, ki so bili na splošno časovno postavljeni v 13. ali 14. stoletje.¹³ Na Goriškem oziroma v Brdih namreč srečamo več zvonikov tega tipa, za katere lahko skorajda zanesljivo trdimo, da so večinoma mlajši in so najverjetneje nastali prav po vzoru kojščanskega. Najprej velja omeniti zvonik cerkve sv. Duha v Fojani (*sl. 4*), ki je sodeč po portalu, ki je vodil v danes porušeno ladjo, verjetno iz 16. stoletja.¹⁴ Enako velja tudi za zvonik župnijske cerkve v Šmartnem, ki ju družijo sorodno oblikovanje dvojnih lin oziroma dvojnih stebričev z bazami in kapiteli, ki so le v Kojskem ambicioznejše oblikovani s sicer skromnim profilom.¹⁵ Podoben je še zvonik Marijine cerkve v Golem Brdu, ki

bil prvotno zvonik samostojno stoječ in zgrajen v smislu profane funkcije, a o slednjem za zdaj ni indicjev.

¹¹ Tovrstnih portalov z ravno preklado na konzolah v gotski arhitekturi srečamo veliko. Na Primorskem ga najbližje zasledimo v vzhodni steni zvonika župnijske cerkve v Ročinju, ki je nedvomno srednjeveškega porekla in je mogoče nastal okoli leta 1481, ko je bila zgrajena nova cerkev (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 100), sicer pa redno nastopajo v ostalih deželah Sloveniji od druge polovice 14. stoletja naprej (Kranj, Pleterje, Ptujška Gora).

¹² Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 70–71, 302–303.

¹³ Najdič-Pipan, *Zvoniki na Slovenskem*, str. 106; glej tudi: Premrl, *Briški teri*, str. 9 in dalje.

¹⁴ Prva omemba nekdanje bratovščinske cerkve, od katere so se ohranili zvonik, prezbiterij in temelji ladijskih sten, izvira iz leta 1570 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 106).

¹⁵ V Državnem arhivu v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia) se je ohranila vedutna upodobitev Šmartna iz druge polovice 16. stoletja, na kateri je upodobljen zvonik, ki že ima današnje cine (glej: Premrl, *Briški teri*, str. 135 in prispevek Andrejke Ščukovt v tej publikaciji).

Slika 3: Kojsko, cerkev sv. Križa, zvonik z zahodne strani (foto: Robert Peskar).

Slika 4: Fojana, cerkev sv. Duha, zvonik z zahodne strani (foto: Robert Peskar).

je mogoče v osnovi še iz prve polovice 16. stoletja,¹⁶ medtem ko sta zvonika Marijine cerkve v Vrhovljah in župnijske cerkve v Šempasu zagotovo šele iz 17. ali celo 18. stoletja. Tovrstne cine so bile sicer priljubljene tudi na Obali; v Kopru jih vidimo na pretorski palači iz leta 1664, nekoliko starejše pa poznamo na piranskem obzidju. Toda najstarejši zanesljivo časovno izpričan primer tovrstnih stolpov se ni ohranil v arhitekturi, temveč v arhivskem gradivu. Najprej moramo omeniti pečat mesta Gorice iz 14. stoletja, na katerem so upodobljeni obzidje in stolpi,¹⁷ pri čemer pa se seveda postavlja vprašanje, ali pečat zrcali resnično stanje v arhitekturi. Zato je bolj zanimiv urbar pomembne goriške rodbine Turn oziroma della Torre iz leta 1542, ki ga hranijo v tržaškem državnem arhivu.¹⁸ Njegovo platnico in posamezne strani krasijo rodbinski grbi (eden z letnico 1548) z upodobitvijo stolpa s cinami v obliki lastovičjega repa.

Ker so imeli Turni v tem času na obravnavanem območju veliko posesti,¹⁹ je mikavna misel, da bi bili za razširitev tega tipa zvonikov zaslužni prav predstavniki te družine, saj bi jih lahko šteli med najverjetnejše naročnike ali donatorje. V tipologiji zvonikov bi se namreč lahko zrcalila fevdalna (ali politična) razmerja na tem območju, kar v tem evropskem prostoru ne bi bil osamljen primer.²⁰ Seveda pa se ob kojščanskem zvoniku odpirajo tudi druga vprašanja, npr. ali je zvonik prvotno stal samostojno in kakšen je bil sploh dostop v njegovo prvo nadstropje. Iz današnjega stanja namreč odgovorov ni možno razbrati. Mogoče je potrebno prve gradbene spremembe zvonika povezati celo z gradnjo protiturškega tabora, ki je zagotovo tekla pred prvo arhivsko zabeležko leta 1523.²¹

¹⁶ Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, str. 280.

¹⁷ Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, str. 223–224; Premrl, *Briški teri*, str. 9–10.

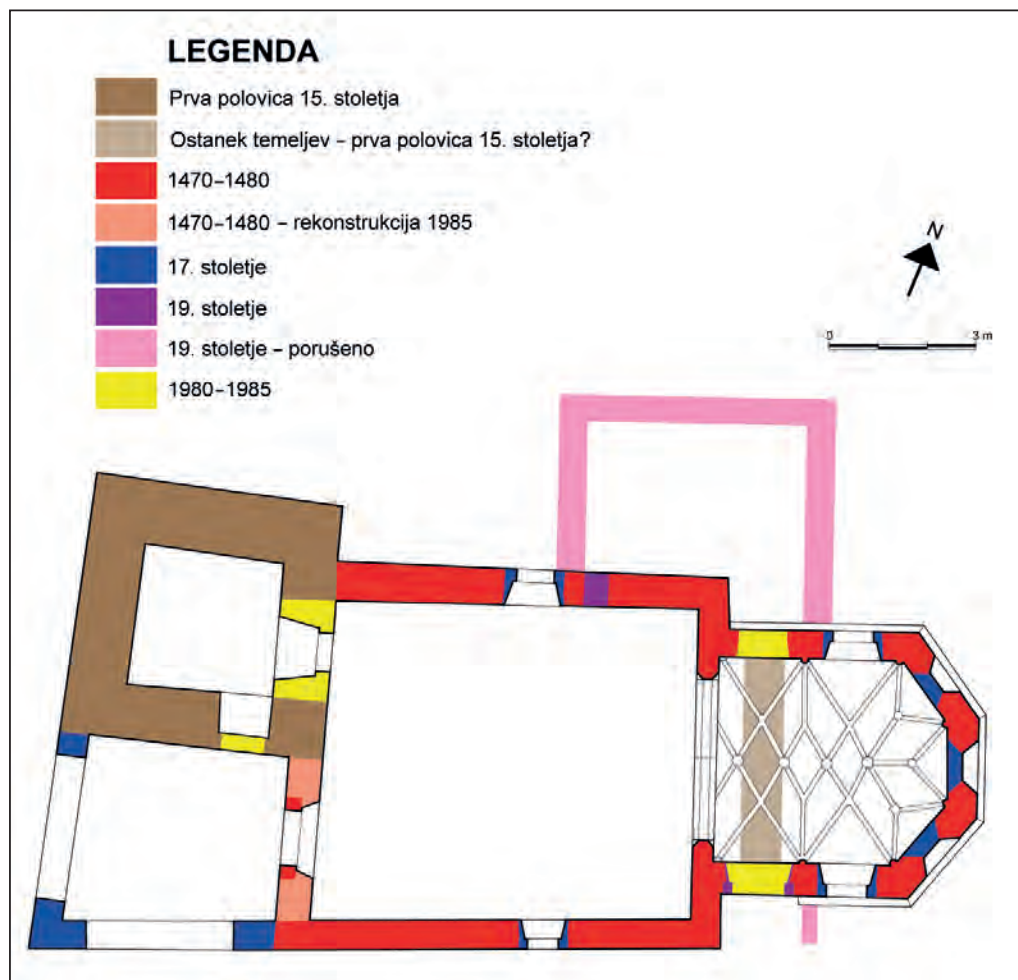
¹⁸ Več o rokopisu glej prispevek Tanje Gomiršek v tej publikaciji.

¹⁹ Bližnji grad v Vipolžah je Febo ml. della Torre prejel v fevd od Ivana Goriškega že leta 1459 (Kos, *Goriška Brda v srednjem veku*, str. 26). Tudi v Kojskem je obstajala graščina, katere lastniki pa so bili Coroniniji, menda od leta 1630 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 112). Dvorec danes ne stoji več, stal pa je blizu župnijske cerkve.

²⁰ Tu mislimo na pojav kornih zvonikov v južni Nemčiji, na Koroškem in Štajerskem, kjer jih zadnje raziskave obravnavajo tudi iz vidika simboličnega pomena v smislu cerkvene pripadnosti ali neodvisnosti od posameznih cerkvenih središč (več o tem glej: Živkovič, *Zur Entwicklung der Chor- und Westturmkirchen*, str. 261–267).

²¹ V bližnjem Šmartnem v Brdih je bil tabor zgrajen pred letom 1512, ko se prvič navaja (Höfler, *Gradivo za historično*

Slika 5: Kojsko, cerkev sv. Križa, tloris cerkve z vrisanimi stavbnimi fazami (risal: Robert Peskar).

Podobno kot zvonik tudi **ladja** pušča nekaj odprtih vprašanj. Na osnovi pozicije ostankov fresk na slavoloku so nekateri pisci ladjo označili za starejšo od prezbiterja,²² kar pa v primeru, da je imela ladja že od začetka odprto ostrešje, ni verjetno. Prej bi rekli, da sta ladja in prezbiterij nastala sočasno, še posebej, če je današnji glavni portal po prestavitvi leta 1984 na svojem prvotnem mestu (*sl. 5*). Gotskih oken v ladji med obnovitvenimi deli, ko so bili odstranjeni starejši ometi, ni bilo videti. Verjetno je bilo v ladji le eno gotsko okno na mestu današnjega sredi južne stene. Takšno pozicijo oken namreč srečamo tudi pri nekaterih drugih cerkvah na tem območju (Ročinj). V ladji sta ohranjena tudi posvetilna križa, ki pa omogočata le okvirno datacijo v pozni srednji vek. Bolj zanesljiv je obseg predelav v 17. in deloma v 19. stoletju, čeprav datacija južnega portala v prezbiteriju ni gotova.²³ Zaključek prezidav v 17. stoletju najbrž označujeta oba stranska oltarja, levi z letnico 1698, desni pa 1700 (*sl. 6*). Do takrat so posodobili tudi okenske odprtine, zgradili lopo, prebili nov prehod v pritličje zvonika in ga tako povezali z ladijsko prostornino. Dodatne posege so izvedli še sredi 19. stoletju, ko so na severni strani zgradili zakristijo, prestavili gotski glavni portal iz nekdanje zahodne stene ladje v zazidavo zahodnega loka lope, medtem ko so južni lok v celoti zazidali.²⁴ V stavbnem razvoju je časovno težko opredeljiv

topografijo, str. 107).

²² Komelj, Kojsko, str. 224.

²³ Gre za portal z ravno preklado na konzolah, ki tipološko sledi portalu, ki smo ga spoznali že v južni steni zvonika, vendar je nekoliko mlajši. Skromna profilacija konzol napeljuje na datacijo v 16. stoletje, vendar zanesljivih indicev za to ni.

²⁴ Časovno opredelitev obnovitvenih del sredi 19. stoletja je mogoče okvirno opreti na postavitev kamnite napisne plošče, danes v južni steni zvonika v niši vhodne lope, ki je datirana z letnico 1855. Plošča je bila pred prenovo vzdvana v eno od

Slika 6: Kojško, cerkev sv. Križa, pogled v notranjščino proti vhodu (foto: Robert Peskar).

Slika 7: Kojško, cerkev sv. Križa, obočni sistem v prezbiteriju (foto: Robert Peskar).

tudi **prezbiterij** z dvojnoparalelnim obokom, katerega sečišča reber so bila opremljena s sklepniki, ki pa so bili v času poslikave v 19. stoletju uničeni (*sl. 7*). Za datacijo gradnje so pomembni predvsem obočna shema in oblikovani stavbni členi, kapiteli in sklepniki, ki kljub povprečni ali nižji kvaliteti kažejo jasen slogovno-formalni izvor v arhitekturi tretje četrtine 15. stoletja na Goriškem, ki se veže na delovanje t. i. Mojstra kranjskega ladijskega oboka in

ladijskih sten, označevala pa je družinsko grobnico Coroninijev, v katero so položili zadnjega lastnika graščine v Kojškem, Jožefa Coroninija. Coroniniji so bili lastniki graščine, ki danes ne stoji več, menda že od leta 1630 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 112).

Slika 8: Kanal, cerkev Marijinega Vnebovzjetja, zunanjsčina cerkve začeta leta 1431 z jugovzhodne strani (foto: Robert Peskar).

ptujskogorska skupina. Pomembno je, da so v kanalski cerkvi jasno izražena tektonska razmerja obočnih elementov kot nasprotje visoko-gotskih teženj po višinskem zagonu (*sl. 9*). To je lastnost, ki se ji goriška cerkvena arhitektura tudi kasneje ni odpovedala.

Po vzoru kanalske cerkve se je ta tip cerkvene prostornine in zunanje izraznosti uveljavil predvsem v pomembnejših župnijskih središčih ali vikariatih, najprej v Štanjelu, nato v Vipavi, Štivanu in naposled še v Gorici. Od teh je posebej zanimiva župnijska cerkev sv. Štefana v Vipavi. Njena stavbna zgodovina doslej še ni bila zadovoljivo razrešena,²⁷ a je

njegovih naslednikov. Da bi nekoliko osvetlili ta čas, si je potrebno nekatere ključne spomenike ponovno ogledati.

Na splošno velja, da se je na Goriškem, kar zadeva sakralno arhitekturo, v drugi polovici 15. stoletja zelo veliko gradilo in ta gradbena aktivnost je nadomestila skorajda vso starejšo arhitekturo, zato kakšne izrazite razvojne črte arhitekturnega prostora in oblik ni opaziti.²⁵ V 15. stoletju so se na Goriškem uveljavili trije glavni tipi cerkva. Najbogatejšega predstavlja župnijska cerkev v Kanalu, začeta že leta 1431, ki obsega vzdolžno usmerjeno ladjo in dolgi dvopolni kor z zunanjimi oporniki (*sl. 8*). Čeprav so prezidave v 18. in 19. stoletju precej zabrisale prvotni gotski izgled cerkve, je bilo mogoče stilno-formalni izvor arhitekturnih oblik kanalske cerkve iskati v obsežni arhitekturni tvornosti internacionalnega gotskega sloga okoli leta 1400,²⁶ ki ga pri nas najlepše ilustrira

nadrobnejše opazovanje stavbe vendarle omogočilo manjše korekcije dosedanjih interpretacij stavbnega razvoja (*sl. 10*).²⁸ Toda ponovni ogled stavbe je razkril še eno doslej prezrto nadrobnost, ki je bila na Slovenskem do tega časa neznana. To je motiv okroglega okna, t. i. rozete, v južni steni prezbiterija. Okno je danes večinoma zazidano, a se v nadstropju zakristije lepo vidi ohranjen spodnji del. Pri nas so tovrstne rozete večinoma krasile zahodne fasade cerkva po vzoru veliki evropskih katedral. Izjemoma jih v prvi polovici 15. stoletja zasledimo še kot členitve ladijskih sten, npr. v Trebnjem, kjer je rozeta osvetljevala prostor pod zahodno emporo, ali v južni steni gotske cerkve v kartuziji Pleterje in južni ladijski steni nekdanje kapiteljske cerkve sv. Nikolaja v Novem mestu, kjer nastopajo kot motiv dveh rozet.

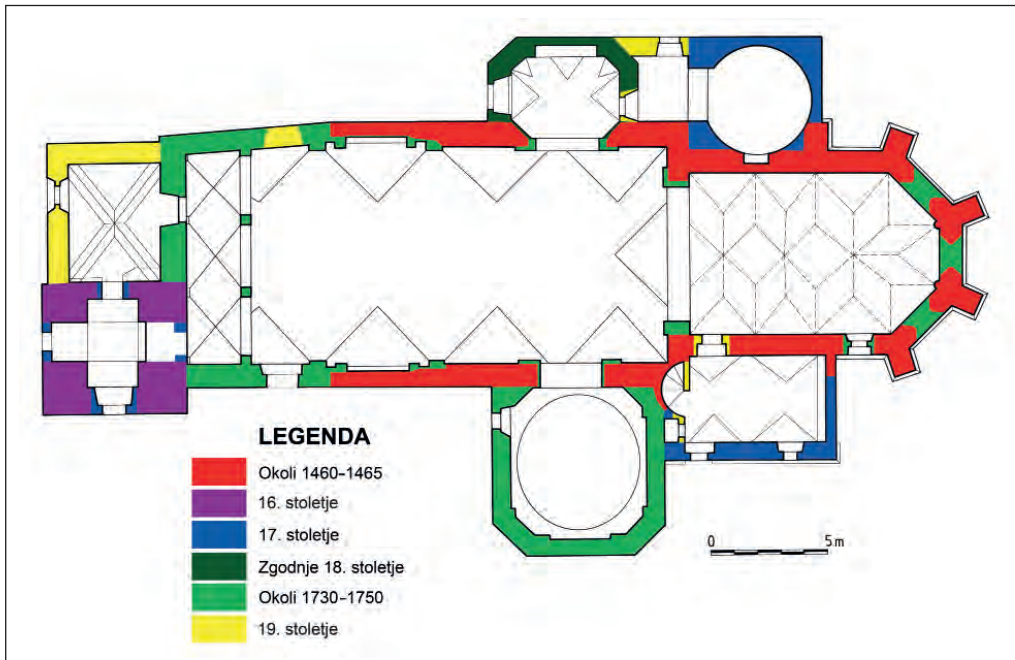
Slika 9: Kanal, cerkev Marijinega Vnebovzjetja, pogled na vzhodni del obočnega sistema v prezbiteriju (foto: Robert Peskar).

²⁵ Nadrobneje o tem glej: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 35 in dalje.

²⁶ Peskar, *Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400*, str. 174–176.

²⁷ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 282; Murovec, Seražin, *Župnijska cerkev sv. Štefana v Vipavi*, str. 214–220.

²⁸ Gotska stavba je bila verjetno po novitem konceptu zgrajena v letih 1460–1465 (Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 60–62, 281–282), sredi 16. stoletja pa je sodeč po napisu na stranskih portalih doživela prve večje prezidave, a obseg ni nadrobneje določljiv. Današnji zvonik bi v spodnjem delu lahko izviral še iz 16. stoletja, še posebej zato, ker bi utegnil predstavljati vzor za nekatere prostostoječe različice pri podružničnih cerkvah nekdanje vipavske župnije. Eden takih je v Podnanosu, ki je bil, sodeč po napisu, zgrajen že leta 1615. V Valvasorjevem času je cerkev imela nad prvotno zahodno steno zvončnico, današnji zvonik pa je bil z ladjo povezan s pokritim mostovžem.

Slika 10: Vipava, cerkev sv. Štefana, tloris cerkve z vrisanimi stavbnimi fazami in rekonstrukcijo gotskega obočnega sistema v prezbiteriju (risal: Robert Peskar).

Na podobnem mestu kot v Vipavi tovrstno rozeto srečamo le v južni steni nekdanjega prezbiterija župnijske cerkve v Kojskem iz časa okoli 1490–1492 (*sl. 11*).²⁹ Ker gre za mlajši primer, bi mogoče celo lahko govorili o določenem vplivu vipavske cerkve znotraj delavniške kontinuitete posameznih gradbenih skupin. Tudi v evropskem patrimoniju gotske arhitekture podobnih primerov ni veliko. V avstrijskih deželah lahko omenimo zgolj župnijsko cerkev v Bad St. Leonhard in Lavanttal, zgrajeno v prvi polovici 14. stoletja, kjer je okroglo okno nameščeno v zahodni poli južne stene dolgega kora,³⁰ ter leseni model Marijine cerkve v Regensburgu. Model, ki ga hranijo v tamkajšnjem muzeju, je nastal okoli leta 1520, okrogla okna pa so razvrščena v vseh stranicah prezbiterija.³¹ V obeh primerih so pozicijo in velikost oken narekovali prizidana zakristija oziroma radialne kapele, kar odpira možnost, da je bila tudi v Vipavi na južni strani kora prizidana gotska zakristija, čeprav je na Valvasorjevi upodobitvi tako kot zunanjih opornikov ni videti. Vendar takšna tlorisna zasnova ne bi bila nobeno presenečenje, saj je bila le nekaj let pred vipavsko uresničena že v Štanjelu kot domnevno najstarejše delo Mojstra kranjskega ladijskega oboka na Primorskem (*sl. 12*).³²

Drugi tip predstavljajo cerkve z vzdolžno usmerjeno ladjo in dvopolnim prezbiterijem s triosminskim sklepom ali enopolnim prezbiterijem s petosminskim zaključkom, ki je lasten predvsem vikariatnim in romarskim cerkvam. V to skupino lahko uvrstimo tudi kojščansko cerkev. Med najbolj reprezentančnimi primeri tega tipa bi omenili cerkev sv. Vida v Podnanosu pri Vipavi. Čeprav je cerkev v 17. stoletju doživela temeljito prezidavo, je obseg nekdanje vikariatne cerkve vipavske

Slika 11: Kojško, cerkev Marijinega Vnebovzjetja, nekdanji prezbiterij, zgrajen okoli 1490–1492 (foto: Robert Peskar).

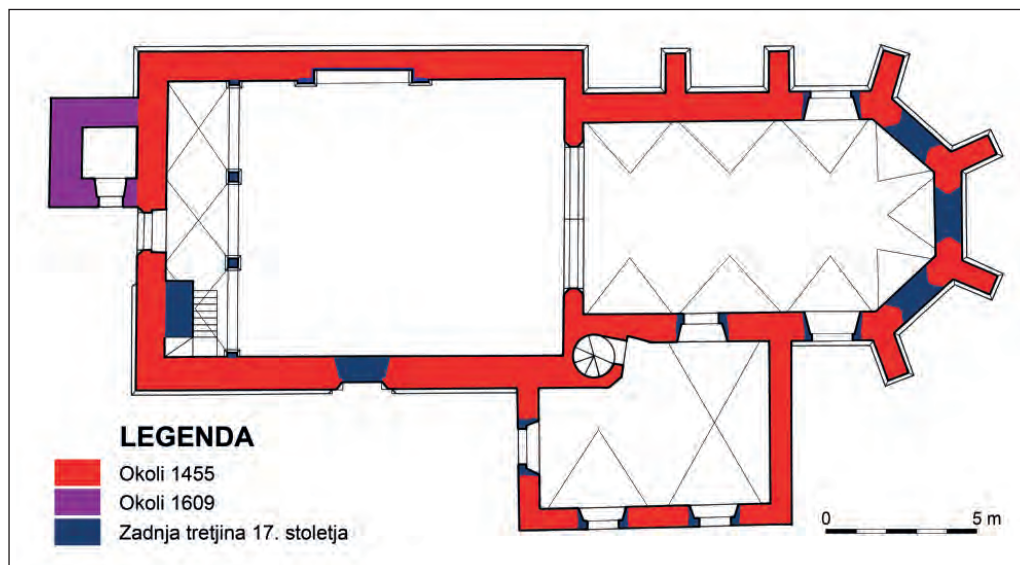
²⁹ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 330. Ali je rozeta na svojem prvotnem mestu, ni povsem gotovo, saj bi bila lahko sekundarno prestavljena z zahodne fasade ob barokizaciji. Vendar dokaj natančna vzdava v kamnito strukturo, grajeno iz pravilnih klesancev, prejkone to možnost izključuje, saj je njena pozicija razumljiva tudi zaradi sedilije v notranjščini, ki je izključila možnost izvedbe šilastega okna, kakršne vidimo v sklepnih stranicah prezbiterija.

³⁰ *Geschichte der Bildenden Kunst*, str. 52, 276–277.

³¹ Nußbaum, *Deutsche Kirchenbaukunst der Gotik*, str. 319.

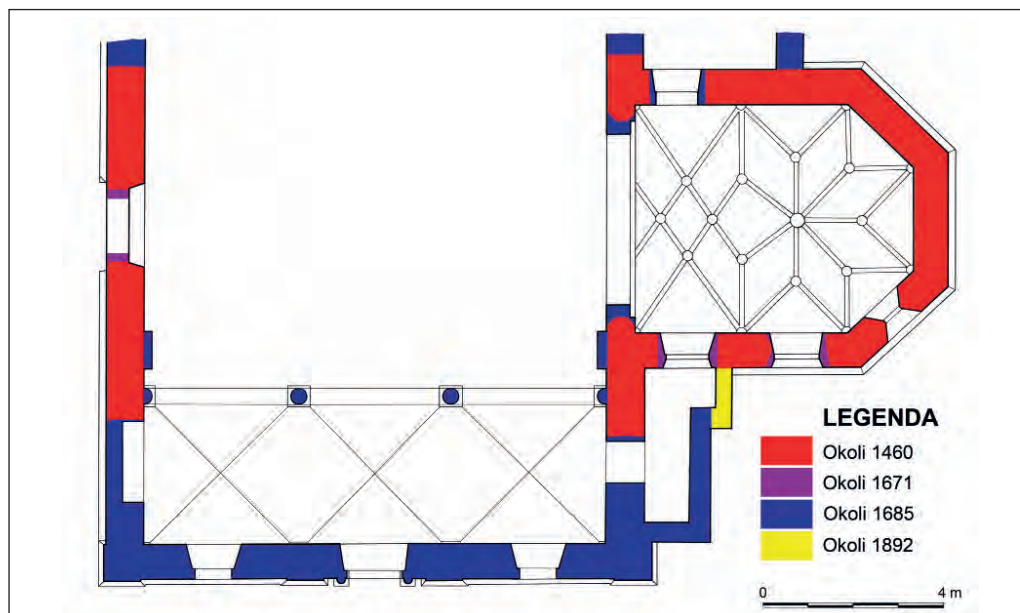
³² Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 55–57.

Slika 12: Štanjel, cerkev sv. Danijela, tloris cerkve z vrisanimi stavbnimi fazami (risal: Robert Peskar).

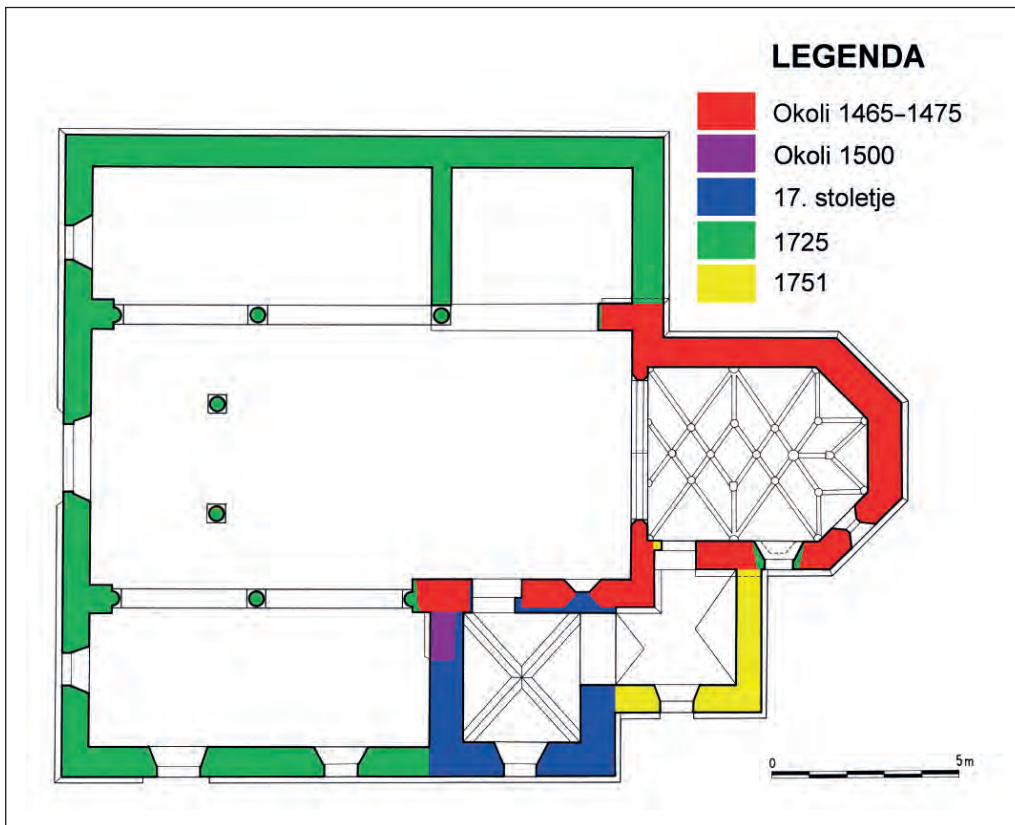
župnije v času gotike v stavbni strukturi jasno razberljiv, saj je v celoti ohranjen nekdanji prezbiterij (danes stranska kapela) in zahodni del ladje z ostankom nekdanjega glavnega portala (sl. 13). Zanimivo je, da so leta 1615 zgradili samostojno stoječ zvonik. V tem pogledu je verjetno nastal po vzoru vipavskega, ki je vse do sredine 18. stoletja prav tako stal samostojno. Kdaj natančno je bila zgrajena podnanaška cerkev, iz virov ni razvidno, je pa datacijo gradnje možno izluščiti iz same stavbe. Pomemben pri tem je predvsem sklepnik z grbom družine Thurn, ki znova označuje donatorski prispevek te rodbine, ter sklepnik z grbom Goriške grofije. Kombinacija obeh namreč govori, da moramo gradnjo pripisati tistemu članu družine Thurn, ki je imel v drugi polovici 15. stoletja pomembno deželno funkcijo. S tega vidika prideta v poštev predvsem dva, to sta Febo IV. in Febo V. Prvi je bil goriški glavar v letih 1454 in 1459, drugi pa v letih 1460, 1464 in 1472.³³ Na podlagi tega in drugih okoliščin, o katerih bo govora kasneje, je bilo mogoče doslej gradnjo postaviti v čas okoli leta 1460.³⁴

Slika 13: Podnanos pri Vipavi, cerkev sv. Vida, tloris nekdanjega prezbiterija z južnim delom današnje ladje z vrisanimi stavbnimi fazami (risal: Robert Peskar).

³³ Czoernig, *Das Land Görz und Gradisca*, str. 647, 680; Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 59.

³⁴ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 59.

Slika 14: Vitovlje, cerkev Marijinega Vnebovzjetja, tloris cerkve z vrisanimi stavbnimi fazami (risal: Robert Peskar).

Med zanimivejše primere tega tipa velja na tem mestu omeniti še romarsko cerkev Marijinega vnebovzjetja v Vitovljah. Cerkev vzbuja pozornost že z vidika stavbne zgodovine, ki tudi z nadrobnejšim pregledom ni v celoti razberljiva. Gotski prezbitarij je bil namreč že okoli leta 1500 verjetno na novo obokan, v 17. stoletju je bil zgrajen zvonik, mogoče celo na mestu starejšega, v 18. stoletju pa je bila ladja precej razširjena in spremenjena v nekakšno triladijsko dvorano (sl. 14).³⁵ Za nameček je bila v drugi svetovni vojni cerkev še močno poškodovana. Zato kar precejšnjo uganko predstavljata Marijin sklepnik iz časa okoli 1465–1475, ki danes leži v prezbitariju (sl. 15), sklepnik s Kristusovo podobo (*Vera icon*) in del slavoloka s figuralnim kapitelom v ladji. Vsaj za oba sklepnika bi lahko trdili, da sta pripadala prvotnemu obočnemu sistemu v prezbitariju, če je sploh bil do konca izveden. Zaradi turških vpadov je bil obravnavani čas izrazito nemiren in bi lahko povzročil prekinitev gradnje. Na tem mestu sta zanimiva še sklepnik z neznanim grbom, viden na starejših fotografijah in danes ni več ohranjen,³⁶ ter sklepnik z mojstrskim znakom, podobnim tistemu v Kojsem. Vendar ta znak verjetno pripada mojstru, ki je okoli leta 1500 prezbitarij večinoma na novo obokal in je mogoče identičen z mojstrom, kateremu lahko pripišemo tudi nekoliko mlajšo cerkev sv. Petra in Pavla v Noznem v Brdih.³⁷

Tretji tip predstavljajo skromnejše podružnične cerkve s preprosto pravokotno ladjo in kratkim prezbitarijem, ki pa ga ravno tako navadno odlikuje bogat obočni sistem s kompliciranimi obočnimi shemami in polno plastičnimi sklepniki. Med temi bi posebej

Slika 15: Vitovlje, cerkev Marijinega Vnebovzjetja, Marija z Jezusom, sklepnik nekdanjega obočnega sistema (foto: Robert Peskar).

³⁵ Datacijo ladje določa napis z letnico na prekladi glavnega portala (ANTONINVS NVSSI PAROCHVS RESTARARI CRAVIT ANNO 1725), medtem ko se na prezidavo zakristije lahko opremo na napis na talnem zidcu jugovzhodnega dela ladje (REVERENDISSIMO DOMINO ANTONIO NVSI PAROCE/ ANDRE VSAI CAMERARO ANN 1751 STEFANO SMET POTESTA PO... ANDRE BVDIN CAPO MISTRO FIGLI). Oba napisa se nanašata na tedanjega župnika Antona Musija ter ključarjev.

³⁶ ZVKDS, OE NG, dosje spomenika: Vitovlje, cerkev Marijinega Vnebovzjetja. Glej tudi: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 23.

³⁷ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 69.

Slika 16: Žapuže pri Ajdovščini, cerkev sv. Martina, pogled na obočni sistem prezbiterja iz okoli leta 1455 (foto: Robert Peskar).

Slika 17: Kranj, župnijske cerkev sv. Kancijana, konzola pod zahodno emporo iz okoli 1430 (foto: Robert Peskar).

Slika 18: Vitovlje, cerkev Marijinega Vnebovzetja, konzola v južni steni prezbiterja (foto: Robert Peskar).

izpostavili cerkev sv. Martina v Žapužah (sl. 16), ki je po zunanji členitvi izrazito tradicionalna arhitektura, saj sta zunanjšino prezbiterja členila le dve okni v jugovzhodni in južni stranici, eno še v ladji, na zahodni strani pa portal in zvončnica. Notranjšino prezbiterja pa odlikuje dvojnoparalelni obočni sistem s figuralnimi in rastlinskimi sklepniki.³⁸ Gre za standard, ki se je na Goriškem uveljavil kmalu po sredini 15. stoletja, in sicer s pojavom vodilnega mojstra t. i. kranjsko-škofjeloške skupine. Prav z njegovimi novogradnjami se je izoblikovalo opisano novo pojmovanje v oblikovanju cerkvenega prostora. Ti stavbni členi imajo v formalnem pogledu na splošno izvor v arhitekturi iz časa okoli leta 1400, se pravi v obdobju internacionalne gotike, vendar pa nadrobnejša analiza kaže, da je potrebno tesnejše zveze

iskati predvsem s tistim mojstrom oziroma delavnico, ki je zasnovala ladjo župnijske cerkve v Kranju, v okviru katere se je razvil tudi vodilni mojster kranjsko-škofjeloške skupine. Ta mojster, ki je na Gorenjskem obokal ladjo župnijske cerkve v Kranju po letu 1452 in ladjo župnijske cerkve sv. Jakoba v Škofji Loki pred letom 1471 ter med letoma 1459 in 1469 zgradil prezbiterij župnijske cerkve v Radovljici,³⁹ je namreč povzel celoten motivni repertoar iz prve gradbene faze kranjske ladje in ga kasneje ustrezno porabil v večini svojih del. Za ilustracijo naj omenimo primer starejše konzole iz Kranja, nameščene v severni steni ladje pod zahodno emporo (sl. 17), in njeno interpretacijo v nekdanjem prezbiteriju cerkve sv. Vida v Podnanosu, ki predstavlja edino signirano delo Mojstra kranjskega ladijskega oboka na Goriškem. S tega vidika so sicer zanimive tudi druge cerkve, a je dovolj, če znova opozorimo na prezbiterij Marijine cerkve v Vitovljah, kjer vidimo konzolo v prezbiteriju (sl. 18), ki se tipološko zgleduje po konzoli iz Kranja.

Že iz doslej povedanega je razbrati, da je bil pojav tega mojstra, ki mu na podlagi stilnih karakteristik s precejšnjo verjetnostjo pripišemo vsaj še cerkvi v Žapužah in Tolminu, pogojno pa tudi cerkev v Štanjelu, za ta prostor izredno pomemben. Zato je potrebno še enkrat poudariti zakaj. Zaradi tega, ker je bila osebnost Mojstra kranjskega ladijskega oboka v tretji četrtini 15. stoletja tako izrazita, da je s svojim delovanjem ustvaril pravo arhitekturno šolo z enovitim in izvirnim formalnim izrazom, ki so ga kasneje nadaljevali številni bolj ali manj sposobni nasledniki tako v osrednji Sloveniji kot tudi na Goriškem in v Beneški Sloveniji. Na Gorenjskem moramo s tega vidika posebej naglasiti nasledstvo v t. i. kamniški kamnoseški delavnici, katere stilno-formalno govorico je zaznamoval predvsem pozni opus Mojstra kranjskega ladijskega oboka, v katerega sodi ladijski obok s sklepniki župnijske cerkve sv. Jakoba v Škofji Loki iz leta 1471.⁴⁰ Na Goriškem pa je razvidnih več naslednikov oziroma učencev, za katere so odločilnejša mojstrova zgodnejša dela. Poleg stavbarja, ki je gradil cerkev sv. Janeza Krstnika v Štivanu okoli let 1472–1475 in je verjetno identičen z avtorjem župnijske cerkve sv. Štefana v Vipavi,⁴¹ velja posebej opozoriti na mojstra, ki je sklesal nekaj sklepnikov v Slapu pri Vipavi (sl. 19) in konzolo, danes vzdano na južni fasadi stolnice v Gorici (sl. 20). V ta delavniški krog sodi še relief sv. Mihaela na

³⁸ Tudi konzole so bile zasnovane v obliki glav različnih tipov, a dela niso izvedli do konca (glej: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 57–58).

³⁹ O dataciji navedenih cerkva glej: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 43–51. Glede datacije prezbiterja v Radovljici je pomembna tudi pred leti odkrita deviza »AEIOU« cesarja Friderika III. na slavalnični steni, ki datacijo postavlja v čas po letu 1456, ko so izumrli grofje Celjski, ki so imeli do tedaj patronat nad župnijo, za njimi pa Habsburžani.

⁴⁰ Kot prvo delo kamniške kamnoseške delavnice velja obok ladje cerkve sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom, ki je datiran z letnico 1479 na enem od sklepnikov. Žal doslej ni bilo mogoče bolje pojasniti vloge palirja Tomaža, ki se je podpisal na obok škofjeloške cerkve (glej: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 50–51).

⁴¹ Glede avtorja vipavske cerkve je zelo mikaven mojster *Jorg Streit stainmetz*, ki je imel med letoma 1444 in 1469 opuščen dvor v Vipavi (več o tem: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 60–63).

fasadi istoimenske cerkve v Erzeltu (*sl. 21*), ki je najverjetneje nastal leta 1465 pred posvetitvijo cerkve.⁴²

Relief sv. Mihaela z Erzelja s stilno-formalnega in avtorskega vidika doslej še ni bil opredeljen. Vzidan je v zahodno steno zvonika, ki je bil srednjeveški cerkvi prizidan verjetno v začetku 18. stoletju, tako da prvotno mesto reliefa ni znano; po vsej verjetnosti je bil nameščen nad vhodom gotske cerkve, kjer je nadomeščal portalni okras. Motivno upodobitev sledi preprostemu tipu, kjer je svetnik prikazan kot mladenič z mečem v desnici in tehnico z dušami v levici in premaganim hudičem pod nogami. S tipološkega vidika figuro lahko do neke mere primerjamo s sklepnikom na oboku tolminske cerkve sv. Urha, le da je v tem primeru Mihael upodobljen le do kolen. V Erzeltu je frontalna celopostavna upodobitev preprostejša in izdaja povprečnega klesarja, čeprav je sam obraz nekoliko bolj skrbno izveden in kaže bolj jasne individualne poteze, ki jih prepoznamo, kot rečeno, še na Slapu in Gorici. Pomembno je, da lahko v isti delavniški krog pripišemo še sklepnik s podobo sv. Boštjana, ki je nekoč krasil obok Marijine cerkve na Malenskem Vrhu nad Škofje Loko, zgrajeni okoli 1460–1470 kot opus Mojstra kranjskega ladijskega oboka.⁴³ Med naštetimi obstaja določen razloček v kvaliteti, a ga je mogoče razložiti z razliko v pomembnosti naročnika in različnim delavniškim okvirom. Medtem ko je bil avtor sklepnika s sv. Boštjanom na Malenskem Vrhu zgolj pomočnik ali palir, je bil na Slapu in mogoče tudi v Erzeltu seveda glavni mojster z dvema ali tremi pomočniki.⁴⁴ Pri tem le obžalujemo, da obravnavane figurallike ne moremo obravnavati v širšem arhitekturnem kontekstu, saj so ohranjeni le posamezni stavbni členi. S tega vidika največ vprašanj odpira predvsem konzola v obliki angela z napisnim trakom, vzidana v južno steno goriške stolnice. Glede na velikost, bi lahko bila del večjega obočnega sistema, mogoče predhodnika današnjega prezbiterija goriške stolnice, zgrajenega leta 1526.⁴⁵ Vendar o tem ne najdemo niti v virih niti na sami stavbi nobenih indiciev. Še najbolj je zanimiv doslej prezrti podatek, da je generalni vikar oglejskega patriarha Anton, škof iz Concordie, leta 1467 dovolil postavitev Marijine kapele, ki so jo ustanovili bratje Febo, Janez in Jakob Thurn (della Torre) pri cerkvi sv. Hilarija in Tacijana v Gorici.⁴⁶ Toda tu se postavlja vprašanje, ali gre za samostojno kapelo v arhitekturnem smislu ali bolj verjetno le za kapelanijo, se pravi pravno-finančno ustanovo pri Marijinem oltarju v tedanji župnijski cerkvi. Glede na to, da so bili Thurni glavni donatorji cerkve v Podnanosu in verjetno glede na patronske pravice tudi v Štanjelu,⁴⁷ bi sicer samostojna kapela, podobno kot še ohranjena kapela sv. Ahaca, ki je bila pod patronatom družine Graben, ne bila nobeno presenečenje. Za ta čas in za povezavo z gradbeni deli pa je zanimiv še en arhivski podatek. Med goriškimi meščani se omenja kamnosek Matija (*Mathes steinmecz*), ki je imel v lasti hišo v Gorici že pred letom 1471.⁴⁸ Čeprav neposrednih zvez s tem imenom in konkretnimi stavbami ni najti, možnost, da gre za avtorja nekaterih pomembnejših arhitektur na Goriškem ali celo v sami Gorici, ni povsem zanemarljiva.

Slika 19: Slap pri Vipavi, cerkev sv. Matije (prvotno sv. Mateja), sklepnik nekdanjega obočnega sistema iz okoli 1470–1475 (foto: Robert Peskar).

Slika 20: Gorica (Gorizia), cerkev sv. Hilarija in Tacijana, konzola na južni zunanščini (foto: Robert Peskar).

⁴² Cerkev je bila posvečena 1. januarja 1466 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 152).

⁴³ Datacija je le okvirna in temelji na stilni analizi (glej: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 49–50).

⁴⁴ Isti klesarski roki je mogoče za zdaj pripisati predvsem sklepnik sv. Boštjana na Malenskem Vrhu in sklepnik *Vera icon* na Slapu, eno od konzol v cerkvi sv. Janeza Krstnika v Štivanu (figuro, ki se drži za brado in bi lahko predstavljala podobo stavbarja: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, sl. 83) in z določenim zadržkom konzolo v Gorici.

⁴⁵ V literaturi običajno nastopa letnica 1525, ki jo je med prvimi objavil Aldo Rizzi (Rizzi, *Profilo di storia dell'arte*, str. 23, sl. 33) na podlagi napačnega branja. Sergio Tavano je datacijo gradnje korigiral na osnovi dejanske letnice na jugovzhodnem oporniku, ki je sicer danes zaradi kasnejših gradenj težko dostopna (Tavano, *Il duomo di Gorizia*, str. 8).

⁴⁶ Archivio di stato di Trieste, Archivio della Torre e Tasso, str. 43.

⁴⁷ Archivio di stato di Trieste, Archivio della Torre e Tasso, str. 44.

⁴⁸ Kos, K zgodovini Gorice, str. 31.

Slika 21: Erzelj, cerkev sv. Mihaela, relief na zahodni zunanjsčini iz leta 1465 (foto: Robert Peskar).

Ob analizi gotske arhitekture na Goriškem se je izkazalo, da se ja novi standard v oblikovanju cerkvenega prostora omejil predvsem na oblikovanje najpomembnejšega dela cerkve, oltarnega prostora, medtem ko je zunanja podoba navadno sledila tradicionalnemu pojmovanju cerkve kot kompaktne stavbne gmote, ki nemara izvira še iz starejše (romanske) arhitekture. Obenem je pri členjenju stavbne lupine oziroma v poziciji oken v oltarnih prostorih opaziti manjše razlike, ki so verjetno povezane z že navedeno tipologijo na tem območju in z nekaterimi vplivnimi novogradnjami. Na Tolminskem, Bovškem⁴⁹ in delno v Brdih bi tak zgled lahko predstavljala cerkev sv. Urha v Tolminu, katere prezbiterij je že dolgo časa znan kot delo Mojstra kranjskega ladijskega oboka pred letom 1472.⁵⁰ Ladje so bile navadno vzdolžno usmerjene, bolj ali manj nečlenjene, ravno stropane ali z odprtim ostrešjem. Na Goriškem poznamo le en primer, ko je bila predvidena tudi obokana ladja, in sicer v romarski cerkvi Marije Snežne nad Avčami. Vendar gradnja, ki jo je leta 1488 spodbudilo prikazovanje Marije pri obstoječi kapeli sv. Marije Magdalene, ni bila v celoti izpeljana po prvotnih načrtih, tako da ladje niso uspeli obokati. Do leta 1495, ko je bila pri cerkvi ustanovljena kapelanija,⁵¹ je bila zgrajena le lupina stavbe, leta 1515 pa so uspeli zgraditi zgolj obok prezbiterija in mogoče še samostojno stoječ zvonik. Marijino cerkev nad Avčami pa omenjamo še iz enega razloga. Gradnjo stavbne lupine je namreč izvajala skupina kamnosekov, ki je do leta 1492 zgradila tudi že omenjeno župnijsko cerkev v Kojskem, kar je razvidno iz kamnoseških znakov.⁵²

Na tem mestu velja opozoriti še na eno posebnost goriške arhitekture, to je motiv kapitelov slavoločnih lokov. Prvi znan primer je, če odštejemo samostansko cerkev sv. Frančiška v Kopru iz 13. stoletja, že omenjena cerkev v Štanjelu, zgrajena kmalu po sredini 15. stoletja (sl. 22).⁵³ Drugod po Sloveniji je ta motiv redek, v zahodni Sloveniji pa skorajda pravilo, kjer ima najbrž korenine v starejši cerkveni arhitekturi severne Italije. Formalno pa se posamezne rešitve vežejo na lokalne zglede ali dolgo delavniško kontinuiteto, kar bi lahko sklepali po kapitelih slavoloka župnijske cerkve sv. Mihaela v Biljani v obliki dveh levov, ki sodeč po mojstrskem znamenju na oboku prezbiterija sodijo v opus t. i. Mojstra iz Kranja iz leta 1534 (sl. 23).⁵⁴ Sicer pa bi vzore posameznim stavbnim členom, kot so tipi konzol, fizionomij, sklepnikov, kakršne poznamo v prvi gradbeni fazi kranjske ladje oziroma v arhitekturi celotne kranjsko-škofjeloške skupine, našli v starejši arhitekturi severnih evropskih dežel. Glede na to, da so številne forme presežale časovne in regionalne okvire in so se širile predvsem z živahno migracijo kamnosekov z enega gradbišča na drugo, zdaj k enemu, zdaj k drugemu mojstru, je natančna avtorska opredelitev in stilna provenienca večinoma zelo težka. To stopnjuje še dejstvo, da je glavni mojster ustvarjal v okviru kolektiva, z asistenco pomočnikov, kjer je delež posameznih članov delavnice od figure do figure precej različen, tako da pogosto delavniško oziroma avtorsko opredelitev opravičujejo le lastnoročne signature graditeljev, to so njihovi kamnoseški znaki.

Slika 22: Štanjel, cerkev sv. Danijela, kapitel slavoloka v obliki dveh levov, okoli 1455 (foto: Robert Peskar).

⁴⁹ Na tem mestu je potreben še popravek dosedanje stilno-formalne opredelitve cerkve Marije Device v Polju v Bovcu, ki smo jo napačno uvrstili med arhitekture pod vplivom t. i. Goriške stavbarske delavnice (glej Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 81–83). Opredelitev je slonela pretežno na sedanjem videzu prezbiterija, katerega obok z rebri pa je nastal šele ob obnovi po poškodbah v prvi svetovni vojni. Iz fotografij iz leta 1906 je razvidno (Čopi, *Podružnična cerkev Mariji Devici v Polju v Bovcu: obnove*, str. 4 in dalje), da je imela cerkev iz prve četrtine 16. stoletja zvezdasto-rombasto obokan prezbiterij, okrašen s sklepniki v obliki rozet in polno plastičnih figur, ki izdajajo stilno-formalno provenienco v delih Mojstra kranjskega ladijskega oboka in njegovega nasledstva.

⁵⁰ Datacijo pred letom 1472 narekujejo stenske slike v prezbiteriju z letnico 1472.

⁵¹ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 99.

⁵² Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 76.

⁵³ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 55–57.

⁵⁴ Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 83–85.

V vsakem primeru pa je za celotno gradbeno produkcijo (ne le na Goriškem) značilno, da je potekala izredno hitro, kar gotovo ni bilo v prid kvaliteti izdelka, saj se je tudi pri zahtevnem figuralnem okrasu vse bolj stopnjevalo sodelovanje pomočnikov. Delež glavnega mojstra, ki je vodil celo več gradenj hkrati, pa se je vse bolj omejeval na načrtovanje in organizacijo.⁵⁵

Opisane razmere razodeva tudi naša cerkev sv. Križa v Kojskem. Sama stavbna plastika v prezbiteriju, se pravi kapiteli in obočni sklepniki v obliki rastlinskih motivov, resda na splošno ne izdajajo visoke kvalitete izvedbe, vendar kljub temu kažejo jasno stilno-formalno provenienco. Tipološko in formalno imajo kapiteli v obliki trtnih listov (*sl. 24*) izvor v kapitelih služnikov v ladji župnijske cerkve v Kranju (*sl. 25*), ki sicer sodijo v prvo fazo izgradnje kranjske ladje, ali v delih Mojstra kranjskega ladijskega oboka, znotraj katerih so kapiteli služnikov v prezbiteriju župnijske cerkve v Radovljici najbližje. Tudi tip sklepnikov v obliki stiliziranih listov pelina (*sl. 26*) najdemo v delih Mojstra kranjskega ladijskega oboka. Omeniti velja sklepnik na oboku kranjske cerkve ali cerkve sv. Martina v Žapužah (*sl. 27–28*). Žal drugih vzporednic ne moremo iskati, saj so bili ostali sklepniki v kojščanskem prezbiteriju žal uničeni.

Slika 23: Biljana v Brdih, cerkev sv. Mihaela, kapitel slavoloka v obliki dveh levov, okoli 1534 (foto: Robert Peskar).

Slika 24: Kojsko, cerkev sv. Križa, kapitel služnika v prezbiteriju (foto: Robert Peskar).

Slika 25: Kranj, cerkev sv. Kancijana, kapitel služnika v ladji, okoli 1430 (foto: Robert Peskar).

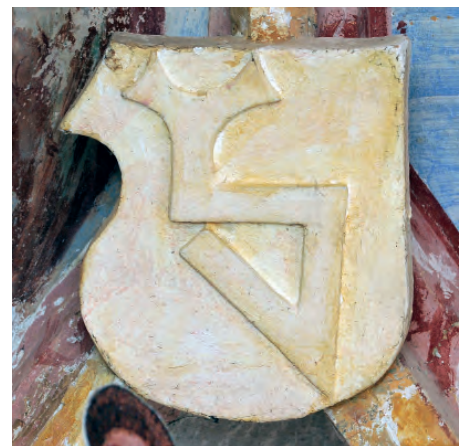
Slika 26: Kojsko, cerkev sv. Križa, sklepnik obočnega sistema v prezbiteriju (foto: Robert Peskar).

Slika 27: Kranj, cerkev sv. Kancijana, sklepnik z oboka ladje, po 1452 (foto: Robert Peskar).

Slika 28: Žapuže pri Ajdovščini, cerkev sv. Martina, sklepnik z oboka prezbiterija, okoli 1455 (foto: Robert Peskar).

Slika 29: Kojsko, cerkev sv. Križa, sklepnik z mojstrskim znakom z oboka v prezbiteriju (foto: Robert Peskar).

⁵⁵ Nadrobneje o tem: Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 25–34.

Slika 30: Ročinj, cerkev sv. Pavla, sklepnik z mojstrskim znakom, monogramom MS in letnico 1517 z oboka v prezbitერიju (foto: Robert Peskar).

Dodatne argumente pri pojasnjevanju izvora oblik in avtorstva pogosto ponujajo tudi kamnoseški oziroma mojstrski znaki. Na oboku kojščanske cerkve se je ohranil sklepnik z mojstrskim znakom (sl. 29), na stavbnih členih pa so vidni znaki pomočnikov, ki jih večkrat srečamo tudi na drugih cerkvah tretje četrtine 15. stoletja na Goriškem. Znak kojščanskega mojstra prvič zasledimo med znaki pomočnikov v Štanjelu, kot mojstrski znak pa ga poznamo še na oboku cerkve sv. Pavla v Ročinju (sl. 30). Ta sklepnik je zanimiv tudi zaradi monograma MS. Vendar pa je v tem primeru istovetnost mojstrov vendarle vprašljiva. Poleg očitnih stilno-formalnih razlik pomisleke vzbujajo predvsem precejšnja časovna distanca, saj bi utegnili cerkev nastati šele leta 1517, če je seveda naša interpretacija številke na sklepniku pravilna.⁵⁶ V tem kontekstu velja omeniti še en primer sorodnega mojstrskega znaka, ki ga prav tako zasledimo na dveh cerkvah, v Vitovljah in Noznem, a je tokrat istovetnost mojstrov manj vprašljiva, čeprav manjše stilno-formalne razlike vendarle ostajajo.⁵⁷

Z zadnjimi primerjavami se je izkazalo, da je s časovnim odmikom oziroma z nastopom druge ali tretje generacije domačih kamnoseških mojstrov, ki so delovali od okoli leta 1500 naprej, kvaliteta v oblikovanju figuralnih členov vse bolj padala. Vzporedno z domačimi gradbenimi delavnicami so resda v ta prostor zahajali tudi stavbarji iz severnih predelov dežel goriških grofov, ki so uveljavljali novosti poznogotske arhitekturne produkcije srednje Evrope. Toda tip uveljavljenega cerkvenega prostora, ki ga sestavljata preprosta ladja in rebrasto obokan prezbitერიj s figuralnimi konzolami, kapiteli in sklepniki, je živel še globoko v 16. stoletju, ponekod pa gotske konstrukcijske sisteme najdemo celo še v 17. stoletju, kar je nedvomno posledica zahtev naročnikov in trdovratnih tradicionalnih predstav o cerkvenem prostoru in njegovi sporočilnosti.

Viri

Archivio di stato di Trieste, *Archivio della Torre e Tasso. Archivio antico (1281–II metà sec. XIX.* Trieste: Archivio della Torre e Tasso (tipkopis), 2001.

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica, dosjeji spomenikov.

Literatura

Cevc, Emilijan. *Slovenska umetnost*. Ljubljana: Prešernova družba, 1966.

Cevc, Emilijan. *Srednjeveška plastika na Slovenskem: od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica 1963.

Cevc, Emilijan. *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica 1970.

Cevc, Emilijan. *Gotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Narodna galerija, 1973.

Czoernig, Carl. *Das Land Görz und Gradisca*. Wien: Braumüller, 1873.

Červ, Robert. *Kojsko. Varstvo spomenikov XXVII*, 1985, str. 335.

Čopi, Daša. *Podružnična cerkev Mariji Device v Polju v Bovcu: obnove*. Ljubljana: Seminarska naloga na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete (mentor: doc. dr. Robert Peskar), 2013.

Das Wappenbuch C des Kärntner Landesarchivs (Hrsg. von Wilhelm Neumann), Klagenfurt 1980.

Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich, II., Gotik. Hrsg. Günter Brucher, München & London & New York: Prestel, 2000.

Gradivo za umetnostno topografijo Primorske. Tipkopis, hrani Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, INDOK center.

⁵⁶ Identifikacija letnice temelji na boljših postopkih dokumentiranja, ki jo je avtor tega sestavka opravil v septembru 2015.

⁵⁷ Mojstrski znak v Vitovljah pripada najverjetneje mojstru, ki je okoli leta 1500 na novo obokal prezbitერიj.

- Höfler, Janez. *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 2001.
- Komelj, Ivan. *Kojsko. Varstvo spomenikov IX, 1962–1964*, str. 224.
- Komelj, Ivan. *Gotska arhitektura*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Komelj, Ivan. *Gotska arhitektura na Slovenskem. Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*. Ljubljana: Slovenska matica, 1973.
- Kos, Franc. *Goriška brda v srednjem veku. Jadranski almanah*, Gorica 1923, str. 10–50.
- Kos, Franc. *K zgodovini Gorice v srednjem veku. Glasnik Muzejskega društva*, VII–VIII, Ljubljana 1926–1927, str. 30–33.
- Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo: Urbarji slovenskega Primorja, 2*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Murovec, Barbara; Seražin, Helena. *Župnijska cerkev sv. Štefana v Vipavi. V: Leksikon cerkva na Slovenskem, XI/1-2, Dekanija Vipavska*. Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 214–220.
- Najdič-Pipan, Metka. *Zvoniki na Slovenskem. Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. X, 1973, str. 79–110.
- Nußbaum, Norbert. *Deutsche Kirchenbaukunst der Gotik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.
- Otorepec, Božo. *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica & Znanstveno raziskovalni center SAZU, 1988.
- Peskar, Robert. *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460–1530) – Architettura gotica nel Goriziano. I “cantieri” (1460–1530)*. Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 1999.
- Peskar, Robert. *Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji*. Ljubljana: doktorska disertacija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, 2005.
- Premrl, Božidar. *Briški teri. Zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih*. Sežana: Kulturno društvo Vilenica, 2011.
- Rizzi, Aldo. *Profilo di storia dell'arte in Friuli, 2, Il Quattrocento e il Cinquecento*. Udine: 1979.
- Tavano, Sergio. *Il duomo di Gorizia*. Gorizia: Parrocchia dei Ss. Ilario e Taziano, 2002.
- Valdemarin, Igino. *La chiesa e la parrocchia dei Santi Ilario e Taziano di Gorizia. Studi goriziani*, XXIV, Gorizia 1985, str. 145–216.
- Stelè, France. *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.
- Zadnikar, Marijan. *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti, 2*. Celje: Mohorjeva družba, 1975.
- Živkovič, Gorazd. *Zur Entwicklung der Chor- und Westturmkirchen in Österreich. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 21, 2005, str. 261–278.

Kojsko in Brestje, oblike zakupa in dajatev po urbarju 1565–1568

Tanja Gomiršek

univ. dipl. zgod., muzejska svetovalka

Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica, Grajska cesta 9, SI-5212 Dobrovo v Goriških Brdih

muzej.dobrovo@siol.net

Izveček: Prispevek na podlagi popisa duš iz leta 1566 in urbarja iz let 1565–1568 predstavlja demografsko in družbeno podobo, ki je podlaga analizi lastniških odnosov ter gospodarskih sprememb v obravnavanih krajih v 16. stoletju. To obdobje je čas gospodarskih, upravnih in družbenih sprememb. Območje Goriških Brd, ki je bilo del Goriške grofije, je leta 1500 namreč pripadlo Habsburžanom. Območje so zaradi sporov z Beneško republiko zajeli spopadi t. i. avstrijsko-beneških vojn. Ti so poleg kuge zmanjšali prebivalstvo, ki je bilo zato v sredini stoletja v porastu in je beležilo visok delež otroške populacije. Lastniška struktura je bila na območju razdrobljena. Kmetije in kosi zemljišča, ki so bili del zemljiškega gospostva Vipolže v lasti plemiške družine della Torre, so bili podeljeni v libelarični (*livello*) in kratkoročni zakup (*affitto semplice*). Zakupne dajatve so bile sicer heterogene, vendar kažejo na pomen denarnih dajatev ter povečan obseg gojenja vinske trte.

Ključne besede: vaška skupnost, zakupne dajatve, oblike zakupa, desetina, zemljiško gospostvo.

Kojsko (Quisca) e Brestje (Brestie), le forme dell'affitto e dei tributi secondo l'urbario del 1565-1568

Riassunto: In base al censimento delle anime del 1566 e dell'urbario degli anni 1565-1568 il contributo tratta la struttura demografica e sociale, che rappresenta la base per l'analisi dei rapporti di proprietà e dei cambiamenti economici a Kojsko (Quisca) e Brestje (Brestie) nel Seicento, che era un'epoca di cambiamenti economici, amministrativi e sociali. Nel 1500, infatti, il Collio, che faceva parte della Contea di Gorizia, passò agli Asburgo. I contrasti tra gli Asburgo e Venezia sfociarono in uno scontro bellico. La guerra e la peste portarono a una diminuzione della popolazione, che alla metà del secolo era già in crescita, mostrando una percentuale elevata di popolazione infantile. La proprietà terriera era frantumata. Le fattorie e le parti dei terreni, soggette alla signoria di Vipolže (Vipulzano), di proprietà della famiglia della Torre, erano conferite a livello o come affitto semplice. I tributi dovuti sui contratti d'affitto erano diversi. Ciononostante essi mostrano il significato dei tributi in denaro e rivelano un aumento della coltivazione delle viti.

Parole chiave: comunità locali, tributi dovuti sui contratti d'affitto, forme d'affitto, decima, signoria fondiaria.

Brestje in Kojsko

Namen prispevka je predstaviti demografsko, (samo)upravno ter gospodarsko ureditev 16. stoletja v vaseh Kojsko in Brestje, ki ležita na vzhodnem delu Goriških Brd. Poudarek je na analizi v urbarju družine della Torre navedenih dajatev ter oblik zakupov na kmetijah v navedenih vaseh. Z analizo sestave dajatev poskušam ugotoviti, kakšne so bile strukturne značilnosti kmetijstva in kako so se spremenjene tržne razmere v stoletjih odražale v oblikah in deležih zakupnih dajatev. Zakup oziroma kolonat na območju Goriške grofije v smislu njegovega razvoja od pojava do ukinitve po drugi svetovni vojni namreč še ni bil predmet poglobljene in temeljite raziskave, čeprav se s tematiko v posameznem stoletju ali obdobju ukvarjalo več avtorjev.¹ Raziskava dopolnjuje vedenje o njegovih pojavnih oblikah v stoletju, ko naj bi se kolonat uvajal v delu Goriške grofije.

Kojsko se prvič omenja leta 1083, medtem ko se Brestje v virih srednjega veka po do sedaj zbranih podatkih ne omenja. Kojsko je bilo v 11. stoletju v lasti goriških grofov, ki so kraj podarili rožaškemu samostanu.² V poznem srednjem veku so kmetije in kose zemljišč v Kojskem kupovali, najemali in prodajali razni fevdalci,³ ki tu niso prebivali in so od na kmetijah nastanjenih kmetov dobivali dajatve. 16. stoletje pomeni za območje Goriških Brd pomembno prelomnico, saj je po izumrtju goriških grofov območje Goriške grofije prešlo v posest Habsburžanov. Prehod je sprožil ne samo politične in upravne, temveč tudi gospodarske spremembe. Že leta 1520 je bila Goriška grofija združena z vojvodino Štajersko, Koroško in Kranjsko in v 2. polovici 16. stoletja je prišlo tudi do institucionalne združitve v t. i. Notranje avstrijske dežele z vlado v Gradcu.⁴ Administrativno-politične spremembe ne vključujejo le dveh nizov avstrijsko-beneških vojn, ki sta zajeli tudi območje Brd, temveč tudi gradnjo novih prometnih povezav za krepitev trgovinskih vezi s Koroško, in s tem usmeritev gospodarstva v pridelke, po katerih je bilo povpraševanje. V Brdih in tudi Goriški grofiji je bila to trgovina z vinom. Na podlagi spremenjene zemljiškoposestne strukture⁵ so se verjetno začeli uvajati kolonski odnosi. Obliko produkcijskih razmerij v smislu tipa zakupne pogodbe in vrste dajatev predstavljam na podlagi urbarja družine della Torre. Državni arhiv v Trstu namreč hrani obsežen fond Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), v katerem je tudi arhivska enota Amministrazione di Vipulzano. Urbari 1536–1779 (busta 255.1). Ta vsebuje 4 urbarje, od katerih so trije iz 16.⁶ in eden iz 18.⁷ stoletja. V njem so evidentirani vsi kraji v Goriških Brdih in njihovi okolici, ki so pripadali gospostvu⁸ Vipolže. Analizo gradim na urbarju iz leta 1565–1558, ki časovno sovпада s podatki iz popisa duš, torej sredine 16. stoletja. Zaradi nerednih vpisov, pa ni bilo

Slika 1: Skica utrjenih stolpov pri Sv. Križu na podlagi oljne slike iz leta 1609 je bila objavljena v Caprinovem delu *Alpi giulie* (vir: www.dlib.si).

¹ Pavlin 2001, Panjek 2002, Giorgetti 1974, Perusini 1961, Stres 1987, 1989, 2011 idr.

² Kos, Goriška Brda, str. 42.

³ Kos, Goriška Brda, str. 42–43.

⁴ Panjek, *Terra di confine*, str. 31.

⁵ S prihodom Habsburžanov se je, kot ugotavlja Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289), razširilo kupno pravo na določenih zemljiško knežjih zemljiščih, kar se je kazalo na ožjem zemljiško-pravnem področju ter spremenjeni zemljiškoposestni strukturi.

⁶ Prvi je Wypülsacker Urbar 1542–1551 (Archivio della Torre e Tasso-archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. 255.1.1), ko je bil lastnik Vipolž Francesco della Torre, drugi nosi naslov Libro de li introiti di Vipulzano 1565–1568 (Archivio della Torre e Tasso-archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. 255.1.2), ko sta Vipolže imela v lasti Francesco in Febo della Torre. Tretji urbar je nastal v letih 1587–1580, ko je vipolško gospostvo za družino della Torre upravljal Giovanni Giacomo Locatello, in nosi naslov Urbario dei beni facenti capo al castello di Vipulzano (Archivio della Torre e Tasso-archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. 255.1.3).

⁷ Nuovo urbario di Vipulzano. Con istruzioni all'amministratore 1779 (Archivio della Torre e Tasso-archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. 255.1.4).

⁸ Vipolže in z njim povezano gospostvo je bilo od 2. polovice 13. stoletja last goriških grofov, ki so ga dajali svojim ministerialom (Cossar, *Ce fastu?*, str. 33; Smole, *Vipolžki grad*, str. 29). Febo della Torre je 14. aprila 1460 od goriškega grafa Ivana za 1.000 ogrskih cekinov kupil grad Vipolže in vse dotične pritikline: grajsko varstvo, zemljiško gospostvo, najemni-no, desetino, travnike, novine, *brajde* itd. ; tako je grad prešel v roke della Torrejem (AST, Archivio della Torre e Tasso, 216.9.1).

mogoče analizirati, koliko so zakupniki vsako leto dejansko plačali oziroma če in koliko so ostali dolžni. Raziskava torej podaja višino dajatev, ki jih je za posamezno kmetijo bil dolžan poravnati njen zakupnik. V obdobju, ki ga zajema urbar, so zemljiškemu gospostvu Vipolže pripadale kmetije v naslednjih krajih: Biljani, Barbani, Brestju, Dolnjem in Gornjem Cerovem, Gonjačah, Koprivnem (Capriva), Kozani, Kojskem, Krminu (Cormons) Medani, Moraru (Morraro), Moši (Mossa), Šmartnem, Števerjanu, Vrhovlju in seveda Vipolžah. V Kojskem so imeli della Torreji v lasti 1 kmetijo z desetino, ki sta jo imela v zakupu brata Filip in Matija Četrtrič, 2 kmetiji brez desetinske obremenitve, ki sta jo imela Jurij Bonišček in Martin Arhar ter *brajdo*⁹ brez desetinske obremenitve, ki je je imel Jurij Modic. Desetina pa je della Torrejem pripadala na *brajdab*, kjer so navedeni lastniki ali zakupniki: Ivan Staulo, bratovščina sv. Roka in bratovščina Device Marije. V Brestju so bili navedeni naslednji zakupniki: Štefan Obidič, ki je imel celo kmetijo in plačeval desetino na živino, ter Luka Korošec, ki della Torrejem¹⁰ ni plačeval desetine, Martin Kavalic, Kristjan Figar, Blaž Figar ter dediči po pokojnem Mihaelu Peršolja. *Brajdo* brez desetine je imel v zakupu Kristjan Korošec. Desetino so na *brajdi* plačevali: Luka Korošec, Blaž Figar, Štefan Peršolja in Gabrijel Perleš. Urbar iz 18. stoletja se nanaša le na Vipolže. Giovanni Filippo della Torre je leta 1630 zemljišča v Kojskem in Brestju skupaj z manjšim dvorcem, ki so ga v Kojskem zgradili leta 1594, prodal Rodolfu Coroniniju iz Kromberka.¹¹ Popis duš, ki ga hrani nadškofijski arhiv v Vidmu, vsebuje tudi podatke o prebivalstvu obeh obravnavanih vasi, saj je zajel ozemlje pod jurisdikcijo goriškega podeželskega gastalda in krminske gastaldije.¹² Glede na podatke sicer ne moremo ugotoviti, ali sta v popisu Kojskega vključena kraja Snežatno in Hum, ki sta spadala v isto skupnost. V 19. stoletju je bilo poleg navedenih dveh vasi tudi Brestje del skupnosti Kojsko. Prav tako so bili v popisu ločeni podatki za Gornje in Dolnje Cerovo, ki sta v 19. stoletju tvorila eno skupnost. To dejstvo bi sicer kazalo na to, da popis teh dveh vasi ni obsegal, vendar stanja v 16. ne moremo enačiti s stanjem v 19. stoletju.

Vipolško gospostvo in njegovi lastniki v 16. stoletju

Lastnika vipolškega gospostva v 1. polovici 16. stoletja sta bila Niccolò in Giovanni Febo della Torre, ki sta bila vplivni osebnosti takratnega časa. Niccolò della Torre je bil glavar Gradišča ob Soči, Giovanni Febo della Torre pa habsburški vojskovodja. Zaradi zaslug v prvi avstrijsko beneški vojni (1507–1521) jima je kralj Ferdinand I. leta 1535 podelil pravico¹³ do izvajanja nižje sodne oblasti na območju gradu Vipolže,¹⁴ leta 1533 pa je bila goriška veja grofov della Torre povzdignjena v stan državnih grofov Svetega rimskega cesarstva.¹⁵ Po smrti Giovannija Feba della Torre je gospostvo prevzel Raimondo (1555–1623) VI.¹⁶ Raimondo VI. je po poroki z Ludovico Hoffer nastopil službo na dvoru in nadvojvoda Karel Habsburški ga je imenoval za dednega maršala Goriške grofije. Tudi Rudolf II. Habsburški ga je zelo cenil, zato ga je med letoma 1590 in 1593 postavil za habsburškega poslanika – ambasadorja na beneški dvor, leta 1597 pa za poslanika pri Svetem sedežu.¹⁷

⁹ *Brajda* je izraz za obdelano terasirano zemljišče na gričevnatem terenu. Na njem najdemo mešano kulturo vinske trte, sadnega drevja ter žitaric.

¹⁰ Desetina je lahko pripadala tudi drugim gospodom. Nekdo je imel zemljišče v lasti, drugi pa je na njem imel pravico do desetine. Tako ne moremo reči, da zemljišča niso bila obremenjena z desetino temveč le, da desetina ni pripadala della Torrejem.

¹¹ Czoernig, *La Principesca contea*, str. 579; Morelli, *Istoria della Contea*, str. 146.

¹² Panjek, *Goriške duše*, str. 27.

¹³ Družina della Torre je imela tudi v okviru patrimonialnega sodstva na Goriškem največji obseg sodne oblasti (Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 52).

¹⁴ AST, Archivio della Torre e Tasso, 216.9.2.

¹⁵ Sapač, *Grajske stavbe*, str. 316.

¹⁶ Bozzi, *Sagrado*, str. 21.

¹⁷ Bozzi, *Sagrado*, str. 22.

Skupnost Kojsko na podlagi popisa duš

Skupnost Kojsko je na podlagi popisa prebivalstva iz leta 1566 štela 230 prebivalcev, od tega 65 moških, 44 žensk, 60 dečkov in 61 deklic. V popisu za primerjavo navajam število prebivalstva v naslednjih vaseh Goriških Brd: Podsenaica¹⁸ je štela 131 prebivalcev, Števerjan 238, Gornje Cerovo 189, Dolnje Cerovo 259, Medana pa 234.¹⁹ Celotno vsebino popisa je družbenoekonomsko in socialno analiziral Panjek.²⁰ Kojsko je bilo, kot ugotavlja, v tem času drobno²¹ naselje,²² kjer je bil, kot v ostalih popisanih skupnostih v Brdih, zelo visok odstotek prebivalstva mlajšega od 25 let. Avtor to pripiše gospodarski rasti ter zapolnjevanju demografske vrzeli, ki je nastala po kugi leta 1544, avstrijsko-beneških vojnah 1507–1521 ter turških vpadih na prehodu iz 14. v 15. stoletje. Odstotek otroške populacije je znašal 53 % in je bil poleg območja Furlanije najvišji.²³ V Vipavski dolini in okolici Gorice pa je bil s 44 % nižji. Prav tako se je zaradi slabih gospodarskih in političnih okoliščin povečal priliv moške populacije iz bližnje Furlanije, saj so bile tam družine obtežene z visokimi davki, obveznim služenjem v črnidski vojski ali na galejah.²⁴ Ozemlje Goriške grofije je bilo za prebivalce Furlanije očitno »obljubljena dežela«. Temu prilivu bi lahko pripisali povečano število moške²⁵ populacije v primerjavi z žensko.

Kojsko in Brestje²⁶ sta bila skupaj s Humom in Snežatnim v preteklosti povezana v eno skupnost.²⁷ *Vicinia* ali soseska je bila skupnost sosedov v nekem naselju, torej skupnost oseb in ekonomskih dobrin, ki jih je povezovalo skupno bivanje. Določena je bila s pripadnostjo nekemu teritoriju, na katerem je prebivala in ga izkoriščala.²⁸ Poznala je njegove meje,²⁹ saj je posamezne kraje poimenovala v povezavi s skupnimi aktivnostmi,³⁰ ki so se

Slika 2: Lastnik vipolškega gospostva, Niccolò della Torre, je bil tudi glavar Gradišča ob Soči. Posamezne kmetije v Brestju in Kojskem so bile del gospostva (reprodukcijo iz 19. stoletja hrani Comune di Gradisca d'Isonzo).

¹⁸ Podsenaica je del današnje vasi Podsobotin (Zorzut, Podsobotin, str. 222).

¹⁹ ACAU, Nuovi Manoscritti, 610.

²⁰ Panjek, Goriške duše 1566.

²¹ Poleg Gorice in Krmina so bila večja naselja Šempas (1242), Solkan (708), Kamnje (668), Batuje (561) ter Šempeter z Gornjo Vrtojbo (610). Vsa ostala naselja so imela manj kot 500 prebivalcev (Panjek, Goriške duše 1566, 465).

²² Panjek, Goriške duše 1566, str. 467.

²³ Panjek, Goriške duše 1566, str. 471.

²⁴ Fanfani, *Economia e società*, str. 25.

²⁵ Priimki v Brdih, kot je npr. Furlan, Fabricijo, Fjor so verjetno posledica te migracije.

²⁶ Brestje pa je do ustanovitve župnije v Kojskem leta 1860 (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 111) del župnije v Biljani in v 17. stoletju pod jurisdikcijo grofov Colloredo (Premrou, *Una descrizione*, str. 7).

²⁷ Skupnost je termin, ki ga zgodovinarji pogosto uporabljajo, čeprav je njen pomen izmuzljiv (Overton, *Agricultural revolution*, str. 45).

²⁸ Guidetti, Stahl, *Il sangue e la terra*, str. 20.

²⁹ Prebivalci skupnosti niso poznali le meja skupnosti, temveč tudi meje posameznih kosov zemljišč. Meje zemljišč so bile vezane na geografske ločnice ali pa ločnice, ki so jih ljudje ustvarili: drevo, kamen. Bile so predmet kolektivnega spomina skupnosti. V urbarjih so meje kmetije ali posameznega kosa označili s terminom »nei suoi confini«. V drugih primerih pa zasledimo, da so meje zabeležene z imeni sosedov ali geografskimi ločnicami, kot je npr. cesta, potok. Zemljišče s hišo in dvoriščem ter vrtom, ki ga je leta 1811 obdeloval Mihael Simčič je mejilo na *brajdo* Velika brajda ter hišo, zemljišče in vrt Štefana Skočaj (ASG, *Libri strumenti tavolari*, 136, 415).

³⁰ Skupni kos v Podsobotinu se je imenoval: komunski pašnik Draga (ASG, *Libri strumenti tavolari*, 219, 8653), komunalno zemljišče, iz katerega je Valentin Pintar uredil *brajdo*, se je imenoval Počivalo (ASG, *Libri strumenti tavolari*, 92, 722), lahko pa so ga imenovali kar skupno zemljišče.

Slika 3: Shematski prikaz utrjenega sv. Križa v Kojsem na zemljevidu Faustina Moissessa (detajl je z zemljevida v knjigi *Le guerre gradiscane*, ki jo hrani Archivio storico provinciale v Gorici, avtorizacija: Musei Provinciali Prot. n. 9213 del 1.01.2016).

tam odvijale. Tudi medsebojna pomoč in sodelovanje sta se odvijala znotraj posamezne vasi ali soseske.³¹ Njen nastanek in obstoj je bil med drugim povezan s skupnimi gospodarskimi interesi, še zlasti zaradi potrebe po skupnem upravljanju zemljišč vasi. Skupnosti so bile delno določene z bivanjem v sosedstvu in socialno interakcijo, delno pa so se oblikovale glede na delovne in lokalne administrativne enote.³² Skupnosti je načeloval župan, ki je bil tudi pomemben član gosposčinske nižje uprave. Župane so »praviloma izbirali iz svojih vrst sami kmetje, potrdila pa deželski sodnik in upravnik ali eden izmed njiju ali pa imetnik sodne oblasti«. ³³ V Kojsem se v goriškem urbarju iz leta 1523 navaja župan Mihael Schaczer, pod katerega upravo sta gotovo spadali tudi vasi Hum in Snežatno. Za Kojsko je Schaczer povedal, »da so [ž]upana vedno izvolili sosedje, nekaj časa sta ga potrjevala sodnik v Krminu in upravnik v Gorici. Od knezove vinske desetine je prejel po štiri orne vina in je bil prost desetine od žita in vina. Prav tako je vsak župan zase kosil travnik na Njivicah za Comorjevo bišo. Poleg tega so mu dajali: Laure Makosicz v Števerjanu od enega travnika kokoš, Peter Wunschicz od rovt dve kokoši, Crise Schneider eno kokoš, Laure Jakbin od nekaj travnikov tri kokoši, Andre Schnmid od enega travnika kokoš in Gregor Muschicz od ene gmajne med drugim kokoš. Župan je bil tudi prost dajanja desetine od treh brajd in dveh vinogradov, od katerih sta sicer pripadala desetina in gorski novc knezu. Župan je bil dolžan na dan proščenja v nedeljo po Ivanovem dati vso oskrbo deželskemu sodniku in upravniku v Gorici. Prvi ples pa je šel županu kot njegova pravica«. ³⁴ Urbar gospostva Vipolže je leta 1578 za Brestje navajal dekana (*decano*) Blaža Figarja. Vsekakor omemba dekana³⁵ pomeni posvetno in ne sakralno funkcijo. Župan (*suppan*) je bil, kot ugotavlja Pavlin,³⁶ »vmesni člen med zemljiškim gospodom in soseskami ter je moral skrbeti za izpolnjevanje podložniških obveznosti kmetov v župi, ki ji je načeloval, poskrbeti za gosposčinske uradnike, ko so se mudili v soseski ter opravljal določen obveznosti za gospoda (lovske naloge, naznanitev kaznivih dejanj...)«. Iz vira pa ne moremo izvedeti, niti kakšne so bile dekanove naloge niti ali je termin dekan pomenil enako kot termin župan. Če je šlo za isto funkcijo, predpostavljam, da gre le za razliko v slovenskem oziroma italijanskem poimenovanju. Goriški urbar, pisan v nemščini, je ohranil slovensko poimenovanje, torej poimenovanje, ki je bilo v rabi v vasi, urbar družine della Torre pa je bil pisan v italijanskem jeziku in je zapisal izraz, ki je bil v rabi v italijansko govorečem prostoru. Za strukturo vaške samouprave v Nadiških dolinah 16. stoletja je namreč ugotovljeno, da je izraz dekan pomenil predstavnika vaške skupnosti in ne le posamezne vasi.³⁷ V 1. polovici 19. stoletja, torej pred oblikovanjem občinske uprave, ki je nastala z novim zakonom 17. marca 1849, se je v Brdih še ohranjala stara županska ureditev.³⁸ V 19. stoletju je bil v Brdih župan (*sindaco*) oseba, ki je načelovala širšemu območju, torej celotni skupnosti, medtem ko je bil dekan (*decano*) zastopnik posamezne vasi. Ali je razlika v pomenu posledica časovne in s tem razvojne ali krajevne distance, ni mogoče ugotoviti. Prve občine, oblikovane s strani

³¹ V etnološkem pomenu je soseska skupnost sosedov (Makarovič, *Medsebojna pomoč*, str. 91).

³² Overton, *Agricultural revolution*, str. 46.

³³ Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 44.

³⁴ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 170–171.

³⁵ Klasinc, *Glosar*, str. 61.

³⁶ Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 445.

³⁷ Beguš, *Avtonomija*, str. 32.

³⁸ Nusdorfer-Vuksanović, Rosa in Vidrih-Lavrenčič, *Občinska središča*, str. 4.

države, so nastale v času Ilirskih provinc v začetku 19. stoletja, ko so župane velikih občin imenovali sindik. Morda je takrat nastala sprememba v poimenovanju za »župana« celotne skupnosti (*sindaco*) in »župana« posamezne vasi (*decano*). Druga možna razlaga pa je, da sta bili funkciji župana in dekana že v 16. stoletju ločeni in sta pomensko ustrezali stanju, kot je ugotovljeno za 19. stoletje, torej brez sprememb v pomenu. Po tej razlagi bi termin dekan v Brdih že od začetka označeval drugačno funkcijo kot v Nadiških dolinah.

Oblike zakupa na podlagi urbarja 1565–1568

Urbarji potrjujejo zemljiško razdrobljenost, ki jo ugotavljajo vsi raziskovalci območja.³⁹ Vipolško gospostvo namreč ni obsegalo vseh zemljišč v navedenih krajih, temveč le posamezne kmetije in kose zemlje. V urbarju se posamezni list nanaša na enega kmeta. Zabeležena je bodisi celotna posest ali posamezen kos, ki ga je imel v zakupu. Ločeno so popisane posesti, ki jih je imel posameznik v različnih oblikah zakupa, ali pa kosi, kjer se je zakupnina za zemljišče v sicer isti obliki zakupa razlikovala. Iz urbarjev je razvidno, da so imeli kmetje zemljišča in hiše v zakupu imenovanem *simplicho affitto* – *affitto semplice* ter *livello*. Iz tega lahko sklepamo, da je bil od leta 1565 na območju že uveljavljen zakup ali t. i. kolonat. Urbar družine della Torre navaja le *affitto semplice* ter *livello*, vendar na podlagi podatkov ne moremo trditi, da na teritoriju Goriških Brd v tem času niso obstajale tudi druge oblike. *Affitto semplice* se v urbarju nanaša na celotno kmetijo skupaj s hišo *logo e fogo* ali pa za posamezen kos zemljišča:⁴⁰ travnik (*prato*), *brajdo* (*ronco*),⁴¹ gozd (*bosco*). V 1. polovici 19. stoletja je kmečko prebivalstvo imelo kmetije in posamezna zemljišča v dednem⁴² in temu podobnemu emfitevničnemu zakupu ali v obliki kratkoročnih in srednje- oziroma dolgoročnih pogodb z bodisi mešanimi (fiksni in deležni)⁴³ bodisi izključno fiksnimi dajatvami. Iz dokumentacije sodišča v Kojskem, notarskih zapisov, zemljiškoknjižnih vložkov in župnijskih arhivov je razvidno, da so v 1. polovici 19. stoletja v Goriških Brdih obstajale 3 oblike prevladujoče zakupa: t. i. *affitto semplice*⁴⁴ ali preprosto *affitto*, *affitto fermo* ter *affitto fermo ereditario*.⁴⁵ Poleg teh je bil zelo redek tudi emfitevnični zakup ali emfitevza, ki se je pojavljal na območju Števerjana⁴⁶ ter Kojskega.⁴⁷ Kljub poskusu predstavitve posameznih oblik lahko trdimo, da so se le-te uporabljale za vrsto različnih zakupnih pogodb,⁴⁸ katerih oblike so se medsebojno prelivale, kot je to opazil tudi vitez Hermann Schullern zu Schrattenhoffen leta 1909.⁴⁹ Prav tako je razvidno, da se je oblika zakupa z enakim poimenovanjem na območju v stoletjih spremenila. To je bila posledica različnih kulturnih okolij ter gospodarskih okoliščin, ki so terjale drugačne oblike zakupa,⁵⁰ kot na primeru razvoja v Italiji prikaže Perusini.⁵¹

³⁹ Pavlin, *Goriško gospostvo*, 19; Panjek, O mejnosti, str. 168, Panjek, *La terra*, str. 61.

⁴⁰ Zakup je lahko obsegal celotno kmetijo ali posamezno zemljišče (Perusini, *Vita di popolo*, str. 5).

⁴¹ Tako v urbarju iz 16. stoletja kot tudi v katastrih 18. in 19. stoletja so terasirano zemljišče z mešano kulturo viri poimenovali *ronco*, v lokalnem izrazoslovju Brd pa *brajda*.

⁴² Temu ustrezajo pogodbe z oznako *affitto fermo ereditario*, ki bi jo lahko enačili z Girogettijevim opisom *colonia perpetua* (Giorgetti, *Contadini e proprietari*, str. 67–69).

⁴³ *Affitto misto* je bila v Italiji oblika kolonata s fiksnimi in deležnimi dajatvami (Giorgetti, *Contadini e proprietari*, str. 67–69).

⁴⁴ Vilfan prevaja izraz *affitto semplice* kot »navadni zakup«, ki je bil kratkoročen (Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 427). Enako povzema tudi Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289–302).

⁴⁵ Gomiršek, *Spremembe*, str. 263.

⁴⁶ ASG, *Libri fondiari*, 111.

⁴⁷ Na novo zgrajena hiša pokojnega Štefana Štekarja iz Kojskega je bila postavljena na zemljišču, ki je bilo »d'enfiteusis« pokojnega grofa Coronini (ASG, *Ventilazioni ereditarie*, 83, inv. 57).

⁴⁸ Rossini definira zakupno pogodbo kot pravno reguliran odnos, ki nastane med tistim, ki ima v lasti in to želi predati v uporabo v zameno za pridobitev ene ali več koristnih komponent (Rossini, *Contratti agrari*, str. 9).

⁴⁹ Schullern zu Schrattenhoffen, *Das Kolonat*, str. 3.

⁵⁰ Podobno trdita tudi Rossini (*Contratti agrari*, str. 9) in Giorgetti (*Contadini e proprietari*, str. 4–13).

⁵¹ Perusini, *Vita di popolo*, str. XI.

Tako skozi poimenovanja posameznih kosov lahko definiramo tipe obdelovalnih in neobdelovalnih zemljišč: *brajdo*, njivo (*campo*), vinograd (*vigna*), travnik, ter gozd. Vrsta in višina dajatev, ki jih navaja urbar za celotno kmetijo ali posamezen kos za obliko *affitto semplice*, se bistveno razlikuje od tistih v 1. polovici 19. stoletja. V 19. stoletju je bila zakupnina za obdelovalno zemljišče vedno deležna (*pars quota*). Plačevala se je s komercialno zanimivim pridelkom – vinom. Za neobdelovalna zemljišča pa je bila zakupnina fiksno izražena in plačana v denarni vrednosti. V 16. stoletju pa je bilo stanje bistveno drugačno in vse dajatve so bile fiksno določene. Že dobrih 50 let kasneje je bila na gospostvu Dobrovo zakupnina v vinu deležna – gre za delitev na polovico med gospoda in zakupnika.⁵² Tako je npr. Filip, sin pokojnega Matije Četrtriča iz Kojškega za celotno kmetijo plačeval: 12 lir in 6 robotnin, za zemljišče, kjer je sezidal hišo 1 kvinč⁵³ vina, 6 lir in 2 kopuna, za desetino pa 3 polovnjake⁵⁴ žita, Juri Bonišček pa 13 lir, 1 orno rebule – *rubola*, 1 kokoš in 10 jajc. Poleg tega je imel v zakupu še dodatno *brajdo* za katero je plačeval s 4 polovnjaki žita – *formento* in 2 kvinči vina (preglednica 3).⁵⁵ V Brestju je Kristjan Figar za *logo e fogo* plačeval letno: 3 polovnjake žita, 3 lire in 4 solde denarja, za *brajdo* imenovano Kostanj pa 1 liro in 10 soldov, 1 kokoš, 10 jajc, 1 orno vina in voz sena, za dodaten travnik pa še 1 liro denarja. Dediči po pokojnem Mihaelu Peršolji so za *logo e fogo*, za *affitto semplice* plačevali 8 polovnjakov žita, 6 polovnjakov ovsu, 4 lire in 6 soldov denarja, 3 kokoši, 10 jajc, 1 orno vina ter 1 sani lesa ali denarno protivrednost, za vrt pa še 1 piščanca. Iz dajatev je razvidno, da vinogradništvo in z njim povezana prodaja vina sicer pomembna, vendar je v naslednjih stoletjih še bistveno pridobivala na pomenu. Dajatve povezane z vinom so bile v 16. stoletju v primerjavi s 17,⁵⁶ 18. in 19. stoletjem bistveno manjše. V 19. stoletju ne zasledimo zakupa za kmetijo ali obdelovalno zemljišče na gričevnatem območju, kjer ne bi pomemben delež zakupnine predstavljalo vino oziroma pridelek grozdja. Od 9 kmetij, ki so bile dane v zakup, jih 4 ni plačevalo zakupnine v vinu. Tudi za posamezna obdelovalna zemljišča, tudi *brajde* se zakupnina po *affitto semplice* ni plačevala z vinom. Razen desetine, ki je dajatev fevdalnega izvora, deležnih dajatev, ki so se na Goriškem gotovo pojavile že v 16. stoletju,⁵⁷ v urbarju ne zasledimo, saj so povsod določeni le fiksni zneski tako žitaric kot tudi vina. 16. stoletje in zlasti njegovo drugo polovico zgodovinarji označujejo kot obdobje ekonomske rasti.⁵⁸ Izgradnja neposredne prometne povezave preko Predela in Soške doline je pomenila pomembno prometnico, ki je poživila trgovino s Koroško. V Gorico in Štivan se je odtlej usmerjalo bistveno več prometa z izdelki in polizdelki koroških železarn, na Goriškem so se širili vinogradniški nasadi in prodaja vina na Koroško.⁵⁹ To je bilo vidno še zlasti na območju Goriških Brd,⁶⁰ kjer se je iz obdelanih srenjskih zemljišč oblikoval pas majhnih posestnih kmetij, ki so se usmerile v proizvodnjo vina. Vino je tako postalo najpomembnejša komponenta dajatev v zakupnih pogodbah. V 16. stoletju pa zakupnine kot desetine (preglednica 1) kažejo heterogeno podobo, kot so jo imele na primerih fevdalnih

⁵² Panjek, *Terra di confine*, str. 97.

⁵³ Kvinč je bil mera, razširjena na območju Gradiške in Krmina pa tudi v Goriških Brdih in je odgovarjal količini med 80 in 83 litri (Panjek, *La terra di confine*, 15).

⁵⁴ Polovnjak (*pollonico*) je bila votla mera (v velikosti 1/3 malega stara) za žitarice, ki je meril približno od 30,5 do 33 litrov (Klasinc, *Glosar*, str. 212; ASG, *Elaborati*, 15).

⁵⁵ AST, Archivio della Torre e Tasso, 255.1.2 Libro de li introiti de Vipulzano 1565–1568.

⁵⁶ Na primeru gospostva Dobrovo je razvidno, da je leta 1630 dohodek od prodanega vina, ki ga je gospostvo dobilo iz najemnin, znašal 99 % celotne prodaje dajatev v naravi, ki jo je gospostvo dobilo v naturalijah. Količine ostalih kmetijskih pridelkov, s katerimi so bile plačane najemnine, so bile tako majhne, da so pokrile izključno domačo porabo (Panjek, *Terra di confine*, str. 100).

⁵⁷ Delitev pridelka na polovico v pogodbah 16. stoletja omenja tudi Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289–302).

⁵⁸ Panjek, *Terra di confine*, str. 178–179.

⁵⁹ Panjek, *Goriške duše* 1566, str. 469.

⁶⁰ Iz tega obdobja so znane številne pritožbe skupnosti iz Ločnika in Podgore, ki sta izgubili pašno zemljišče za svoje črede (Fanfani, *Economia e società*, str. 26).

gospostev,⁶¹ vendar nakazujejo tendenco k denarni vrednosti. Tudi druge dajatve, s čimer mislim predvsem seno, je bilo možno poravnati z denarjem, in sicer 1 liro, kot je zabeleženo v urbarju. Z denarjem so poravnavali tudi robotnino (*servizi*).⁶²

Kraj	Vrsta zemljišča	Kmet	Vrsta dajatve
Kojsko	Stavbno zemljišče	Filip Četrtrič	2 polovnjaka žita
Kojsko	<i>Brajda</i>	Ivan Staulo	5 lir
Kojsko	<i>Brajda</i>	Bratovščina sv. Roka	6 lir
Kojsko	<i>Brajda</i>	Bratovščina Device Marije	½ kvinča vina, 2 robotnini
Brestje	<i>Brajda</i>	Luka Korošec	3 lire
Brestje	<i>Brajda</i>	Blaž Figar	4 lire
Brestje	<i>Brajda</i>	Štefan Peršolja	2 liri
Brestje	<i>Brajda</i>	Gabrijel Perleš	1 kvinč vina
Brestje	Živina, kmetija	Štefan Obidič	5 kvinčev vina (3 kvinči za živino)

Preglednica 1: Desetina v Brestju in Kojskem leta 1565.

Enako bi lahko trdili za libelarični zakup (*livello*), ki se je na območju Kojskega in Brestja pojavljal v 16. stoletju. Kot ugotavlja Pavlin,⁶³ se je libelarični zakup nanašal predvsem na posamezne kose zemljišča, kar je veljalo tudi v Brestju in Kojskem. Zakupnina je bila fiksno določena. V Kojskem npr. je imel zemljišče v libelaričnem zakupu (preglednica 2) Andrej Mušič in zanj plačeval z 2 stari⁶⁴ žita krminske mere, prevedenimi v denarno vrednost. To nam kaže končni seštevek posameznih vrst dajatev v urbarju, kjer se je poleg pregleda količin žita posebej navajala količina žita za libelarični zakup (*livelli a misura di Cormons*). Seštevek kaže, da se je količina žita v libelaričnem zakupu navajala v starih po krminski meri, medtem ko so žito v zakupu *affitto semplice* poravnavali s polovnjaki po goriški meri. Zakaj razlika v merah pri dveh različnih oblikah zakupa znotraj enega gospodstva v isti vasi, bi z gotovostjo težko odgovorili. Ena od možnih razlag je, da je bil *livello* starejša in dolgoročna oblika zakupa z izvorno mersko enoto. *Affitto semplice* kot kratkoročna in novejša oblika zakupa je zakupnino določal po merski enoti, ki je bila v rabi na območju. Zapisi o poravnavi dajatev za *livello* pa nam kažejo, da je kmet vrednost žita poravnal v denarju in ne v naturalijah. V 19. stoletju libelaričnega zakupa po do sedaj zbranih podatkih v Goriških Brdih ni več zaslediti.

Ime	Kraj	Vrsta Zemljišča	Merilo za zakupnino	Zakupnina
Lenart Šturm	Brestje	zemljišče	2 stara žita	6 lir in 6 soldov
Jurij Bonišček	Kojsko	<i>brajda</i>	2 stara žita	6 lir in 6 soldov
Andrej Mušič	Kojsko	<i>brajda</i>	2 stara žita	6 lir in 6 soldov

Preglednica 2: Zakupnine za *livello* leta 1565.

Zakupne dajatve

Heterogenost zakupnih dajatev (preglednica 3) kaže, da se je na območju Goriške grofije v 16. stoletju kolonati pa tudi povečan obseg gojenja vinske trte šele uveljavljal in je bila struktura dajatev bolj podobna tistim, ki jih poznamo na primerih gospostev.⁶⁵ Nadvojvoda Karel⁶⁶ je s svojimi privilegiji spodbujal krčenje neobdelanih zemljišč. Ta proces je na ob-

⁶¹ Panjek, O mejnosti, str. 169.

⁶² Na koncu urbarja, kjer je kumulativni prikaz vseh dajatev gospodstva, robotnina sicer ni bila prevedena v denarno vrednost, kot so to naredili za *livello*.

⁶³ Pavlin, Primer uveljavljanja, str. 292.

⁶⁴ Mišljen je star po krminski meri, ki je meril 3,75 pezenala po goriški meri. Goriški pezenal je meril 25,0237 litra (Panjek, *Terra di confine*, str. 15). Torej je star krminske mere veljal 93,84 litra.

⁶⁵ Panjek, *Terra di confine*, str. 169.

⁶⁶ Ob smrti Ferdinanda I, 25. julija 1564 je Goriška grofija pripadla nadvojvodi Karlu.

močju Goriških Brd potekal v 2. polovici 16. stoletja.⁶⁷ Zaradi nizkega katastrskega donosa so bile v 16. stoletju tudi v Goriških Brdih pomembna komponenta žitarice, in sicer pšenica in oves. Marsikatera zakupna kmetija ali *brajda*, kot je razvidno iz spodnje preglednice, ni bila obremenjena z dajatvami v vinu, temveč v denarju in žitaricah. Podobno opaža Panjek za Kras, kjer sta poleg vina za kmeta v 16. stoletju tržno priložnost predstavljala ravno pšenica in oves.⁶⁸ Upravičeno pa se vpraša, koliko pridelka, ki je predstavljal prehrano kmeta, mu je po oddaji sploh še ostalo. V 19. stoletju v Goriških Brdih, sicer po pomembnem povečanju površin, namenjenih gojenju vinske trte, pridelava žitaric in stročnic ni zadoščala za več kot 6-mesečne potrebe kmetove družine.⁶⁹ Kljub v urbarjih zabeleženim vrstam žitaric pa ni nujno, da so te v kmečkem gospodarstvu prevladovale. Kmetje so jih v primeru oddaje v naturalijah lahko kupili na trgu ali, kot že omenjeno, plačali v denarni protivrednosti. V 19. stoletju npr. je bila glavna sestavina zakupnih dajatev za zemljišča v ravnini poleg vina tudi žito. Iz elaboratov pa izvemo, da se je žito gojilo v manjši meri. Prevladovala je koruza, repa, fižol ter sirek.⁷⁰ Ječmen in žito⁷¹ pa so gojili v manjši meri. Koruza in ajda, ki sta se uveljavljali v 16. stoletju, pa tako kot na Krasu,⁷² še nista prišli med dajatve.

Preglednica 3: Zakupniki, tip zakupa⁷³ ter dajatve v Brestju in Kojskem leta 1565.

Kmet	Vrsta zemljišča	Denar	Žitarica	Živali	Jajca	Robotnina	Vino	Seno (voz)
Filip Četrtnič	kmetija	18 lir	-	2 kopuna	-	6	1 kvinč	
Andrej Mušič	(L)		2 stara žita oziroma 6 lir 6 soldov					
Jurij Bonišček	kmetija	13 lir	4 polovnjake žita	1 kokoš	10		2 orni rebule, 2 kvinča	
Jurij Bonišček	<i>brajda</i> (L)	6 lir in 6 soldov						
Martin Arhar	kmetija	15 lir		1 kokoš	10	5		
Martin Arhar	<i>brajda</i> z gozdom in travnik	5 lir in 4 solde		2 kopuna				
Jurij Modic	<i>brajda</i>	3 lire						
Štefan Obidič	kmetija	4 lire in 8 soldov	6 polovnjakov žita, 10 pol. ovsa	7 kokoši	12		1 kvinč	2
Luka Korošec	kmetija	9 lir in 12 soldov		1 kozlič, 1 kokoš				
Luka Korošec	travniki	3 lire in 10 soldov						
Kristjan Korošec	<i>brajda</i>		3 polovnjaki žita					
Martin Kavalic	kmetija	12 lir	3 polovnjaki ovsa	2 kokoši	20	6		3

⁶⁷ Fanfani, *Economia e società*, str. 26.

⁶⁸ Panjek, *Kulturna krajina*, str. 61.

⁶⁹ ASG, Elaborati, 15, 66, 69; AST, Elaborati catastali 678.

⁷⁰ Sirek je rastlina z znanstvenim imenom sorghum, ki spada v rod trav. Nekatere od njih so v preteklosti vzgajali kot žitarice in jih uporabljali za živalsko krmo (Gomiršek, Spremembe, str. 267).

⁷¹ ASG, Elaborati 15, 51, 66, 69; AST, Elaborati catastali, 678.

⁷² Panjek, *Kulturna krajina*, str. 61.

⁷³ L pomeni libelarični zakup, ostala zemljišča pa so bila v *affitto semplice*.

Kristjan Figar	kmetija	3 lire in 4 solde	3 polovnjaki žita					
Kristjan Figar	brajda	1 lira in 10 soldov		1 kokoš	10			1
Kristjan Figar	travnik	1 lira						
Blaž Figar	kmetija	10 lir in 14 soldov	8 polovnjakov žita, 6 pol. ovsa	3 kokoši	10		1 orna vina	1
Dediči po Mihaelu Peršolji	kmetija	4 lire in 6 soldov	8 polovnjakov žita, 6 pol. ovsa	3 kokoši	10		1 orna vina	1
Dediči po Mihaelu Peršolji	vrt			1 piščanec				
Lenart Šturm	zemljišča (L)	6 lir in 6 soldov						

Raziskovalci menijo, da so vse zakupne pogodbe kazale gospodarjev interes, da z določitvijo pridelka posredno vpliva na kmetovanje zakupnika. Woolf je ugotovil, da je prav sistem kolonata, kjer je gospodar zahteval zakupnino, ki je bila tržno najbolj zanimiva, privedel do tega, da je najemnik na površinah prideloval te kulture. To je spremenilo strukturo kmetijskih površin v korist slednjim,⁷⁴ kar se je v Brdih zgodilo na primeru dajatev, povezanih z vinogradništvom. Iz primera gospodstva Dobrovo je razvidno, da je leta 1630 dohodek od prodanega vina, ki ga je gospodstvo dobilo iz najemnin, znašal 99 % celotne prodaje dajatev v naturalijah, ki jih je gospodstvo dobilo. Količine ostalih kmetijskih pridelkov, s katerimi so bile plačane najemnine, so bile tako majhne, da so pokrile izključno domačo porabo.⁷⁵ Primerjava s strukturo dajatev v našem urbarju dobrih 50 let prej kaže na preobrat, ki se je zgodil ob koncu 16. stoletja, in na viden porast vinogradniških površin. Panjek⁷⁶ ugotavlja, da je »za kolonat značilno, da sta bili struktura rente in tipologija prejemkov bolj usmerjeni v specializacijo kot na območju gospostev, kjer sta bili precej heterogeni«. Tako nam heterogenost kaže »izhodiščno stanje« v 16. stoletju, ki ga prikazujejo tudi vipolški urbar. Lastniki posestev so se prilagajali spremenjenim gospodarskim okoliščinam z novimi oblikami in višino dajatev. V 17. stoletju namreč na primeru gospodstva Dobrovo⁷⁷ ter na območju Šentmavra blizu Gorice poznamo že deležne dajatve (polovica vinskega pridelka). Tako pogodba v Šentmavru navaja: »un pezzo di vignale detto Ferische con una piccola casetta verso l'annuo affitto di orne cinque di vino d'esser levato dal cumulo della raccolta ed il residuo d'esser diviso per la giusta metà tra esso conduttore, e la Veneranda Chiesa – (kos) vinograd(a), imenovan Ferische z majhno hišico za letno plačilo 5 orn vina, ki se ga oddvoji od celotnega letnega pridelka in preostanek se razdeli točno na polovico med obdelovalca in častljivo cerkev«. ⁷⁸

Slika 4: Grb družine Della Torre (fototeka Goriški muzej).

⁷⁴ Woolf, *A history of Italy*, str. 19.

⁷⁵ Panjek, *Terra di confine*, str. 100.

⁷⁶ Panjek, *Terra di confine*, str. 94–107.

⁷⁷ Panjek, *Terra di confine*, str. 97.

⁷⁸ ASPG, *Atti degli stati Provinciali*, sez. II, 555/2.

Struktura zemljiške rente gospostva Vipolže

Preglednica 4: Vrste glavnih dajatev zemljiškega gospostva Vipolže leta 1565.

Kraj	Žito ⁷⁹	Oves	Rž	Denar	Vino
Vipolže	89			59 dukatov, 3 lire in 18 soldov	99 kvinčev 3 vedra
Gornje Cerovo	87	63		10 dukatov, 3 lire in 10 soldov	66 kvinčev 4 vedra
Dolnje Cerovo	4			6 dukatov, 1 lira in 12 soldov	26 kvinčev 3 vedra
Koprivno	148	54	36	3 dukate in 12 soldov	31 kvinčev
Morar	24	24			
Moša	138	6	18	47 dukatov	
Biljana	0			6 dukatov, 1 lira in 6 soldov	3 kvinče
Barbana	8				68 kvinčev
Vrhovlje	3	28			8 kvinčev
Brestje	26	19		10 dukatov in 4 solde	11 kvinčev
Števerjan	6	2		5 dukatov, 1 lira in 16 soldov	25 kvinčev 3 vedra
Krmin	106	16		16 dukatov in 4 lire	15 kvinčev
Kojsko	12			8 dukatov, 1 lira in 8 soldov	5 kvinčev
Kozana	6				6 kvinčev
Medana	6				1 kvinč
Šmartno				8 dukatov in 3 lire	1 kvinč 3 vedra
Gonjače				12 dukatov, 5 lir in 15 soldov	3 kvinči
Skupaj	663	212	54	232 dukatov, 3 lire in 5 soldov	370 kvinčev

Preglednica 5: Vrste regalij zemljiškega gospostva Vipolže leta 1565.

Kraj	Butare	Kokoši	Jajca	Kopuni	Voz sena	Robotnine
Vipolže		14		26		3
Gornje Cerovo		14	10	2		88
Dolnje Cerovo		4	100	4		18
Koprivno		2	20	6		
Morar		2	20	2		
Moša	3	4		5		
Biljana						
Barbana						
Vrhovlje		17 1/2	64	1	9	
Brestje		15	62	6	11	6
Števerjan		15	80	2	23	38
Krmin	8	2		4		
Kojsko		2	20		2	11
Kozana						
Medana						
Šmartno						
Gonjače						
Skupaj	11	91,5	376	58	45	164

Struktura zemljiške rente gospostva Vipolže (preglednica 4) kaže na za obdobje pomemben delež vinogradništva v kmečkem gospodarstvu, vendar mu v tem obdobju pari-

⁷⁹ Enote so polovnjaki. Enako velja za oves in rž.

rajo dajatve v žitaricah in denarju. Za točno določitev deleža, ki ga je imel pridelek vina v strukturi gospostva, bi sicer morali poznati cene za posamezne pridelke tega leta in vse preračunati v denarno vrednost. Regalije (preglednica 5) so bile enake ali podobne kot tiste, ki jih srečamo v kolonskih pogodbah 19. stoletja, namesto sena pa je bila pogosta postavka košara izbranega grozdja.⁸⁰ Živinoreja gotovo ni imela večjega pomena, saj v regalijah ni bilo izdelkov iz mleka ali drobnice, temveč le perutnina. V 16. stoletju se je na podlagi gospodarskih spodbud začel širiti delež obdelovalne zemlje in večje zasajevanje vinske trte, kot to za Brda in okolico Gorice ugotavlja Fanfani. V prejšnjih stoletjih je tudi tu prevladovalo gozdarstvo in živinoreja.⁸¹ Povečan obseg obdelovalne zemlje je spremenil agrarno krajino Brd z usmeritvijo v vinogradništvo in sadjarstvo. V nižinskih delih Goriške grofije pa so v tem času začeli v večjem obsegu gojiti konopljo, uvajali koruzo ter se začeli ukvarjati s svilogojstvom.⁸² Opažamo torej velik obrat od za srednji vek značilne proizvodnje kož in volne v prid novim intenzivnejšim kulturam.

S prehodom Goriške grofije pod Habsburžane in z gradnjo nove cestne povezave s Ko-

Slika 5: Zemljevid vojnega območja Gorice in okolice iz začetka 17. stoletja. Kojsko in Šmartno sta na skrajnem desnem robu (zemljevid hrani Biblioteca statale Isontina v Gorici, avtorizacija: Biblioteca Statale Isontina di Gorizia - n. prot. 713 dd. 01.04.2016).

⁸⁰ Gomiršek, *Spremembe*, str. 266.

⁸¹ Fanfani, *Economia e società*, str. 25.

⁸² Fanfani, *Economia e società*, str. 26.

roško je gospodarstvo grofije doživljalo razcvet, ki je, še zlasti po prepovedi uvoza tujih vin 1552,⁸³ vplival tudi na razvoj vinogradništva v Goriških Brdih. Vinogradništvo je torej ne le ohranjalo, temveč še krepilo svoj primat. Primer analize urbarjev iz 16. stoletja kaže, da so se v stoletjih spreminjale same oblike zakupnih pogodb, vrste kultur in zgradba zemljiške rente. Zakupniki v Brdih so v 16. stoletju imeli višji delež denarnih dajatev kot v naslednjih stoletjih. To pomeni, da je kmet v Goriških Brdih vstopal in sodeloval na trgu že vsaj v začetku novega veka. Gospodarjev interes, da kontrolira in sodeluje na trgu z vinom, je privedel do tega, da so pretežni del dajatev poravnavali v naturalijah – z vinom, gospodar pa je zakupnino ustrezno predelal in skladiščil, ji s tem zvišal vrednost in šele nato prodal. Zemljiški gospodje so v stoletjih s spreminjanjem postavk v zakupnih pogodbah izkazovali prilagodljivost in orientiranost glede na zahteve trga, saj so nanj vstopali z najzanimivejšimi pridelki in se temu skušali prilagoditi v čim večji meri.

Viri

AST = Archivio di stato di Trieste.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Feudi Vipulzano. Concessione e investitura. Atti della giuriduzione 1316–1588, 216.9.1. Il conte di Gorizia Giovanni vende a Febo della Torre il castello e la giuridizione di Vipulzano 1460 apr. 14.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Feudi Vipulzano. Concessione e investitura. Atti della giuriduzione 1316–1588, 216.9.2. I commissari imperiali Girolamo Attimis e Ermano Grünhofer immettono Giovanni della Torre nel possesso della giuridizione di Vipulzano 1536 feb 11.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. Urbari 1536–1779, 255.1.1. Wypulsacker Urbar.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. Urbari 1536–1779, 255.1.2. Libro de li introiti de Vipulzano 1565–1568.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. Urbari 1536–1779, 255.1.3. Urbario dei beni facenti capo al castello di Vipulzano 1587–1580.

AST, Archivio della Torre e Tasso – archivio antico (1282-II metà del sec. XIX), Amministrazione di Vipulzano. Urbari 1536–1779, 255.1.4. Novo urbario di Vipulzano. Con istruzioni all'amministratore 1779.

AST, Catasto franceschino, Elaborati catastali, Operato d'estimo della Comune di San Martino (Quisca), 678.

ASG = Archivio di stato di Gorizia.

ASG, Ufficio tavolare di Gorizia, Libri fondiari (1761–1891), Libro di evidenza del possesso, San Floreano nel Coglio, 111.

ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia – Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le località di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al cxx Giudizio Distrettuale del Circondario, Ventilazioni ereditarie, 83.

ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo della comune di Cerou superiore ed inferiore, 15.

ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo della Comune di Piuma, 51.

ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, 66.

ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo della Comune di San Mauro e Podsénizza (con Podsabotino), 69.

ASG, Archivio Coronini Cronberg, Quisca Giuridizione, fascicolo 2, 1404.

ACAU = Archivio della Curia Arcivescovile di Udine.

ACAU, Nuovi manoscritti, No 610, De luoghi del contado di Goritia, 1566.

⁸³ Panjek, Goriške duše 1566, str. 478, Panjek, *Kulturna krajina*, str. 66.

Literatura

- Beguš, Ines. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Annales, 2015.
- Bozzi, Carlo Luigi. *Sagrado e la sua storia*. Sagrado: Pro loco, 2006.
- Cossar, Ranieri Mario. *Ce fastu?* XXII (1–6), 1946, str. 33–35.
- Czoernig, Karl Freiherrn von. *La Principesca contea di Gorizia e Gradisca descritta da Carlo barone de Czoernig*. Gorizia: I. R. Società agraria, 1891.
- Fanfani, Tommaso. *Economia e società nei domini ereditari della monarchia asburgica nel settecento: (le contee di Gorizia e Gradisca)*. Milano: A. Giuffrè, 1979.
- Giorgetti, Giorgio. *Contadini e proprietari nell' Italia moderna*. Torino: Giulio Einaudi, 1974.
- Guidetti, Massimo in Paul Stahl, ur. *Il sangue e la terra: comunità di villaggio e comunità familiari nell'Europa dell'800*. Milano: Jaca book, 1977.
- Gomiršek, Tanja. Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju. *Kronika* 59 (2), 2011, str. 257–282.
- Höffler, Janez. *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, grad Kromberk, 2001.
- Klasinc, Peter Pavel. *Glosar zgodovinskega domoznanstva: nemško-slovensko-italijanski*. Maribor [etc.]: Mednarodni institut arhivskih znanosti pri Pokrajinskem arhivu [etc.], 1995.
- Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*. Zv. 2[-3], Urbarji Slovenskega Primorja. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Kos, Franc. Goriška Brda v srednjem veku. *Briški zbornik*. Dobrovo: Občina Brda, 1999, str. 34–73.
- Makarovič, Marija. *Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem*. Ljubljana, Muta: Gorenje, 1979.
- Morelli di Schönfeld, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia*, vol. 4. Gorizia: Cassa di Risparmio, 1972.
- Nusdorfer-Vuksanović, Metka, Jurij Rosa, Lilijana Vidrih-Lavrenčič. *Občinska središča v obdobju 1814–1961 na območju sedanjih občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin*. Nova Gorica: Pokrajinski arhivski muzej, 1991.
- Overton, Mark. *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500–1850*. Cambridge: Cambridge university press, 1996.
- Panjek, Aleksander. *Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Aleksander. O mejnosti Goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. *Barok na Goriškem*. Nova Gorica, Ljubljana: Goriški muzej, Narodna galerija, 2006, str. 167–171.
- Panjek, Aleksander. Goriške duše 1566: prostorska, socialna in demografska struktura prebivalstva v ekonomski konjunkturi. *Acta histriae*, 20 (3), 2012, str. 459–484.
- Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Pavlin, Vojko. Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja. *Goriški letnik* 28, 2001, str. 289–302.
- Pavlin, Vojko. *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habzburžane*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 2006.
- Perusini Gaetano. *Vita di popolo in Friuli: patti agrari e consuetudini tradizionali*. Firenze: Leo S. Olschki editore, 1961.
- Premrou, Miroslav. Una descrizione della contea di Gorizia del 1648. *Studi goriziani*, leto 7, št. 7, 1929, str. 1–10.
- Rossini, Egidio. *Contratti agrari a Verona dal secolo IX alla fine del XIV: aspetti e problemi. Il mondo rurale veneto attraverso i contratti agrari*. Verona: Zandrini, 1982, str. 9–67.
- Sapač, Igor. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 4. knjiga. Brda in zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Schullern zu Schrattenhoffen, Hermann. *Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien in Dalmatien und in Tirol*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1909.
- Smole, Emil. Vipolžki grad. *Goriška srečanja*, letnik 2 (6), 1967, str. 29–34.
- Vilfan, Sergij. *Agrarna premoženjska razmerja. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, 2. Zve-

zek. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1980, str. 403–479.

Stres, Peter. Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradiščanske do konca prve svetovne vojne. *Goriški letnik*, št. 12/14, 1987, str. 175–203.

Stres, Peter. Oris kolonata na Goriškem od konca prve svetovne vojne do leta 1947. *Goriški letnik*, št. 15/16, 1989, str. 69–106.

Stres, Peter. Odprava kolonata na Goriškem (1947–1955). *Goriški letnik*, št. 35, 2011, str. 167–196.

Woolf, Stuart. *A history of Italy 1700–1860*. London, New York: Routledge, 1986.

Zorzut, Ludvik. Podsabotin. *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968, str. 221–222.

Brda in Brici v habsburško-beneških vojnah

Neva Makuc

dr. zgodovinskih znanosti, italijanistka

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja ZRC SAZU v Novi Gorici, Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica

neva.makuc@zrc-sazu.si

Izvleček: Prispevek obravnava vojno dogajanje v času prve (1508–1516/1521) in druge (1615–1617) habsburško-beneške vojne. Brda so v omenjenih vojnah odigrala vlogo strateško pomembnega območja ob habsburško-beneški meji, ki je bila zaradi svoje nedorečenosti vse do sredine 18. stoletja vir večstoletnih sporov med Benečani in Habsburžani. Poleg najemniških vojakov, ki so prihajali z različnih evropskih območij in govorili različne jezike ter pripadali različnim veroizpovedim, je tako pri obrambi določenih krajev kot pri plenilskih pohodih pomembno vlogo imelo kmečko prebivalstvo z obeh strani meje. Izpostavili velja beneški poskus osvojitve briških utrdb februarja 1510, ko so domačini uspeli pregnati beneške vojake. Uspešna je bila tudi obramba Šmartnega februarja 1617. Brda in Brici so bili vpleteni še v številne druge spopade.

Ključne besede: Brda, Brici, habsburško-beneški vojni, Vipolže, Šmartno.

Il Collio e i suoi abitanti nelle guerre tra Venezia e gli Asburgo

Riassunto: Il contributo tratta di alcuni avvenimenti bellici durante la prima (1508–1516/1521) e la seconda (1615–1617) guerra tra la Repubblica di Venezia e gli Asburgo. Il Collio fu una zona strategicamente importante lungo il confine tra gli Asburgo e Venezia fino alla metà del Settecento. Per la difesa di alcuni posti chiave, come anche in occasione delle incursioni, il cui fine era il saccheggio, ricoprirono un ruolo importante non solo i soldati mercenari, che provenivano da diverse parti d'Europa e parlavano varie lingue, ma anche la popolazione contadina di entrambe le parti del confine. Tra i vari fatti bellici, che non sono stati ancora sufficientemente studiati, va evidenziato il tentativo veneziano di conquistare le fortificazioni del Collio nel febbraio del 1510, quando gli abitanti del luogo riuscirono a respingere i soldati veneziani. Altrettanto fortunata fu la difesa di Šmartno (San Martino di Quisca) nel febbraio del 1617. Il Collio e i suoi abitanti furono coinvolti anche in altri scontri bellici.

Parole chiave: Collio, abitanti del Collio, guerre tra Venezia e gli Asburgo, Vipolže (Vipulzano), Šmartno (San Martino di Quisca).

Brda kot tudi širše območje ob habsburško-beneški meji med Alpami in Jadranom sta v novem veku pretresli dve vojni, ki sta bili posledica več nerešenih vprašanj med Benečani in Habsburžani. Prva (1508–1516/1521) in druga habsburško-beneška vojna (pogosto imenovana tudi uskoška ali gradiška; 1615–1617) sta šele v zadnjih desetletjih s strani slovenske historiografije deležni nekoliko večje pozornosti.¹ Namen pričujočega članka je opozoriti na pomen raziskovanja omenjenih vojn z osvetlitvijo nekaterih dogodkov, ki so se odvijali na briškem območju, saj potek spopadov na mikro ravni še ni dobro poznan.²

Brda so v habsburško-beneških vojnah imela vlogo strateško pomembnega območja tik nad Sočo, ob habsburško-beneški meji, ki je bila zaradi svoje nedorečenosti vir stoletnih sporov med sosednjima državnima tvorbama vse do sredine 18. stoletja. Vlogo Brd je potrebno obravnavati tudi z vidika pomena, ki ga je to območje imelo za obrambo Gorice, iz katere je ob nevarnosti prispela tudi pomoč briškimi utrdbam.

Vojne so v zgodnjem novoveškem času postale bolj kompleksne, zahtevale pa so tudi vedno večja finančna sredstva. Spopadi so zaradi napredka v vojaški tehniki terjali vedno več žrtev, konjeniki so v novih razmerah, ki so se uveljavljale na bojnem polju, doživljali poraze, pehota je vse od 14. stoletja dalje pridobivala svoj pomen, pa čeprav diskontinuirano in je bila še na začetku 16. stoletja občasno obravnavana z nezaupanjem. Vojaško zgodovino 16. stoletja je zaznamoval tudi razvoj strelnega orožja, ki je postalo odločilnega pomena in ki je razjedlo premoč švicarske taktike bojevanja.³ V srednjem veku so vojne pogosto vključevale nekaj sto konjenikov in njihovo spremstvo, v zgodnjem novem veku pa so novi načini bojevanja zahtevali več deset tisoč mož. Novi vek je namreč v veliki meri zaznamovalo nasilje in vojne, ki so posrkale vase številčno mnogo več posameznikov kot srednjeveške vojne in fajde.

Na goriško-furlanskem bojišču so bili prisotni številni najemniški vojaki, ki so prihajali z različnih evropskih območij in govorili različne jezike ter pripadali različnim veroizpovedim (na primer Francozi, Španci, Nemci, Albanci, Hrvatje, Korzičani, Grki, Dalmatinci itd.).⁴ Tako pri obrambi določenih krajev in plenilskih pohodih pa je pomembno vlogo imelo kmečko prebivalstvo z obeh strani habsburško-beneške meje. Že v srednjeveškem času je bilo kmečko prebivalstvo vključeno v vojaško sfero, in sicer ne le preko vzdrževanja in financiranja vojske s svojim delom, ampak tudi kot delovna sila pri utrjevalnih delih obzidij, obrambnih jarkov itd. Poleg tega je bilo v manjši meri vključeno v vojaške organizacije. Na zahodnem slovenskem ozemlju, in sicer tako v kneževini oglejskih patriarhov kot v beneški Istri je bila uveljavljena černida, v katero so bili vpoklicani vojaško sposobni moški. Načeloma je bila černida obrambnega značaja in ni bila namenjena bojevanju izven deželnih meja. V času prve habsburško-beneške vojne pa je na primer zaslediti udeležbo pripadnikov kranjskih černid na tržaškem območju.⁵ Utemeljena se zdi domneva, da se je v času omenjene vojne pomen teh enot na goriško-furlanskem bojišču, ki ni predstavljalo osrednjega bojišča, občutno povečal, in sicer tudi na osnovi poteka vojskovanja, ki je najpogosteje vključevalo napade na določene večje ali manjše kraje, ki jih je pogosto pred padcem in skoraj neizbežno oplenitvijo branilo prav kmečko prebivalstvo. Zgovoren primer tega predstavlja obramba Šmartnega leta 1510, ki je obravnavana v nadaljevanju.⁶

Prva habsburško-beneška vojna se je razplamtela leta 1508 in je potekala v okviru velike

¹ Na primer Simoniti, *Fanfara nastlja*; Simoniti, (*Notranje*)avstrijsko-beneška vojna; Marušič, *Šmartno*; Čeč, Darovec, Kavrečič, *Le fortificazioni*; Trpin, *Tolminsko gospostvo*, str. 73–89; Košir, *Beneška vojna*, str. 26–55; Panjek, *Vzhodno od Benetk*.

² Članek temelji na študiju sočasnih historiografskih in literarnih virov (na primer dnevnikov, rudimentalnih historiografskih zapiskov, korespondence). V prihodnje pa se kaže nujno nadaljevanje raziskovanja omenjene tematike na osnovi sistematičnega študija arhivskih virov, shranjenih v slovenskih in tujih ustanovah.

³ Trebbi, *Il Friuli*, str. 81–83; Puddu, *Eserciti e monarchie*, str. 1–38; Lenci, *Agnadello*, str. 77–80.

⁴ O pisani sestavi vojsk in vključitvi vojakov iz določenih območij na različnih vojskujočih se straneh: Moisseso, *Historia*, knj. 1, str. 2.

⁵ Bizjak, *Udeležba kmečkega*, str. 57–66; Vilfan, *Koprski glavar*, str. 24–29.

⁶ Da Porto, *Lettere storiche*, str. 490–492; Partenopeo, *La guerra del Friuli*, str. 60–63; Amaseo, *Historia*, str. 130.

Slika 1: Frontispic Moisessovega dela *Historia della vltima guerra nel Frivli. Libri due*. Barezzo Barezzi, Venetia, 1623 (knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, Ljubljana).

vojne za Italijo (1494–1530/1559), ki velja za enega izmed najbolj usodnih in pogubnih spopadov pred tridesetletno vojno (1618–1648).⁷ Začetek velike vojne za Italijo je predstavljal vojaški pohod francoskega kralja Karla VIII. leta 1494 na Apeninski polotok. Sledila so sklepanja raznovrstnih in hitro menjajočih se zavezništev med različnimi evropskimi silami ter italijanskimi državami in državicami, v politične igre so bili občasno vpleteni tudi Osmani. Velika vojna za Italijo je dejansko potekala kot skupek številnih vojaških

⁷ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, knj. IV, str. 36.

pohodov najemniških vojakov, ki so prihajali iz najrazličnejših delov Evrope. Poleg večjih bitk in dolgih obleganj so potekali tudi številni plenilski pohodi, v katerih niso sodelovali le najemniški vojaki, temveč tudi kmečko prebivalstvo. Krščansko Evropo je pretresla zlasti oplenitev Rima leta 1527 s strani vojakov cesarja Karla V.

Obmejno območje od Karnije do Istre je postalo eno izmed bojišč velike vojne za Italijo, v kateri so se za hegemonijo nad politično razdeljenim Apeninskim polotokom pomerile številne evropske sile (Francija, Španija, nemško cesarstvo, papeška stolica itd.). Vojna območja so bila hudo prizadeta, k čemur je med drugim prispeval tudi napredek v razvoju vojaške tehnike. Topništvo je na primer postalo protagonist v bitkah, lahka konjenica in pehota sta zasenčili težko konjenico, strelno orožje je doživelo nagel razvoj. Vrsta spopadov, ki so si sledili in so jih spremljale menjave zavezništev evropskih sil in manjših italijanskih gospodstev, sklepanja delnih premirij itd., naj bi po ocenah zahtevala med 500.000 in 600.000 preminulih.⁸

Napeto ozračje med sosedama je postalo še ostrejše z beneško zavrnitvijo prošnje Maksimilijana Habsburškega, ki je konec leta 1507 od Beneške republike zahteval prosto pot čez njeno ozemlje na cesarsko kronanje v Rim. Spomladi naslednjega leta je cesarska vojska napadla območje Cadore, a ni dosegla želenih rezultatov. Prav nasprotno. Beneška vojska je zavzela del habsburških posesti, in sicer do Postojne in Reke. Benečani so pridobili Pordezone, Gorico, Vipavo, Postojno, Trst, Rihemberk in druge kraje.

Junija 1508 je bilo sklenjeno premirje, a še decembra istega leta je bila v Cambraiju sklenjena zveza, ki je povezovala habsburško vladarsko hišo, Francijo, Španijo in njihove zaveznike in je bila neformalno, a dejansko usmerjena protibeneško. Leta 1509 so zavezniki (natančneje cesarske, francoske, papeške in španske čete) zavzeli beneško *Terrafermo*. Vojna sreča je bila nato zelo spremenljiva. Ker ne na goriško-furlanskem ne na osrednjih bojiščih osrednjega severnega Apeninskega polotoka nobena izmed vojskujočih se strani tega leta ni dosegla odločilne zmage, se je vojna s prekinitvami vlekla več let. Mnogi sodobniki so izpostavljali hude razmere, v katerih se je znašlo goriško-beneško območje, ter tudi številna grozodejstva, ki so bila zakriviljena v vojnem času. Sodobnik Francesco Guicciardini (1483–1540) je v svoji italijanski zgodovini pisal tudi o bojišču ob habsburško-beneški meji in izpostavil, da se je območje nahajalo v žalostnem stanju in je bilo predmet grozovitega uničevanja, saj so bili izmenično enkrat bolj močni Benečani, drugič Habsburžani, tako da so enkrat eni, drugič drugi pustošili po območju.⁹

Na goriško-furlanskem bojišču je poleg določenih strateško pomembnih krajev kot na primer Gradišča ob Soči (Gradiška ob Soči, Gradisca d'Isonzo), trdnjav Marano in Osoppo posebno vlogo imelo tudi briško območje. Izpostaviti velja dogajanje v februarju 1510, ko se je generalni proveditor (*proveditore generale*) za Furlanijo Alvise Dolfin odločil pretrgati povezavo med Gorico in krminskim gradom (stal je na skrajnem koncu hribovitega sveta), ki je z zahodne strani ščitil goriško grofijo. V ta namen se je odločil zavzeti Vipolže, saj je bil ta grad pomemben pri zapiranju prehoda med Gorico in Krminom (»Vipolzanio castello che è tra Goritia e Cromonio, perche non poco importaua à chiudere il passo, per il quale vassi da Goritia à Cromonio«).¹⁰ Habsburški napad na vzhodnih mejah beneške *Terraferme* je bil mogoč po treh poteh, in sicer preko Gorice, Čedadada in Gumina (Humin, Gemonia). Pot preko Čedadada je bila zelo slaba in ni omogočala prevoza topništva. Boljši je bil dostop s severa, torej preko Gumina, odkoder se je cesta odpirala proti furlanski ravnini, ki pa jo je prav tam varovala težko osvojljiva trdnjava Osoppo, in z vzhoda, torej preko habsburške Gorice.¹¹ Poleg tega so Brda ščitila Gorico, ki je bila »ključ do Koroške, Kranjske in Krasa«,

⁸ Simoniti, *Fanfane nasilja*, str. 133.

⁹ Guicciardini, *Storia d'Italia*, knj. 8, pogl. 3.

¹⁰ Mocenico, *La guerra*, knj. 3.

¹¹ Savorgnan, *Lettere storiche*, str. 6–9.

Slika 2: Izsek zemljevida iz Moisesovega dela *Historia della ultima guerra nel Friuli. Libri due*. Barezzi Barezzi, Venetia, 1623 (knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, Ljubljana).

kot so se nekoliko kasneje izrazili goriški deželni stanovi.¹² V tem je potrebno torej iskati pomen goriškega bojišča in Brd v omenjeni vojni. Poleg tega si je beneška vojska nadejala, da se bo po padcu Vipolž predal Krmin, saj naj bi kraj tako izgubil vse upanje na pomoč iz Gorice. Beneški senat je namreč ukazal svojim vojaškim poveljnikom, da morajo nujno osvojiti in uničiti krminski grad. To bi predstavljalo kazen Krminčanom, ki so vdrali in plenili po beneškem ozemlju. Zaradi tega so beneški poveljniki vodili najemniški in kmečki vojaki v napad na Vipolže.¹³ V ozadju beneškega napada na Šmartno je bila zelo verjetno tudi želja vojakov po oplentvi tega kraja. Beneški vojaki naj bi namreč že oplentili mnogo vasi, ki so pripadale Habsburžanom. Le-te so bile tako uničene, da je Šmartno, kamor naj bi bližnji prebivalci prenesli veliko dobrin, za vojake predstavljalo možnost pridobitve novega vojnega plena.¹⁴

Omenjenega beneškega pohoda v Brda se je kot poveljnik lahke konjenice udeležil tudi Alvise (Luigi)¹⁵ Da Porto (1485–1529), pripadnik pomembne plemiške rodbine iz Vicenze. Da Porto se je udeležil bojev, ki so potekali ob habsburško-beneški meji, med pomladjo 1510 in poletjem 1511, ko je zapustil omenjeno bojišče zaradi poškodb, ki jih je utrpel v enem izmed spopadov.¹⁶ Z bojišča na območju Verone je bil po prihodu na goriško-furlansko območje najprej nastanjen v Čedadu, glede katerega je v svojih pismih izpostavil, da je postavljen tako blizu »nemške« meje, da en predel mesta govori »lingua schiava«,¹⁷ kasneje pa v Gradišću ob Soči. Da Porto je danes znan predvsem kot avtor novele o Romeu in Juliji, ki naj bi mu jo – kot je sam zapisal – povedal leta 1511 nek veronski lokostrelec med ježo, ki ju je vodila po osamljeni in od vojne uničeni pokrajini od Gradišča ob Soči proti Vidmu.¹⁸

¹² Morelli, *Istoria della Contea*, vol. 1, str. 88–89.

¹³ Partenoepo, *La guerra del Friuli*, str. 60–62.

¹⁴ Cergneu, *Cronaca*, str. 34–35.

¹⁵ Alvise je izvirna beneška oblika imena, Luigi pa italijanska.

¹⁶ Da Porto, *Lettere storiche*, str. 484–548; Cergneu, *Cronaca*, str. 50 (Giovanni Battista di Cergneu (roj. 1525) v svojem spisu da Porta obtožuje sodelovanja v uporu leta 1511 in plenjenja fevdalnega plemstva; v njegovi kasnejši poškodbi je videl božjo kazen). Giovanni Partenoepo v svojem spisu o poteku omenjene vojne napačno navaja smrt da Porta zaradi omenjene poškodbe, ki naj bi jo pridobil med bitko s sovražniki pri Manzanu (Partenoepo, *La guerra del Friuli*, str. 68).

¹⁷ Da Porto, *Lettere storiche*, str. 487.

¹⁸ Da Porto, *Giulietta e Romeo*, objavljeno v: Da Porto, *Lettere storiche*, str. 335.

Zgodba je kasneje navdihnila samega Williama Shakespeara.

O beneškem napadu na briško območje je Da Porto v svojih pismih, ki jih odlikuje izrazito literarni značaj, zapustil podrobno poročilo. Beneška vojska je krenila iz furlanske ravnine proti Vipolžam. Sestavljale naj bi jo čete pod poveljstvom Antonija Savorgnana, prav tistega, ki ga bodo številni sodobniki krivili za izbruh, naslednjega leta, največjega uporniškega gibanja v renesančni Italiji,¹⁹ ter čete, nastanjene v Čedadu in Gradišču ob Soči (dvesto samostrelcev pod poveljstvom Baldassareja Scipiona, sto stradiotov²⁰ Costantina Paleologa, številni pešaki ter lahka konjenica Teodora Da Borga). Tamkajšnji grad je bil obstreljevan s topovi, pri čemer je preminilo nekaj tamkajšnjih pešakov, ki so ga branili. Benečani so se na ta način polastili gradu, ki pa ni bil oplenjen, in sicer zato, da ne bi prišlo do zmede in neredov, kar bi lahko otežilo nadaljnjo napredovanje. Varovanje kraja je bilo predano prav Da Portu, ki je dobil nalogo ohraniti mir in red v kraju, dokler ne bi padlo v beneške roke še Šmartno. Po pridobitvi obeh krajev pa so Benečani načrtovali njuno oplenitev. Plen bi bil takrat enakovredno razdeljen med vojake. Po mnenju Da Porta v Vipolžah sicer ni bilo posebno dragocenih stvari, le raznovrstni živež. Zato je menil, da bi bilo primerno zajeti nekaj kmetov ter ženske, ki so se zatele v grad. Le-te naj bi bile zelo lepe. Da Porto ni razložil, zakaj se mu je zdelo smiselno zajetje kmetov, a upravičena se zdi domneva o želji po zahtevanju odkupnin. Besede avtorja novele o Romeu in Juliji razkrivajo, da se mu je zdela oplenitev kraja in oskrnitev žensk s strani zmagovalcev ustaljena in sprejemljiva vojaška praksa.²¹ Postopoma so tovrstne prakse postajale manj upravičene. V naslednjem stoletju je na primer videmski jurist Faustino Moissesso (1582–1625/1626), ki je zapustil probeneško propagando delo o drugi habsburško-beneški vojni, že skušal opravičiti ropanje beneških vasi v furlanski nižini s strani beneške vojske. Nenehno življenje med orožjem in krvjo naj bi namreč – po Moissesovih besedah – naredilo človeka divjega in lakomnega plena. Človek naj bi tako pogosto izgubil poštenost in se predal ropanju.²²

Naslednjega dne po osvojitvi Vipolž so Benečani napadli Šmartno, katerega so branili češki strelci ter domačini (*»Schiavi del paese«*), nad fizično moč katerih je Da Porto izrazil občudovanje (*»uomini di gran vigoria«*). Branitelji so se ponorčevali iz Benečanov tako, da so jim odgovorili s strelji. Nekaj braniteljev je vpadlo iz utrjene vasi ter v prvem navalu odbilo beneške konjenike. Zahteven teren je napadalcem preprečil, da bi se približali obzidju. Po beneški izgubi enega izmed topov, so branitelji ponovno vpadli iz Šmartnega, in po spoznanju, da prihaja pomoč iz Gorice, so branitelji – na začudenje beneških poveljnikov – ponovno vpadli iz Šmartnega. Napadalcem so ostali med vinogradi, ujeti med griči, medtem ko so nanje streljali češki strelci. Benečani so se umaknili. Še istega dne naj bi po besedah Da Porta branitelji Šmartnega prišli do Vipolž, ki jih je pred tem preostala beneška vojaka že zapustila, ter oplenili kraj in storili nasilje nad številnimi lepimi domačinkami (*»infinite belle donne del paese«*). Pri tem je da Porto poudaril, da je noč poprej sam te ženske uspel le s težavo zaščititi pred lastnimi vojaki.²³ Korespondenca proveditorja Alvise Dolfina, ki jo je povzel beneški patricij Marin Sanuto (Sanudo; 1466–1536) v svojih zapiskih, v katerih je dnevno beležil dogajanje v beneških svetih, in novice, ki so prispele v Benetke, pa razkriva, da so Benečani, preden so zapustili Vipolže, kraj oplenili in požgali. Dolfin je namreč napisal, da so dan poprej kraj urejeno oplenili in naredili celo inventar stvari (*»cussi tutti fono foti prexoni, et le robe a botin«*). Po neuspehu pri Šmartnem drugi dan pa so se beneški vojaki

¹⁹ Bianco, *Krvavi pust*, str. 19.

²⁰ Stradioti so bili lahki konjeniki, ki jih je Beneška republika rekrutirala v Dalmaciji, Albaniji in Grčiji.

²¹ Da Porto, *Lettere storiche*, str. 490–492.

²² *»Il Principe, che ciò vedendo, se lo comporta, et sostiene con patientia le ingurie fatte a' suoi da suoi medesimi, hà saggiamente riguardo al publico beneficio, et alla difesa uniuersal del paese: il qual caso è particolarmente vno di quelli, ne' quali le attioni per se meno honeste acquistano sembianza d'honestà. Ma chi opera poi con violenza non si lamenti, se con violenza vien rispinto: perciocche se lo sforzare altrui è costume, il ributtar la forza è natura«* (Moissesso, *Historia*, knj. 1, str. 209).

²³ Da Porto, *Lettere storiche*, str. 490–492.

vrnili v Vipolže in jih dokončno oplenili in požgali.²⁴

O poskusu beneške osvojitve Brd, natančneje v zvezi z dogajanjem okrog gradu Šmartno, je pisal tudi duhovnik Giuseppe Partenopeo (ok. 1470–ok. 1543), ki pa ni bil udeleženec spopada, ampak se je navadno pri pisanju zgodovine te vojne oprl na ustna pričevanja. Domačini naj bi silovito napadli beneško konjenico in jo hudo prizadeli. Ko so konjenik spoznali, da tamkajšnji teren ni primeren za konje, so jih domačini ponovno napadli. Omenjeno naj bi prestrašilo pešake, ki naj bi zbežali in se zatekli v Gradišče ob Soči, kjer so bili nastanjeni. Partenopeo je izpostavil, da je poraz pri Šmartnem predstavljal hudo sramoto za beneško vojsko.²⁵

Primer oplenjenih Vipolž in da Portova želja po zajetju domačinov razkrivata globok prepad med kruto vsakdanjo stvarnostjo in visokimi ideali, ki jih je v svoji noveli rahločutno izražal da Porto. Cenjenega književnika je sodobnik Giovanni Battista di Cergneu krivil celo aktivnega sodelovanja in podlih dejanj v času krvavega upora, ki je pretresel Furlanijo leta 1511.²⁶ V miselnem svetu višjih slojev 16. stoletja so bili še vedno živi srednjeveški viteški ideali bojevanja, ki so občasno še vedno vplivali tudi na politične odločitve. Omenjeni visoki ideali so se anahronistično napajali iz srednjeveških viteških vrednot. Poleg tega se je še vrsta književnih del 15. in 16. stoletja navdihovala pri srednjeveški avlični poeziji, slavila viteške vrline in plemenitost.²⁷ Tovrstna, v tistem času izredno priljubljena literarna dela (na primer *Le morte D'Arthur* Thomasa Maloryja, *Orlando innamorato* Mattea Marije Boiarda, *Orlando furioso* Ludovica Ariosta, *The faerie queene* Edmunda Spenserja) so izpostavljala viteško bojevanje, plemenitost duha, junaštvo in pomoč šibkejšim ter širila vrednote *cortesie*. Ti so bili v navzkrižju z vsakdanjo realnostjo, prepojeno z nasiljem.

Beneški poraz v Brdih je postal tudi orodje pri notranjih obračunih med furlanskim višjim slojem. Videmski učitelj in učenjak Gregorio Amaseo (1464–1541), oster nasprotnik furlanskega plemiča Antonia Savorgnana, je omenjeni beneški neuspeh uporabil kot orodje diskreditacije vojaških sposobnosti Savorgnana, vodje nasprotne, zamberlanske frakcije. Zapisal je namreč, da je bil Savorgnan v Vipolžah premagan s strani majhnega števila »hribovskih Slovančkov« (»*pocchi schiavetti montanari*«).²⁸ Amasejeva raba pomanjševalnice za označevanje Slovanov je najverjetneje predstavljala zgolj sredstvo za omalovaževanje vojaških sposobnosti svojega nasprotnika, kateremu je Amaseo pripisoval krivdo za krvavi upor leta 1511, čeprav se je pomanjševalnic posluževal še v nekaterih drugih primerih. Če Amasejeva raba besede »*schiavetti*« vsebuje kanček zaničevanja, je bilo le-to najbrž omejeno na občutek družbene superiornosti (v tem primeru videmskega meščana iz družine sicer skromnega, rokodelskega izvora do kmečkega prebivalstva), ne pa na slovensko govoreče prebivalstvo kot tako. Sodobniki so namreč dejstvu, da del prebivalstva govori slovenski jezik, pripisovali zgolj jezikovni pomen, praviloma brez negativne konotacije.²⁹ Tudi Gregorijev brat Leonardo Amaseo (1462–1510) je omenil, da naj bi v Brdih 1200 domačinov (*sciavi*) pregnalo 800 beneških pešakov, 400 konjenikov ter 3000 do 4000 kmetov.³⁰ Pri tem je potrebno izpostaviti, da so bile tovrstne številke najverjetneje povečane s ciljem diskreditacije Savorgnana. Obramba Šmartnega je dobila prostor tudi v kasnejših historiografskih spisih, kot na primer v deželni zgodovini z naslovom *Historia della Provincia del Friuli* (1660) Giovannija Francesca Palladija.³¹

²⁴ Sanuto, *Diarii*, knj. 10, st. 49–54.

²⁵ Partenopeo, *La guerra del Friuli*, str. 39–40, 62–63.

²⁶ Cergneu, *Cronaca*, str. 50.

²⁷ Domenichelli, *Cavaliere e gentiluomo*, str. 20–313.

²⁸ »(...) et non molto poi a Vipulzano ignominiosamente rotto [Antonio de Savorgnan] da pochi schiavetti montanari con perdita de più di altri et precipue de villani« (Amaseo, *Historia della crudel zobia*, str. 130).

²⁹ Podrobneje o tem: Makuc, *Historiografija in mentaliteta*, str. 163–204.

³⁰ Amaseo, Amaseo, Azio, *Diarii udinesi*, str. 157.

³¹ Palladio, *Historie della Provincia*, 2. del, knj. 2, str. 102.

Omeniti velja, da je štiri stoletja kasneje, v kompleksnih razmerah prevlade nacionalizmov v obmejnem prostoru, zgodovinski spomin na obrambo Šmartnega pridobil nove konotacije. Briški pesnik in prevajalec Alojz Gradnik (1882–1967) je v sonetu *Šmartno* (pesniška zbirka *Pot bolesti*) opeval omenjeni kraj in njegove obrambne stolpe. Pesnik se je navezal na stolpe, ki so v času habsburško-beneških vojn ubranili kraj pred Benečani, da je na simbolni ravni izrazil prepričanje, da bodo ti ubranili val poitalijančevanja.³²

Omenjeno uničenje Vipolž pa ni bilo edino v tej vojni, saj se je ponovilo že naslednjega leta (1511), ko se je nek hrvaški vojak, ki je prestopil iz cesarske vojske, nastanjene v Gorici, na čelu okrog deset konjenikov, oblečenih v hrvaško opravo, uspel z ukano prebiti v Vipolže. Branitelji so mislili, da gre za cesarske vojake. Na ta način so v kraj vdrla še drugi beneški konjeniki ter ga opleni in požgali.³³ Ponovnega uničevanja je bil kraj deležen že novembra 1511, ko je osemsto ljudi (natančneje imenovanih »*guastatori*«) uničilo kraj, s ciljem, da v njem ne bi bilo več mogoče bivati.³⁴ Decembra istega leta so Benečani ponovno napadli Vipolže in Šmartno, a so bili pri slednjem kraju ponovno hudo poraženi.³⁵

Po aprilu 1514 na goriško-furlanskem bojišču – za razliko od lombardskega bojišča – ni bilo več pomembnih spopadov.³⁶ Najbrž se je tedaj začela vsaj delna obnova, ki pa ni dobro poznana. To dokazuje tudi rekonstrukcija briških utrdb, ki naj bi jo leta 1514 začeli sami vojaški poveljniki cesarske vojske, kot na primer Krištof Frankopanski. Kljub tem poskusom pa je na primer utrjeno Šmartno konec vojne dočakalo v slabem stanju. Leta 1520 se namreč navaja, da je bilo požgano in večinoma v ruševinah, zaradi česar so briški župani prosili goriškega glavarja, naj ga obnovi, da bo ponovno opravljalo svojo obrambno funkcijo proti Benečanom.³⁷ Ni znano, kdaj naj bi bil obnovljen leta 1510 povsem uničen vipolški grad.³⁸ Že leta 1515 je bil izdelan poznogotski oltar v cerkvi sv. Križa v Kojskem.³⁹ Razmere so se torej po letu 1514 dejansko umirile. Med koncem 15. stoletja in začetkom 16. stoletja so na Goriškem ne le vojna, ampak tudi osmanski vpadi in epidemije kuge povzročili demografski upad in nazadovanje kmetijstva. Demografsko in gospodarsko okrevanje se je nato začelo v štiridesetih letih 16. stoletja. Sledilo je več desetletij hitrega gospodarskega in demografskega razvoja. Slednji je bil posebno občuten na briškem območju.⁴⁰

Stoletje kasneje je med Habsburžani in Benečani izbruhnila druga habsburško-beneška vojna, in sicer kot posledica skupka nerešenih vprašanj. K napetemu ozračju so pripomogli spori glede plovbe po Jadranskem morju in trgovine s soljo, problem oglejskega patriarhata, vprašanje mej, ki tudi po prvi habsburško-beneški vojni niso bile dovolj natančno določene, beneška pridobitev Marana leta 1543 in težnja Beneške republike, da bi se vnovič polastila Gradišča ob Soči. Nenehni vdori, plenjenje in požiganje so že leta zastrupljali odnose med podaniki sosednjih držav, ki jih izbruh vojne najbrž ni posebno presenetil.⁴¹

Po začetnih uspehih beneške vojske, ki je osvojila nekatere habsburške kraje zahodno od Soče, se je vojna sreča v glavnem obrnila stran od Benečanov. Ključnega pomena so bili boji, ki so se odvijali v nižini okrog Gradišča ob Soči, a vojna vihra ni prizanesla niti briškemu območju, kjer so bili vojaški spopadi skoncentrirani pri Vipolžah, Števerjanu, Dobrovem in Šmartnem, preostalo briško območje pa je bilo podvrženo ropanju in plenjenju.⁴²

³² Toroš, *O zemlja sladka*, str. 109.

³³ Sanuto, *Diarii*, knj. 11, st. 121–142.

³⁴ Sanuto, *Diarii*, knj. 13, st. 277–278.

³⁵ Sanuto, *Diarii*, knj. 13, st. 362–363.

³⁶ Trebbi, *Il Friuli*, str. 106.

³⁷ Bona, *Osservazioni*, str. 32–33.

³⁸ Seražin, *Vile na Goriškem*, str. 58–63.

³⁹ Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 136.

⁴⁰ Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 25–57.

⁴¹ Panjek, *Krvavi poljub*, str. 136–141; Simoniti, *Fanfane nasilja*, str. 128–156; Trebbi, *Il Friuli*, str. 241–260. O sporih glede plovbe po Jadrani med 14. in 16. stoletjem: Moscarda, *L'area alto adriatica*, str. 183–215.

⁴² Palladio, *Historie della Provincia*, vol. II, knj. 7, str. 249–273; Moissesso, *Historia*, knj. 1 in 2.

Januarja 1616 se je beneški poveljnik Pompeo Giustinian odločil, da bo zavaroval furlansko nižino, v katero bi lahko vdrli iz Brd, z osvojitvijo briških gradov in utrdb. Njegov sin Francesco je z lahkimi konjeniki in četami Korzičanov osvojil Dobrovo, katerega branitelji so zbežali ob prihodu Benečanov, neuspešen pa je bil pri napadu na Vipolže, ki so bile dobro ubranjene s strani Uskokov in prebivalcev sosednjih krajev. Ko so Benečani s kar štirinajstimi vozovi in manjšim oboroženim spremstvom želeli prepeljati večjo količino »odlične rebule« v Krmin, takrat v beneških rokah, so Uskoki v habsburški vojski in najbrž tudi domačini pripravili zasedo na travnikih med Fojano in Neblem in vino pridobili nazaj. Ob omenjenem dogodku so se Benečani – po besedah Faustina Moissessa – začeli zavedati nenaklonjenosti, ki so je bili deležni.⁴³ V Brdih je bilo namreč prebivalstvo zvesto habsburški vladarski hiši.

Briške utrdbе so bile vpletene še v druge spopade. Februarja 1617 so na primer Benečani napadli Šmartno. Neke noči so poskušali presenetiti branitelje Šmartnega, a je nekaj nerodnosti (pobeg nekaj konjev itd.) povzročil hudo zmešnjavo med beneškimi vojaki, ki so – s strani nasprotnika sploh še ne odkriti – pomotoma napadli lastne vrste ali pa zbežali.⁴⁴

Po podpisu mirovne pogodbe v Madridu septembra 1617 se je šele novembra istega leta končala vojna, ki razen preselitve Uskokov iz Senja v notranjost habsburškega ozemlja ni rešila obmejnih in drugih ključnih vprašanj, ki so razjedale odnose med Benečani in Habsburžani. Tudi iz tega spopada so briške utrdbе nedvomno izšle precej poškodovane, breme njihove obnove pa so prevzeli domačini.⁴⁵ Kratko- ali srednjeročno se je zmanjšalo število prebivalstva.⁴⁶

Prva in druga habsburško-beneška vojna predstavljata pomemben del briške in tudi slovenske zgodovine. V prispevku so bili izpostavljeni le nekateri spopadi, saj natančen potek spopadov ni znan. Čeprav goriško-furlansko bojišče ni bilo osrednjega pomena, je bilo zlasti v času prvega spopada prizorišče spopada evropskih sil. Na obmejnem prostoru sta se odvijala spopada, ki sta na območje pritegnila vojake iz najrazličnejših evropskih območij, ugledne vojaške poveljnike in celo znane književnike. Vojni sta odmevali ne le v sočasni historiografiji, ki je imela tudi propagandni značaj, saj je utemeljevala in širila interpretacijo določene izmed vojskujočih se strani, ampak tudi v literarnih delih.

V zadnjih desetletjih smo priča večjemu zanimanju za obravnavani vojni, a kaže se potreba po nadaljnjih raziskavah, ki bi osvetlile vojni in njune učinke, na primer na razvoj širšega obmejnega prostora. Vojna vihra, obmejni značaj Brd in dolgotrajni slabi odnosi med Benečani in Habsburžani so vplivali na razvoj briškega stavbarstva in na podobo območja z gradnjami fortifikacijskega značaja. Brda so izgubila strateški položaj šele v 18. stoletju. Sredi tega stoletja so Habsburžani in Benečani končno uspeli urediti vprašanje svojih meja. Poleg tega oslABLJENA Beneška republika, ki je bila še v času prve habsburško-beneške vojne pomembna evropska sila, za habsburško območje že dalj časa ni predstavlja resne grožnje. Manj kot pol stoletja kasneje je po počasnem in dolgem stagniranju klonila pred Napoleonom.

⁴³ Moissesso, *Historia*, knj. 1, str. 51–53; Rith, *Commentari*, str. 75–77.

⁴⁴ Moissesso, *Historia*, knj. 2, str. 32–42; Rith, *Commentari*, str. 173–178; Palladio, *Historie della Provincia*, vol. II, knj. 7, str. 268–269.

⁴⁵ Omenjeno so izpostavili že prebivalci Šmartnega in okoliških vaseh v pismu, ki so ga leta 1671 naslovili notranjeavstrijski dvorni komori. Proti izkoriščanjem trenutnega nosilca jurisdikcije Turrismoda della Torreja so izpostavili, da jim v preteklosti nikoli noben ni ukazal obnove »cesarske utrdbе«, a so Šmartno vedno vzdrževali in ga nameravajo tudi v prihodnje (ASPGO, *Atti degli Stati provinciali*, sekcija II, fasc. 437/II).

⁴⁶ Fornasin, Panjek, *Le conseguenze*, str. 209–224; Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 51–57.

Arhivski viri

ASPGO – Archivio Storico Provinciale di Gorizia.

Objavljeni viri

Amaseo, Gregorio; Amaseo, Leonardo; Azio, Gio. Antonio. *Diarii udinesi dall'anno 1508 al 1541* (ur. Antonio Ceruti). Venezia: Deputazione di storia veneta, 1884.

Amaseo, Gregorio. *Historia della crudel zobia grassa et altri nefarii excessi et horrende calamità intervenute in la città di Udine et Patria del Friuli del 1511*. V: Bianco, Furio. *1511. La crudel zobia grassa. Rivolte contadine e faide nobiliari in Friuli tra '400 e '500*. 2. izd. [S. l.]: La Biblioteca del Messagero Veneto, 2004, str. 127–223.

Cergneu, Giovanni Battista di. *Cronaca delle guerre dei Friulani coi Germani dal 1507 al 1524* (ur. Vincenzo Joppi). Udine: Tipografia G. B. Doretti, 1895.

Da Porto, Alvise. *Lettere*. V: Clough, Cecil H. *Luigi da Porto: Lettere storiche 1509-1513. Un'edizione critica* (prev. in ur. Giovanni Pellizzari). Costabissara (Vicenza): Angelo Cola editore, 2014, str. 339–60.

Da Porto, Luigi. Giulietta e Romeo. Novella. V: Da Porto, Luigi. *Lettere storiche dall'anno 1509 al 1528*. Firenze: Felice Le Monnier, 1857, str. 329–359.

Domenichelli, Mario. *Cavaliere e gentiluomo. Saggio sulla cultura aristocratica in Europa (1513–1915)*. Roma: Bulzoni editore, 2002.

Guicciardini, Francesco. *Storia d'Italia alla migliore lezione ridotta dal professore Giovanni Rosini*. Napoli, Roma: Unione tipografico-editrice torinese, 1874.

Mocenico, M. Andrea. *La guerra di Cambrai fatta a tempi nostri in Italia*. Venetia: A. Arrivabene, 1562.

Moisesso, Faustino. *Historia della vltima guerra nel Friuli. Libri due. Con le figure del Paese doue si ha guerreggiato, et vna tauola de nomi di alcune persone spetialmente in essa guerra interuenute et loro attioni, et auenimenti*. Venetia: Barezzo Barezzi, 1623.

Partenopeo, Giovanni. *La guerra del Friuli contro i Tedeschi (1508–1513)*. Udine: Tip. D. Del Bianco, 1916.

Palladio degli Olivi, Gio. Francesco. *Historie della Provincia del Friuli*. Bologna: Forni editore, 1966–1972 (faks. pon. po: Udine 1660).

Rith di Colenberg, Biagio. *Commentari della guerra moderna Passata nel Friuli, et ne'confini dell'Istria, et di Dalmatia. Divisi in otto libri. Nel principio de'quali vi s'appresenta vn Compendio d'alcune memorie antiche precedenti ad essa moderna Guerra*. Trieste: Antonio Turrini, 1629.

Sanuto, Marino. *I Diarii*. Venezia: samozaložba, 1879–1903.

Savorgnan, Girolamo. *Lettere storiche dall'anno 1508 al 1528 colla vita e documenti contemporanei* (ur. Vincenzo Joppi). Udine: Tip. G. B. Doretti, 1896.

Literatura

Bianco, Furio. *Krvavi pust 1511: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011.

Bizjak, Matjaž. Udeležba kmečkega oziroma podložnega sloja v vojaških formacijah v srednjem veku in vprašanje prisotnosti pripadnikov le-tega na bojiščih v tujini. *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti* (ur. Darja Mihelič in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC, 2011, str. 57–66.

Cevc, Emilijan. *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1970.

Čeč, Dragica; Darovec, Darko; Kavrečič, Petra. Le fortificazioni sul confine veneto-asburgico nel Capodistriano e la guerra degli Uscocchi. Funzioni e destino dell'"antemurale" dell'Istria in età moderna. *Venezia non è da guerra. L'Isontino, la società friulana e la Serenissima nella guerra di Gradisca (1615–1617)* (ur. Mauro Gaddi; Andrea Zannini). Udine: Forum Editrice Universitaria Udinese, 2008, str. 243–258.

- Della Bona, Giuseppe Domenico. Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld. V: Morelli di Schönfeld, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia in quattro Volumi compresavi un Appendice di note illustrative*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003.
- Fornasin, Alessio; Panjek, Aleksander. Le conseguenze demografiche della guerra di Gradisca: il Friuli veneto e il Friuli arciducato. *Venezia non è da guerra. L'Isontino, la società friulana e la Serenissima nella guerra di Gradisca (1615–1617)* (ur. Mauro Gaddi; Andrea Zannini). Udine: Forum Editrice Universitaria Udinese, 2008, str. 209–224.
- Košir, Matevž. Beneška vojna – evropska vojna za vpliv v Italiji. *Anno domini 1511. Idrijski razgledi* 56/2011, št. 1, str. 26–55.
- Lenci, Angiolo. Agnadello: la battaglia. *L'Europa e la Serenissima. La svolta del 1509. Nel V centenario della battaglia di Agnadello* (ur. Giuseppe Gullino). Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 2011, str. 75–114.
- Makuc, Neva. *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC, 2011.
- Marušič, Branko. *Šmartno. Avstrijsko-beneški vojni (1508–1521 in 1615–1617)*. [Deskle]: Salonit Anhovo, 2005.
- Morelli di Schönfeld, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia in quattro Volumi compresavi un Appendice di note illustrative*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003 (faks. pon. 3. izd. po: Gorizia 1855).
- Moscarda, Dea. *L'area alto adriatica tra sovranità imperiale e autonomia locale*. Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 2002.
- Panjek, Aleksander. *Terra di confine. Agricoltura e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Aleksander. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Puddu, Raffaele. *Eserciti e monarchie nazionali nei secoli XV–XVI*. Firenze: La Nuova Italia Editrice, 1975.
- Seražin, Helena. *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja. Uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem*. Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2006.
- Simoniti, Vasko. *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Simoniti, Vasko. (Notranje)avstrijsko-beneška vojna 1615–1617/18. *Goriški letnik* 2000, št. 27, str. 109–130.
- Toroš, Ana. *O zemlja sladka: kamen, zrno, sok: Alojz Gradnik ter romanski in germanski svet*. Ljubljana: Slovenska matica, 2013.
- Trebbi, Giuseppe. *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*. Udine, Tricesimo: Casamassima Libri, 1998 (Storia della società friulana. Periodo veneziano, 2).
- Trpin, Drago. Tolminsko gospostvo v začetku 16. stoletja. *Anno domini 1511. Idrijski razgledi* 56/2011, št. 1, 2011, str. 73–89.
- Vilfan, Sergij. Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508–1516. *Kronika* 2, 1954, št. 1, str. 24–29.
- Wiesflecker, Hermann. *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1971–1981.

Obnova naselbinskega spomenika Šmartno v Brdih

Andrejka Ščukovt

univ. dipl. etn. in soc., konservatorska svetnica

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica, Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica

andrejka.scukovt@zvks.si

Izvleček: Šmartno je edino utrjeno naselje v Brdih, ki je izjemne zgodovinske in kulturne vrednosti. Od leta 1985 je razglašeno za kulturni spomenik lokalnega pomena. Šmartno so z obzidjem in stolpi obdali v času beneško-habsburških vojn, med leti 1508–1521 in 1615–1617. V 18. stoletju naselbina izgubi strateški pomen, zato se njena utrdjena funkcija, tako kot pri ostalih primorskih protiturških taborih, prične prepletati s stalno naseljenostjo. Leta 1976 rušilni potres z epicentrom v Furlaniji prizadene tudi severno Primorsko in v Šmartnem poruši ali razmaja večino stavb. Ob podpori države, lokalne skupnosti in pod strokovnim vodstvom konservatorjev se po potresu najprej prične obnovljati utrdjeno arhitekturo. Do danes so poleg obzidja, stolpov in infrastrukture obnovljene tudi skoraj vse šmártenške hiše, ki so dom stalnim ali občasnim prebivalcem. Nekaj objektov pa vas ponuja za gostinske namene in kulturno dogajanje.

Ključne besede: Brda, Šmartno, utrjeno naselje, kulturni spomenik, obnova.

Il restauro del monumento insediativo di Šmartno (San Martino di Quisca) nel Collio

Riassunto: Šmartno, l'unico insediamento fortificato del Collio, ha un'eccezionale importanza storica e culturale. Nel 1985 è stato dichiarato monumento culturale d'importanza locale. Šmartno fu cinto da mura e torri durante le guerre tra la Repubblica di Venezia e gli Asburgo, le quali ebbero luogo tra il 1508 e il 1521 e infine tra il 1615 e il 1617. Nel Settecento l'insediamento perse il suo ruolo strategico. Per questo motivo la funzione fortificativa di Šmartno iniziò a intrecciarsi – come avvenne nel caso di altre fortezze del Litorale (i così detti *tabori*) – con l'insediamento stabile della popolazione. Il terremoto devastante del 1976, con epicentro nel Friuli, danneggiò anche il Litorale settentrionale. A Šmartno il terremoto distrusse o fece vacillare la maggior parte degli edifici. Dopo il terremoto iniziò, con il supporto dello stato e delle comunità locali e sotto la direzione dei soprintendenti per la conservazione del patrimonio culturale, il restauro della struttura fortificativa. Oggi le mura, le torri, l'infrastruttura e quasi tutte le case di Šmartno, dove risiedono stabilmente o occasionalmente gli abitanti, sono restaurate. Alcuni edifici sono stati adibiti a servizi di ristorazione oppure a centri culturali.

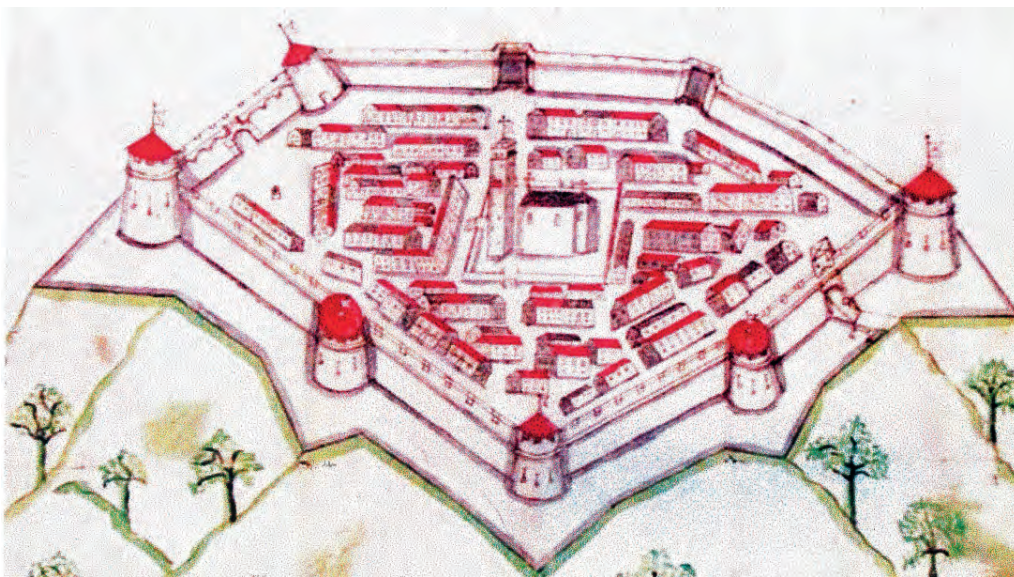
Parole chiavi: Collio, Šmartno (San Martino di Quisca), insediamento fortificato, monumento culturale, restauro.

Uvod

Pesnik Alojz Gradnik je Šmartnemu posvetil pesem,¹ v katere naslovu je ime vasi dobilo častno mesto. Pesem opisuje strateško lego Šmartnega, ki stoji na griču »kot orlovo gnezdo v srcu Brd, vmes smokev, breskev, oljk in črnih trt«, od koder se odpira pogled do Nanosa na vzhodu, Karnijskih Alp na severozahodu in preko Furlanije do Jadranskega morja na jugu. Pesem Gradnik zaključí z naslednjimi verzi: »Skozi temne ulice pot tesna vodi, preteč se bočijo visoki vbodi in na straneh strmijo se torjoni.«²

Zgodnjo poselitev Brd je pogojevala ugodna sredozemska klima, primerna za gojenje vinske trte, sadja in poljščin.³ Šmartno je bilo zanesljivo poseljeno že v antičnih časih, kar dokazujeta rimski nagrobnik z zapisanimi imeni dveh prebivalk tedanjega naselja, Secunde ter Priscie, in novec cesarja Konstantina, ki je bil najden med obnovo šmártenskega vzhodnega stolpa.

Na začetku prvega tisočletja so Brda spadala v posest oglejskih patriarhov. Vir iz leta 1086 navaja, da je »Henrik, brat patriarha Udalrica, podelil samostanu v Rožacu, med preostalimi fevdi, tudi Brda: Šmartno, Kozano, Krmin, Medeo, ...«⁴ Naslednja omemba Šmartnega je iz leta 1317,⁵ ko je bilo to fevd goriških grofov. Tej letnici sledi omemba iz leta 1324, ko vitez Henrik iz Gorice eno kmetijo v Šmartnem podeli rožaškemu samostanu,⁶ leta 1337 pa »Bertold iz Cialle proda en vinograd v Šmartnem za eno marko Nikolaju, sinu Torrina iz Florence. Pravico do desetine in služnosti pri tem vinogradu je imel goriški grof«. Sledi podatek iz leta 1471 »dne 13. decembra je Ivan iz Kormina dobil od goriškega grofa Leonharda v fevd več posestev, med drugim tudi v Šmartnem posestvo, katero je Majnhard obdeloval, potem eno posestvo, katero je obdeloval krčmar Martin, ter eno posestvo, katero je obdeloval kovač Martin.«⁷

Slika 1: Skica utrjene naselbine Šmartno, 16. stoletje (Arhiv družbe Salonit Anhovo, d.d., razstava Šmartno, Avstrijsko-beneški vojni (1508–1521 in 1615–1617) 2005).

¹ Že stara, s slavo venčana trdnjava / stoji kot orlovo gnezdo v srcu Brd, / vmes smokev, breskev, oljk in črnih trt. / Dviguje Sabotina goličava / na severu se, dalje vrb Triglava / zavít vse leto v bel, bleščeč se prt. / Na južni strani, kakor zelen vrt / furlanska razprostira se planjava. / Skozi temne ulice pot tesna vodi, / preteč se bočijo visoki vbodi / in na straneh strmijo se torjoni. / Ponoči dvigne dub se v njih in kliče: / Mi smo tu straža, ki se ne ukloni, / tod je mogoče samo čez mrličé! (Alojz Gradnik, Šmartno)

² Prav tam.

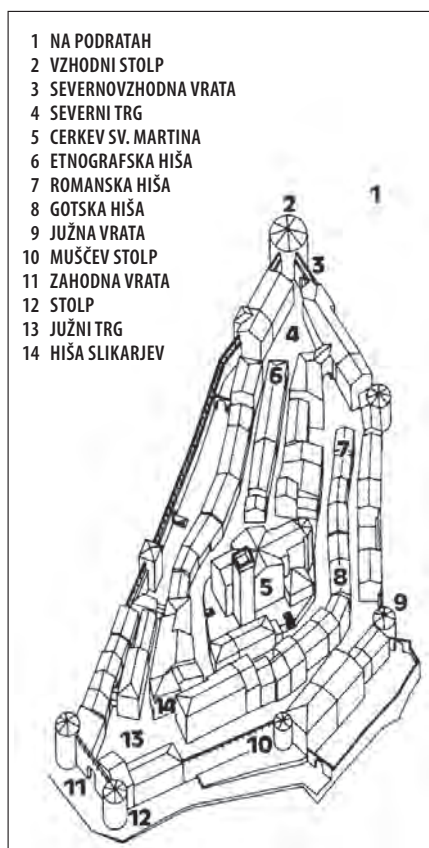
³ Ohranjene naselbinske sledi človeka iz bronaste dobe pričajo o poselitvi Brd v 2. tisočletju pr. n. št. V obdobju Rimljanov pa so bili intenzivno naseljeni rodovitni briški griči, kar potrjujejo najdbe na Ceglem, v Golem Brdu, Fojani, Neblem, Gonjačah in na Dobrovem. Povzeto po knjigi *Briška biša*, str. 20.

⁴ Ferlat, L'insediamento umano, str 57.

⁵ Kos, Goriška Brda v srednjem veku, str. 20.

⁶ Prav tam.

⁷ Prav tam.

Slika 2: Projekcija Šmartnega, risala Nataša Štupar Šumi. Arhiv ZVKDS OE Nova Gorica.

Kot tabor z obzidjem Šmartno prvič omenijo leta 1512. Ta zapis najdemo v arhivu grofa Attemsa v Podgori »*Apund portam taborri Sancti Martini in Collibus*«. Obzidje iz leta 1511 omenja tudi Simon Rutar, ki piše, da je bil pod Šmartnim poražen beneški poveljnik Marko Delfin.⁸

Po smrti zadnjega goriškega grofa Leonharda leta 1500 Goriško podeduje Maksimiljan Habsburški. Vendar si je dinastija Habsburžanov morala pravico do območja priboriti v dolgotrajnih bojih z Benečani⁹ med leti 1508–1521 in 1615–1617,¹⁰ ko so ti potekali tudi po Brdih in v okolici Šmartnega, ki so ga postopno obdali z obzidjem in stolpi.

Podobno kot preostali primorski (protiturški) tabori, npr. Tabor nad Črničami ali Tabor nad Erzeljem, ki so služili kot zatočišče v primeru vojne nevarnosti ali roparskega pohoda, tudi Šmartno v 18. in v 19. stoletju izgubi strateški pomen. Iz tabora s stalno ali začasno naselitvijo se počasi spremeni v vas s stalno naselitvijo. Takrat kmečki živeli s svojim načinom življenja, gospodarstvom in pojmovanjem stavbarstva zakrije utrdbeni značaj naselja.

Šmartno ima tlorisno zasnovo v obliki nepravilnega ovala. Prevladujoče mesto v naselju pa ima župna cerkev, ki je posvečena enemu najbolj priljubljenih zavetnikov, sv. Martinu, in po velikosti presega vse okoliške stavbe. Tloris cerkve – predhodnica sedanje je na tem mestu stala v srednjem veku –, je v obliki latinskega križa. Sestavljajo ga pravokotna ladja s stranskima kapelama in tristrano zaključeni prezbiterij.

Stavbno tkivo

Arheologi so podobo prvih briških hiš odkrili na podlagi sistematičnih izkopavanj. V Golem Brdu so preučili ostanke utrjene prazgodovinske in rimske naselbine: »*Bivališče s kamnitimi temelji, grajeno v subozidni tehniki iz neobdelanih kamnov, ter z leseno steno, ki je bila na notranji strani premazana z glino. V stavbi so bile odkrite tudi peške vinske trte, ki potrjuje zametek vinske kulture v Brdih že pred začetkom našega štetja.*«¹¹ Iz antičnega časa so najbolj številna pričevanja iz obdobja okoli preloma štetja: »*V Brdih so nastajali kmečki dvori - vila rustica, od najbolj razkošnega v Števerjanu, (S. Floriano) do preprostejših v Fojani, Gonjačah, Ceglem ali na Gradu nad Kozarnim. Gradili so tudi z opeko iz domače opekarne, ki je stala v Neblem, v zaselku Borg. Takrat je bilo naseljeno tudi Šmartno, ki pa svojo rimskodobno preteklost skrbno varuje pod plaščem srednjeveških pozidav. Najverjetneje je tudi tu stal kmečki dvor.*«¹²

Tradicionalni gradbeni material, ki ga je v Brdih v izobilju, je kamen in je pri gradnji neločljivo povezan z lesom. Nekateri italijanski avtorji glede na analogije s sosednjim furlanskim prostorom ugotavljajo, da so najprej postavljali lesene hiše.¹³ Ta trditev, s katero bi lahko pojasnili popolnejšo sliko zgodnjega stavbarstva Brd, ni podprta z dokazi, je pa

⁸ Rutar, *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*, str. 70–71.

⁹ Po besedah Alessandra Vezzosa, svetovno priznanega leonardista, obstajajo dokumenti, ki kažejo, da je bil marca leta 1500 v Benetkah Leonardo da Vinci, ki se je od tu odpravil do današnjega obmejnega območja med Italijo in Slovenijo, v Gradišče in Gorico, mesti, ki ležita tik ob vznožju Brd. Vezosi je ugotovil, da je Da Vinci pri Sovodnjah oz. pod Grmado, kjer se reka Vipava izliva v Sočo, načrtoval velik jez. L. da Vinci je območje raziskal in preučil, opazoval tok obeh rek, izračunal višino naraslih voda in bregov ter zbiral izkušnje tamkajšnjih prebivalcev. Izdelal je obrambni načrt s »prestavljivimi pregradami«, ki naj bi z zalitjem doline ustavili pohod Turkov (<https://www.rtvsl.si/kako-se-je-leonardo-da-vinci-sprehajal-po-posocju/258628>).

¹⁰ Leta 1508 izbruhne vojna med Habsburžani in Beneško republiko za oblast nad Furlanijo in severnim Jadranom. Leta 1615 med Habsburžani in Beneško republiko pride do novih spopadov. Januarja in aprila leta 1616 se je del beneške vojske usmeril v Brda. Jeseni Benečani osvojijo Vipolže, poizkus zavzetja Šmartnega pa jim ne uspe.

¹¹ *Briška hiša*, str. 22.

¹² Svöljšak, *Brda in Šmartno v arheoloških obdobjih*, str. 1.

¹³ Ferat, *L'insediamento umano*, str. 58–59, 76.

Slika 3: Števerjan in Šmartno, slika iz l. 1609. V: Caprin, Alpi giulie str. 252–253 (vir: www.dlib.si).

možna za profano stavbarstvo.¹⁴ Znano je, da so v Posočju¹⁵ leseno srednjeveško gradnjo¹⁶ v večjem obsegu pričeli nadomeščati z zidanimi stavbami šele v obdobju baroka. »V Brdih imamo dokumentirane objekte ali njihove fragmente, ki po načinu zidave ali obranjenih elementih kažejo, da so bili zidani že v prvih stoletjih drugega tisočletja. Nimamo pa nikakršnih podatkov o njihovi celotni podobi ali njihovi ureditvi.«¹⁷ Skratka, v Brdih so gradili zidane objekte zagotovo že pred in med beneško-habsburškimi vojnami. Po končanih vojnah, ko zavladajo mirnejši časi in si Brda ekonomsko opomorejo, se ob upoštevanju potreb po ugodnejšem bivalnem okolju stavbna dejavnost razmahne tudi v Brdih.¹⁸

Glede na ohranjene fragmente sklepamo, da so ohranjene stavbne osnove šmártenskih hiš iz 15. stoletja.¹⁹ Te hiše so bile enonadstropne, eno ali dvodelne, pokrivala pa jih je dvokapna streha s kamnito ali opečno kritino. Notranja razporeditev prostorov je bila preprosta. V pritličju so bili hlev ali klet in bivalni prostori. Na tleh je stala ognjiščnica. Okenske odprtine, orientirane proti cesti, so predstavljale manjše line. Sklepamo, da so notranje stopnišče, leseno ali kamnito, postavili že ob zasnovi hiše, ker so bili zaradi ozkih ulic omejeni s prostorom. Zunanja stopnišča srečamo le tam, kjer je bilo na razpolago več prostora. Ta preprosta zasnova hiš se ni ohranila, jo je pa v Šmartnem glede na tehniko zidave ali ohranjene fragmente pri določenih objektih možno prepoznati.

V današnjem obsegu je Šmartno nastalo v 18. in 19. stoletju, potem ko so se uredile razmere z Benečani. Prebivalci, pretežno kmečkega in delno obrtniškega porekla, pričnejo objekte prilagajati takratnemu načinu življenja. Po zasnovi, načinu gradnje, gradivu in oblikovanju se ti objekti od drugih briških hiš bistveno ne ločijo, s to razliko, da je rast in razvoj hiš narekovala utrdvena funkcija naselbine. Življenje, tako kot drugod v Brdih, je bilo tudi v Šmartnem povezano predvsem s kmečkimi opravili.

V največ primerih so stanovanjske objekte povečali tako, da so združili več eno- ali dvodelnih stavb ter povečali višinski gabarit. Vzpostavili so še zunanjo komunikacijo, lesen gank (*paju*), ki ga pred dežjem in sončno pripeko varuje širok strešni napušč z v apno pomočenimi in okrašenimi planetami raznovrstnih vzorcev. Pozidava posebnega prizidka – spahnjenice ali *žbatafurja*, kot temu prizidku pravijo, pa posodobi prvotno kuhinjo s prosto stoječim ognjiščem. Z izbočenim zidom so najpogosteje povečali severno stran hiše. Nastal je izpahnjeni prizidek polkrožnega ali pravokotnega tlorisa, namenjen samo kuhanju. Spahnjenico, v kateri stoji visoko ognjišče, so na vrhu zaprli še z napo, ki je služila lovljenju in

¹⁴ S kamnom so bile grajene pomembnejše stavbe, kot npr. cerkve, gradovi in druge posvetne stavbe.

¹⁵ Sapač, Arhitekturna podoba urbanih naselbin, str. 60.

¹⁶ Trpin, Tolminsko gospostvo v času baroka, str. 7.

¹⁷ Briška hiša, str. 26.

¹⁸ Kulturno podobo Brd obogatijo grajske stavbe, dvorci in vile.

¹⁹ Hiša Šmartno št. 51 in ruševina hiše na parc. št. 1168 k. o. Šmartno.

Slika 4: Šmartno na razglednici, druga polovica 20. stoletja, arhiv ZVKDS OE Nova Gorica.

odvajanju dima v zidan in umetelno oblikovan dimnik. Za šmártensko hišo je še značilno, da jo poleg iz lokalnega peščenjaka pozidanih sten krasijo kamnoseški elementi, predvsem okenski in vratni okvirji. Nadstropja objektov so ponekod povezovali še nadhodi oziroma mostovži.²⁰ Simetrične dvokapne strehe pa takrat že prekrivajo korci.²¹

Šmártenske hiše ležijo v stavbnih nizih in sooblikujejo ozke ulice – *gase* ter dva trga. Vsaka od ulic ima svoje ime: Muščeva gasa, Cerkvvena gasa, Farovška gasa, Mohorinova gasa in Gašparinova gasa. Trga, ki sta se izoblikovala v skladu z obrambno funkcijo srednjeveških mestnih vrat, ležita na severovzhodni in jugozahodni strani naselja. Na severovzhodni je t. i. Jakopičev ali Gornji plac, na jugozahodni Figarjev ali Dolnji plac. Oba trga sta se do danes ohranila v izvorni obliki. Le na Dolnjem placu ne stoji več nadzemni del vodnjaka.²²

Analiza Šmartnega na podlagi virov in sondiranja objektov

Pri proučevanju preteklosti naselbine so bili v pomoč razpoložljivi zgodovinski zemljevidi, ki do neke mere pokažejo zgodovino naselitvenega okolja, rabo prostora in lastniško strukturo. Časovni interval kartografskega gradiva je navzdol omejen z dostopnostjo. Pri proučevanju stavbne zgodovine posameznih hiš v Šmartnem pa so zlasti pomembne sondažne raziskave, ki jih največkrat opravimo vzporedno z obnovitvenimi posegi. Med pomembne dokumente za proučevanju zgodovine Šmartnega uvrščamo še likovne upodobitve,

²⁰ V Šmartnem sta ohranjena le še dva mostovža.

²¹ Marušič v zvezi z zagovorom barona Ferdinanda Formentinija pred cesarsko komisijo, ki je preiskovala obtožbo zoper njega zaradi dejanj povezanih z uporom, navaja »Baron naj bi v Tolminu pred nastankom upora govoril, naj gredo kmetje v Števerjan in pomočejo s streh opeko« (Marušič, Brda v velikem tolminskem puntu, str. 23).

²² Po pričevanju Matilda Markočič je do prve svetovne vojne na Dolnjem placu stal vodnjak. Ta vodnjak je tudi že izpričan na zemljevidu Šmartnega iz 16. stoletja. M. Markočič pa piše: »Vsi že kot otroci se spominjamo kako je bil ta vodnjak lepi, globok okoli 20 m. Na vrhu širok okrogel in navzdol ozek do izvira vode. Cel do dna z kamenjem obzidan. Na vrhu tudi z lepim belim kamenjem urejen. To kamenje so znosili dekleta in fantje iz Sabotina s košarami, oprtnikom, celo otroci po enega v rokah. Pol metra od vodnjaka je bil okrog mali zid za postavljanje rože in sveče. Pri vseh procesijah je gorelo dosti sveč. Zaradi pomanjkanja vode so vaščani okoli leta 1800 ta vodnjak naredili, pozabili so letnico napisati. Ko sem prišla dne 20. julija 1917 iz begunstva pogledat v Šmartno, stara sem bila 20 let. Vedela sem, da je vas polna vojaštva, zato sem vzela s seboj bratranca Jankota, star je bil 11 let. Videli smo dosti hiš porušenih, tudi našo. Najbolj me je prizadelo, ko ni bilo več vrat našega portona in tudi kamenja ni bilo več vsega, posebno tistega z imenom so pokradli. Ko sem prišla na Figarjev plac ni bilo več vodnjaka, prav žalostna sem vojake vprašala kje je vodnjak? Eni so odgovorili, da je voda dobila pot na cesto pri Travniku ter da je bil vodnjak sub. Drugi so mi rekli, da so notri mrtvi vojaki, zato so ga zaprli in zasuli« (zapiski M. Markočič).

stare razglednice in dokumentarne fotografske posnetke. Najstarejša razglednica Šmartnega je iz konca 20. stoletja. Sledijo ji fotografije iz zasebnih zbirk iz časa med obema vojnama in po drugi svetovni vojni. Med pomembnejše dokumente spada še fotografska in pisna dokumentacija o Šmartnem iz leta 1953, ki jo hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.²³

Analiza naselbinskega razvoja

Pri analizi naselbinskega razvoja so bile v pomoč zgodovinske karte, na katerih je upodobljeno Šmartno.

- *Zemljevid iz začetka 16. stoletja*²⁴ Šmartno upodablja s šestimi okroglimi stolpi, z močnim obzidjem, obrambnim mostovžem, vodnjakom na jugozahodnem trgu in cerkvijo v jedru utrdbe, ki jo obdaja zid. Cerkev obkrožajo nadstropne hiše v stavbnih nizih in se ne naslanjajo na obzidje. Stolpi in hiše imajo strehe pobarvane z rdečo barvo, kar kaže, da so verjetno imeli opečno kritino.
- *Zemljevid iz leta 1617*²⁵ prikazuje bojna polja v gradiški vojni. Trdnjava S. Martin je upodobljena iz južne strani. Obdaja jo obzidje, dva stolpa, levo od stolpov so vhodna vrata, temu sledi večji objekt. Znotraj zunanjega obzidja je narisano še notranje obzidje oz. trdnjava s stolpom, predhodnikom današnjega zvonika.
- Na *Vojaškem zemljevidu 1763–1783*,²⁶ izdelanem za vojaške potrebe, ki popiše poti, naselja, zgradbe, reke, potoke, gozdne in obdelovalne površine, je naselbina Šmartno poimenovana St. Martino. Zapisana je z malimi črkami, kar pove, da so Šmartno obravnavali kot manjše naselje, ki je od Vedrijana in Dobrovega oddaljeno pol ure. Obdaja ga obzidje in stolpi, znotraj pa stojijo zidani objekti.
- *Franciscejski kataster* za Šmartno je bil izdelan v prvi četrtini 19. stoletja. Katastrska mapa je v merilu 1 : 2880. Opravljena je na podlagi triangulacijske izmere, ki so jo z merilnimi inštrumenti opravili vojaški in civilni zemljemerci. V katastrski mapi so okrog naselbine S. Martino zarisane tudi obdelovalne površine. V samem naselju pa je dokumentiranih vseh šest okroglih stolpov. Objekti stojijo v nizih. Pobarvani so z rdečo barvo, kar pomeni, da so objekti zidani. Ta katastrska mapa še pokaže, da so hiše prislonjene na obzidje. Ponovna katastrska izmera Šmartnega je iz konca 19. stoletja in pokaže, da so med tem časom na severovzhodu in jugu ter ob severovzhodnem stolpu že zapolnili prazen prostor z novimi pozidavami.

Zasnova in morfologija naselja oziroma berljivost naselbinske strukture pokažeta, da v Šmartnem prepoznavamo tri razvojne faze: razvoj med 14. in 15. stoletjem, razvoj na prelomu iz 15. v 16. ter v 16. stoletju in zapolnitev naselja znotraj obzidja v 18. in 19. stoletju.

- *Razvoj v 14. in 15. stoletju* prepoznavamo v tlorisni zasnovi, stavbni parcelaciji in v nivojski razliki med cerkvenim platojem in vencem okoliških hiš. Da gre za staro naselbino, ki je najbrž obstajala že v 11. stoletju,²⁷ potrjuje cerkveni zvonik, ki naj bi nastal v začetku 14. stoletja. Zvonik trdnjavskega videza s cinastim zaključkom je bil prvoten grajski stolp.²⁸
- *Druga razvojna faza* je s preloma iz 15. v 16. stoletje in v 16. stoletju. Takrat Šmartno utrdijo z obzidjem in šestimi stolpi ter vzpostavijo troje vhodov v naselbino. »Gradnjo obzidja je najbrž vodila rodovina Thurn z bližnjega gradu Vipolže, ki je imela posest na območju

²³ Na pobudo Ludvika Zorzuta je leta 1953 ekipa trinajstih etnologov in zunanjih sodelavcev Slovenskega etnografskega muzeja pod vodstvom Borisa Orla organizirala raziskavo Brd.

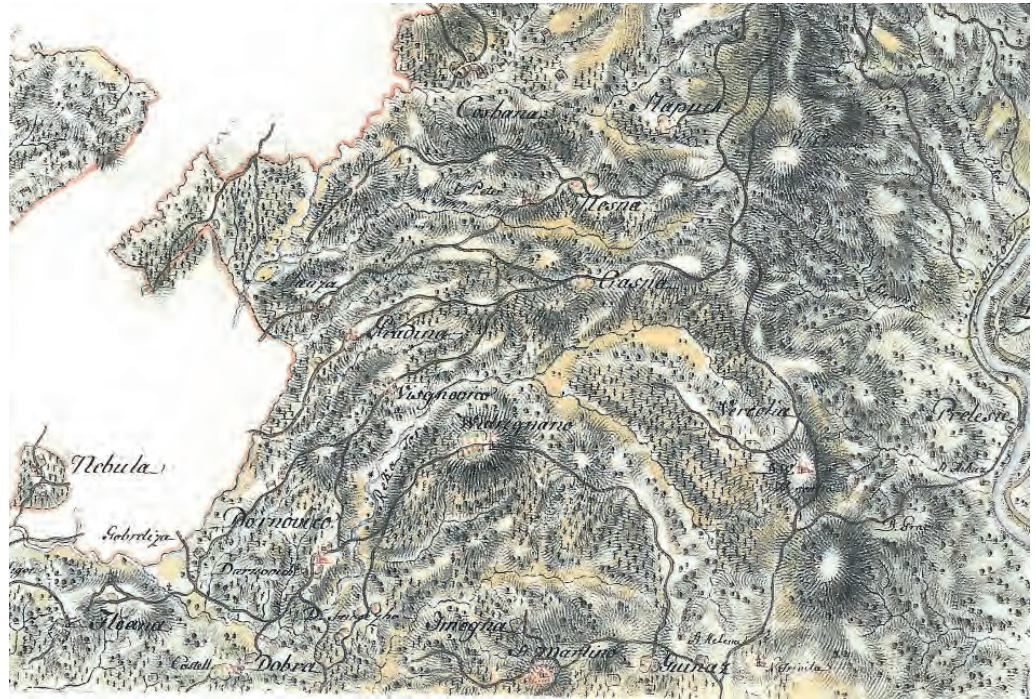
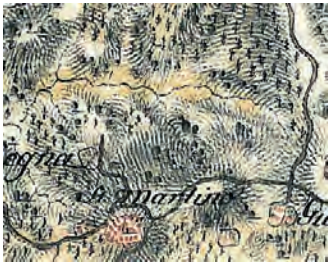
²⁴ Karto hranijo v Archivio provinciale di Gorizia.

²⁵ *Gorizia barocca*, str. 40–41.

²⁶ *Vojaški zemljevid 1763–1783*, izdelan v merilu 1 : 28.800, je razdeljen na več sekcij. Slovensko ozemlje je zajeto v 220-ih. Šmartno je v 156-i sekciji.

²⁷ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 229.

²⁸ Vuk, *Umetnostnozgodovinski profil Goriških Brd*, str. 25.

Slika 5, 5a: Naselbina Šmartno na Vojaškem zemljevidu, 1763–1783.

Šmartnega sprva kot goriški in po letu 1500 kot habsburški fevd.²⁹ V tem času nastane na severozahodni strani nepozidan prostor v obliki terase ali skupnega dvora.³⁰ Enak nepozidan prostor se izoblikuje še na jugovzhodnem robu vasi. Objekti v tem času niso naslonjeni na obzidje. Ob obeh vhodih s stolpi pa se izoblikujeta tudi dva manjša trga.

- Tretja faza glede naselbinske rasti naselja se zgodi v 18. stoletju in nadaljuje v 19. stoletju, ko Šmartno dokončno izgubi strateški pomen. »Z naslonitvijo na jugovzhodno stranico obzidja je v nizu hiš v 17. ali v prvi polovici 18. stoletja nastal dvor, namenjen za sedež uprave fevdalne zemljiške posesti na območju Šmartnega. Ta je bila od zadnje tretjine 15. stoletja v rokah rodovine Thurn, od okoli leta 1630 pa v lasti Coroninjev, ki so imeli od takrat tudi bližnje Kojsko in Gorenje Cerovo.«³¹ Stavba, ki se je prilagodila prostoru znotraj obzidja in se nanj tudi naslonila, predstavlja v tlorisni zasnovi daljši pravokotnik, ki vključuje tudi stolp na začetku niza. Objekt je enonadstropen z mezaninskim podstrešjem in opremljen s kamnitim baročnim portalom, ki ima v sklepem kamnu letnico 1757.³²

V istem času so na severozahodnem robu vasi zaprli prostor med hišami in obzidjem s podobno grajenim portalom, kot je še danes vgrajen v hiši Šmartno št. 54. Po pripovedovanju naj bi imel v *Borjácju* dva vhodna portala, večjega za vozove, manjši vhod pa je bil za ljudi.³³

V 19. stoletju z novimi gradnjami zapolnijo preostali še razpoložljivi prostor v vasi. Pričnejo tudi rušiti obzidje. Iz zunanje strani na severozahodni strani obzidja pa prislanjati predvsem gospodarske objekte.

- *Poselitev izven obzidja Šmartnega.* Kdaj natanko je prišlo do poselitve na območju Brega in Na Pušči,³⁴ iz virov ni podatka. Franciscejska katastrska mapa pokaže, da so na začetku 19. stoletja tu objekti že stali. V dokumentaciji ZVKDS, OE Nova Gorica, dosje Brda,

²⁹ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 230.

³⁰ V *Borjácju*.

³¹ Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, str. 230.

³² Danes je niz stavb Šmartno 53 in 54 v privatni lastnini.

³³ Po pričevanju M. Markočič je bil med prvo svetovno vojno porton porušen. Po drugi varianti naj bi ga okoli leta 1946 demontirali in prepeljali v bližnjo vas Imenje.

³⁴ Predel Na Pušči leži pod pokopališčem Podžegen.

Slika 6: Katastrska mapa Šmartnega, Arhiv Republike Slovenije.

najdemo naslednji zapis »Jedro naselja tvori sklenjena veriga osmih hiš, tako da se formira ulica. Severna stran verige je videti kot obzidje, predrta je samo z nekaj majhnimi odprtini. Vse se dogaja na južni strani, ki gleda v nižino. Pri starejših, še srednjeveških hišah, je hlev v pritličju, dohod do etaže, ki je stanovanjski prostor, pa je po kamenitih stopnicah, nizanih ob južni strani hiše in po lesenem paju.« Za območje pod pokopališčem pa piše »Tudi tu jedro naselja tvori deset hiš, ki so strnjene v tako verigo kot v Bregu pri Šmartnem. Težišče vsega življenja je tudi tu na južni strani. Hiše so precej mlajše kot one V Bregu.«³⁵

Obnova Šmartnega

Takratni Zavod za spomeniško varstvo Gorica v Novi Gorici³⁶ je prepoznal Šmartno za kulturni spomenik³⁷ že na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Leta 1974 je pripravil *Analizo o stanju naselja in objektov*, ki je pokazala, da je imelo največ objektov stanovanjsko funkcijo in da so bili v zasebni lastnini. Edini javni objekt je bila opuščena dvorana ob vzhodnem stolpu.³⁸ Elaborat je bil izdelan za potrebe *Ureditvenega načrta za obnovo Šmartnega* in za finančno oceno rekonstrukcije obzidja ob treh vhodih v vas. Pričetek sanacije obzidja se je pričel istega leta,³⁹ financirala pa jo je Kulturna skupnost Slovenije.

Rušilni potres leta 1976 z epicentrom v Furlaniji, ki je prizadel tudi severni del Primorske, je načrte v zvezi z obnovo Šmartnega ustavil, saj je poškodoval skoraj vse objekte v vasi. Na od potresa poškodovanem območju občin Tolmin in Nova Gorica je bil zato ustanovljen Odbor za odpravo posledic potresa. Na podlagi večine Šmartencev, ki so želeli nove hiše izven vaškega jedra, je odbor odločil, da zgradijo novo Šmartno. Vendar je takrat pristojna Skupščina občine Nova Gorica sprejela sklep, da je Šmartno potrebno ohraniti.⁴⁰ V

³⁵ Dokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica. Dosje Brda.

³⁶ Zavod za spomeniško varstvo Gorica v Novi Gorici je bil ustanovljen leta 1962. Na podlagi zakonodaje se je ime zavoda do danes spremenilo še dvakrat. Leta 1981 v Zavod za varstvo kulturne in naravne dediščine Nova Gorica (ZVKDS) in nazadnje leta 1998 v Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), območna enota Nova Gorica.

³⁷ Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica, Uradno glasilo, št. 8/85.

³⁸ Simčič, *Prenova Šmartnega od leta 1974 do 2012*.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

Slika 7: Šmartno okrog leta 1940, original hrani Elvira Markočič, Šmartno 24.

reševanje Šmartnega se je vključil tudi takratni direktor Spomeniškega varstva Gorica Emil Smole,⁴¹ ki se je s podobno situacijo negativnega odnosa do stavbne dediščine srečeval tudi v Breginju. Odboru za odpravo posledic potresa je uspelo, da rušilna volja ni prevladala. Potem, ko so Šmartenci v zameno za nove parcele nekatere objekte prepustili v družbeno lastnino, je po letu 1977 ob strokovni podpori Zavoda za spomeniško varstvo Gorica v Novi Gorici stekla obnova vasi. Najprej je bila rekonstruirana utrdjena arhitektura, stolpi z obzidjem. Sledila je obnova ambientalno pomembnejših stavbnih celot⁴² in objektov, v katerih so živeli starejši občani brez sorodnikov.⁴³

Leta 1979 je Skupščina občine Nova Gorica imenovala še Odbor za revitalizacijo Šmartnega z namenom, da spomeniški službi pomaga pri reševanju lastniških in pravnih zadev, ki niso bile v njeni pristojnosti.⁴⁴

Med letoma 1979 in 1980 je Zavod za spomeniško varstvo Gorica pričel še s poglobljeno analizo ožjega in širšega prostora Šmartnega ter oceno stanja ohranjenosti objektov v vasi. V skladu s tedanjo metodologijo vrednotenja je pregledal obstoječe, porušene in moteče stavbe, nepozidane površine znotraj naselja in v njegovem vplivnem območju. Leta 1981 je izdelal Spomeniškovarstveni elaborat Šmartno,⁴⁵ ki je postal podlaga za Ureditveni načrt za prenovu naselja Šmartno.⁴⁶

Po letu 1998 obnovo Šmartnega pospeši Zakon o zagotavljanju sredstev za nekatere nujne programe Republike Slovenije v kulturi,⁴⁷ t. i. »kulturni tolar«, s katerim se je država obvezala, da bo zagotovila sredstva za sanacijo najbolj ogroženih in najkvalitetnejših kulturnih spomenikov. Med prioriteto uvrščene objekte je občina Brda uvrstila rekon-

⁴¹ Emil Smole, umetnostni zgodovinar (1927–1982). Leta 1986 so mu v Šmartnem sodelavci in prijatelji postavili spominsko tablo.

⁴² Med leti 1977–1979 so bila obnovljena t. i. vzhodna vrata; stolp, del obzidja in vhod v vas. Leta 1978 hiša Šmartno 51. Leta 1979 pa južna vrata in stolp ter hiša Šmartno 49, t. i. »gotska hiša«. V letih 1980–1984 še zahodna vrata; vhod, del obzidja, stolp in hiša Šmartno 62. Leta 1984 pa hiša Šmartno št. 20.

⁴³ Prenova Šmartnega od leta 1974 do 2012.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Spomeniškovarstveni elaborat za urbanistični načrt naselja.

⁴⁶ Ureditveni načrt za prenovu naselja Šmartno.

⁴⁷ Uradni list RS Slovenije, št. 24/1998.

strukcijo dveh hiš in izgradnjo nadomestnega objekta v jedru vasi.⁴⁸ Pobudo za obnovo je dal Božidar Kantušer, ki je predlagal Ministrstvu za kulturo, da bi svojo zbirko sodobnih notnih zapisov in izdaj – *Bibliothèque internationale de musique Contemporaine (BIMC)*, prestavil iz Pariza v Šmartno, kraj, ki je po njegovem mnenju najbolj podoben krajem v južni Franciji. Le dobro leto po začetku obnovitvenih del je B. Kantušer umrl. Prestavitev arhivskega gradiva iz Pariza je propadla, ko je arhiv sodobnih notnih zapisov francosko kulturno ministrstvo prepoznalo za kulturno dediščino in ga ni nameravalo odstopiti državi Sloveniji. Kljub temu so se dela v Šmartnem nadaljevala. Po skoraj osmih letih obnovitvenih del je na tej lokaciji zrasel sodoben kulturni center,⁴⁹ kjer potekajo koncerti, delavnice, likovne razstave, predavanja, tečaji. S pomočjo »kulturnega tolarja« je bilo od leta 1999 do 2006 v Šmartnem obnovljenih še osem objektov.

Občina Brda je v razvojne programe, ki črpajo iz evropskih sredstev, vnovič vključila Šmartno. S pomočjo teh je bilo najprej urejeno parkirišče z obračališčem na Padržatah. Pri urejanju Padržat leta 2011 je bil odkrit večji zbiralnik vode, ki ga sestavljata dva prekata, je obokan in ga datiramo vsaj v 19., morda pa je tudi iz 18. stoletja. Vanj voda, po podzemnih kamnitih kanalih priteka iz vaškega jedra. Na eni od sten je v zbiralniku zapis, da so ga leta 1912 obnovili. Manj znano pa je, da v bližini odkrite cisterne na Padržatah, na mestu sedanjega spomenika NOB, stal vodnjak, ki se je z vodo napajal prav iz omenjenega zbiralnika.

Poleg celovite ureditve Padržat je bila med leti 2011 in 2013 v vaškem jedru urejena še komunalna infrastruktura in bile so tlakovane ulice – *gase*.

V okviru Programa razvoja podeželja Republike Slovenije 2007 – 2013, t. i. ukrep 322 – obnova vaških jeder, pa so bila opravljena investicijsko vzdrževalna dela na t. i. gotski hiši,⁵⁰ danes Briška hiša. V njej je, v okviru istega ukrepa, postavljena tudi stalna razstava z naslovom Briška hiša.

Pomembno so k urejeni podobi vasi z lastnimi sredstvi in ob finančni pomoči države⁵¹ pripomogli tudi zasebni lastniki ter družba Salonit Anhovo, ki je celovito obnovila in opremila stolp ter hiši na zahodni strani obzidja.

In nenazadnje, poleg občine, ki spodbuja in popularizira Šmartno doma in v tujini, ima pomembno vlogo pri obnovi Šmartnega tudi briški arhitekt Izidor Simčič.

V zadnjih petih letih je bilo v Šmartnem postavljenih še pet informacijskih tabel, ki v slovenskem in angleškem jeziku obiskovalcem predstavijo zgodovino Šmartnega. Na obzidju, ob obeh glavnih vhodih v vas pa oznaki,⁵² da je Šmartno

Slika 8: Šmartno leta 1953. Original hrani Slovenski etnografski muzej.

Slika 9: Zahodna stolpa pred obnovo, arhiv ZVKDS OE Nova Gorica.

⁴⁸ Hiši št. 38 in 40 ter stavbna parcela št. 1172 k. o. Šmartno, na slednji so stali le še obodni zidovi nekdanjega gospodarskega objekta.

⁴⁹ Izdelan je bil konservatorski program za obnovo, ki je zaradi spremenjene namembnosti obsegal usmeritve za zaščito zunanjosti, gabaritov, členitve, oblikovne značilnosti in uporabo materialov. Za hišo Šmartno 40 so bile izdelane usmeritve tudi za obnovo veže in kuhinje.

⁵⁰ Hiša Šmartno št. 49 je ime dobila po gotsko oblikovanem kamnitem portalu v kletnih prostorih. Šilasti kamniti lok vrat kaže na stilni odmev poznogotskega stavbarstva iz prve polovice 16. stoletja. Možno je, da so gotski portal v hišo vgradili v 18. in 19. stoletju, ko so hišo obnovili.

⁵¹ Sofinanciranje Ministrstva za kulturo na podlagi kulturnega tolarja.

⁵² Tabla je okrogle oblike. Na njej so osnovne informacije o spomeniku: ime, ki je praviloma enako imenu enote dediščine

Slika 10: Zbiralnik za vodo na Padrateh, 2011 (foto: Andrejka Ščukovt).

Slika 10a: Kanaleta, 2011 (foto: Andrejka Ščukovt).

Slika 11: Gotska hiša, danes Briška hiša po obnovi leta 2013 (foto: Andrejka Ščukovt).

kulturni spomenik. Izdana je bila zloženska o Šmartnem in po šmártenskih hišah postavljene fotografije večjega formata, ki prikazujejo objekte pred in po obnovi. Vzporedno je bila izdana tudi publikacija *Prenova Šmartnega od leta 1974 do 2012*. In nenazadnje je bila v Briški hiši postavljena stalna razstava z naslovom Briška hiša. Junija leta 2015 je izšel tudi katalog k razstavi.

Šmartno na prelomu iz 19. v 20. stoletje in v prvi polovici 20. stoletja

Zadnji del članka je posvečen zgodovinskemu orisu naselja na prelomu iz 19. v 20. stoletje in v začetku 20. stoletja na podlagi virov in rokopisne zapuščine domačinke Matilde Markočič.⁵³ V tem časovnem intervalu so v nadaljevanju osvetljeni pomembnejši mejniki, ki so kakorkoli vplivali na način življenja Šmártencev in stavbno zgodovino šmártenskih hiš.

Goriška Brda so edini primer, z izjemo Istre in delno Vipavske doline, pri katerem se je

iz registra kulturne dediščine, EID - enotna identifikacija dediščine iz registra kulturne dediščine, vrsta spomenika in ime lokalne skupnosti, ki je spomenik razglasila. Napisi na tabli so v slovenščini in v angleščini.

⁵³ Matilda Markočič, r. Bregantič, se je rodila leta 1897. Med leti 1950 do 1968 je napisala krajevno zgodovino. Njeni zapiski in opažanja niso kronološko urejeni. Vprašanje, ki se ob kritičnem branju zapiskov poraja je, kakšno veljavo lahko pripišemo temu rokopisu in do katere mere je verodostojen, saj je bil njen vpogled v življenje vasi zgolj osebne narave. Določeni deli iz rokopisa so v tekstu vključeni kot citat, ki skozi oči domačinke dopolnjuje sliko Šmartnega. Originale hrani hči Elvira Markočič, Šmartno 24, ki je rokopis prepisala in ga februarja 2012 odstopila avtorici tega prispevka.

stara oblika lastniških, socialnih in gospodarskih odnosov ohranila do polpretekle dobe, saj je bil kolonat v Brdih razširjen še nekaj let po končani drugi svetovni vojni. Beseda kolonat ali kolon izhaja iz termina *colonus* in pomeni kmeta ali zakupnika - obdelovalca zemlje, ki dela na zakupnem zemljišču ali kmetiji. V Brdih je bilo več vrst kolonov: plemiški koloni, cerkveni koloni, meščanski koloni in državni koloni.⁵⁴ Kmečko prebivalstvo pa je imelo kmetije in posamezna zemljišča v dednem zakupu ali v obliki kratkoročnih, srednjeročnih ali dolgoročnih pogodb, z deležnimi ali fiksnimi dajatvami. Pod avstrijsko oblastjo je dobil kolon po dogovoru zemljo, hišo, klet in pripomočke za obdelavo. Kolonske kmetije pa so se v glavnem ukvarjale z vinogradništvom in sadjarstvom. Za povračilo je moral prispevati lastno in delovno silo živine ter blagovne in denarne dajatve. Slednja je bila za kolona najtežja. Izgradnja železniške proge med Jesenicami in Gorico je kolonu omogočila, da so denarne dajatve lažje zmogli, saj je omogočila večjo prodajo kmetijskih pridelkov v bližnjih in bolj oddaljenih krajih. »Koloni na Bregu, Krasnem, Bilijani in Šmartnem so dajali samo 60% vina, sadje in druge pridelke so obdržali. Vsak kolon pa je imel tudi senožeti, da je lahko redil do dve in več glav živine.«⁵⁵ Med prvo in drugo svetovno vojno so postali gospodarji kolonov tudi denarni zavodi in banke ter raznarodovalna organizacija Ente.⁵⁶ Šmartno so obvladovale posestniške družine Gašparin, Ogrič, Jakopič in Kocijančič. Ogriču in Jakopiču so pripadale hiše na Gornjem placu. Gašparin oz. kasneje Kocijančič pa je imel v posesti *V berjači*. »V Gašparinovem dvorišču je hiša kjer danes stanujejo štiri družine. Do leta 1860 je bila ena hiša z enim dvoriščem. Na gornjem vhodu je bil velik porton z lepim kamnom pozidan ter z lepo delanimi lesenimi vrati. Veleposestniki Gašparinovi so to posestvo prodali že leta 1855-56 posestniku Kocijančiču, ki je stanoval v Podgori. To hišo je leta 1860 prenovil v tri stanovanja za kmete, ki so mu obdelovali zemljo. Eno stanovanje si je za sebe uredil na koncu dvorišča in je zato moral za vhod vanjo narediti dolge stopnice. Novi gospodar Kocijančič je v letih 1910/11 začel prodajati vsa posestva, seveda prvi so za odkup imeli pravico koloni, ki smo še danes ostali po teh hišah. Z letom nastajajo spremembe po vasi, tudi drugih veleposestnikov ni več, vse so razprodali. Hiša Gašparinova pri cerkvi je imela ena vhodna vrata. To vrata so imeli za bližnji vhod k cerkvi. Tri okna z železnim ograjem jih še ima. Ko so Gašparinovi vse prodali sta si dva brata razdelila. Anton, ki je bil duhovnik, je svojo dediščino zapustil, da se je naša cerkev povečala.«⁵⁷

Pred prvo svetovno vojno je Šmartno štelo 178 hišnih števil.⁵⁸ Vas je spadala v goriški sodni okraj in v občino Kojsko. Imela je dvorazredno šolo in dve kulturni društvi: Kmetско-izobraževalno društvo in Katoliško izobraževalno društvo. Leta 1908 je bila ustanovljena Hranilnica in posojilnica. »Na desni strani je bila dolga hiša, kjer je bila za kratek čas pošta, zatem posojilnica, zadaj so vrtovi. Hiša je bila v prvi svetovni vojni porušena. Leta 1937 je novi gospodar zgradil hišo, ki pa je bila leta 1944 požgana. Pri faroužu se drži stara hiša kjer je bilo županstvo. Župan Musič Jožef (Musč). Pošta in županstvo je šlo v Kojsko. Tudi farouž je bil nizki. Ko so končali z gradnjo nove cerkve so tudi farouž povečali za eno nadstropje.«⁵⁹

Čeprav so se Šmártenci pretežno ukvarjali s kmetijstvom je bilo v vasi tudi nekaj obrtnikov. Do prve vojne so v vasi imeli krojača.⁶⁰ Na Podžegnu je stala kovačija in Na Bregu je imel svojo delavnico čevljar. V Šmartnem so delovale tri gostilne, imeli so po dve pekarni in trgovini ter tkalnico platna.⁶¹ »V hiši pri turnu na Podratab so imeli pekarno. Na drugi strani ceste pa so imeli zgoraj blev in stranišče spodaj, pod cesto je bil mali vrt. Dne 26. 3. 1944 so hišo požgali in jo niso več zgradili. Na levi strani farouža je hiša Figarjeva s tkalnico platna.

⁵⁴ Podveršič, Izvor in oblike kolonata v Brdih, str. 221.

⁵⁵ Stanovnik, Goriška Brda in umetnost, str. 171.

⁵⁶ Keršič, Kolon in gospodar, str. 97

⁵⁷ Zapiski M. Markočič.

⁵⁸ Objekti znotraj in izven obzidja.

⁵⁹ Zapiski M. Markočič.

⁶⁰ Pri Šulinovih.

⁶¹ V Oštevi in Pirjavi hiši.

Stanovanjska hiša ima žbatafur (izpah). Ko so leta 1906 tkalnico zaprli je to hišo uporabljal duhovnik za klet. V prvi vojni je bila tu vojaška ambulanta z operacijsko sobo.»⁶²

Poleg vinogradništva je v Brdih pomembno tudi gojenje sadja: česenj, marelic, breskev, hrušk, fig, sliv in kostanja. Potem, ko je bila leta 1860 speljana južna železnica in leta 1906 bohinjska proga, se je promet z briškimi sadjem razširil tudi v bolj oddaljene trge. *»Do tedaj je v krajevnem prometu prevladovalo grozdje-vino, torej trtni nasadi, zraven še oljkini z briških gradov (domače oljke), potem pa so se odprla nova tržišča; Brici so nasadili vseh sort česenj, ki so za šibkejšimi vipavskimi pozneje, a plemeniteje dozorevale, poleg njih pa še hruške, marelice, češplje. Zvečer so jih odpremili v Gorico na državni klodvor in z brzovlakom so bile zjutraj češnje že na Dunaju. Za dolnja Brda pa je veljal Krmin za največji trg, kjer so židovski trgovci odkupovali in odpremljali briške češnje po železnici na sever.»⁶³* Splošno znano je, da so šmártenska dekleta nosila prodajat tudi do trideset kilogramov težke koše sadja, in to na glavi. Domov so se lahko vrnila šele, ko je bil koš prazen.

Ob izbruhu prve svetovne vojne, avgusta 1914, so bili briški možje vpoklicani v 97. avstrijski pehotni polk. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno, maja 1915, so se bojevali na soški fronti in ostalih delih jugozahodnega bojišča.⁶⁴ Februarja 1916 so Šmártenci morali v begunstvo. *»V naši vasi Šmartno smo imeli več hiš iz prejšnjih stoletij in to do prve svetovne vojne. V tej vojni so bile nekatere stare hiše porušene in ne več zgrajene.»⁶⁵* Iz begunstva so Šmártenci prišli domov novembra 1918⁶⁶ in vas našli poškodovano od granat. Januarja 1916 je granata padla v Brjač in porušila Bernavo, Ruščevo in Krišnevo hišo ter tri senike. *»Ko sem prišla dne 20. julija 1917 iz begunstva pogledat v Šmartno, stara sem bila 20 let. Vedela sem, da je vas polna vojaštva, zato sem vzela s seboj bratranca Jankota, star je bil 11 let. Videli smo dosti hiš porušenih, tudi našo. Najbolj me je prizadelo, ko ni bilo več vrat našega portona in tudi kamenja ni bilo več vsega, posebno tistega z imenom so pokradli. Po končani obnovi Šmartnega 1925–1926 se je po vasi že spremenilo. Cel Šmarten je bil prebeljen, vse hiše bele in okna rujave. Ostale so samo hiše, ki niso imele več gospodarja in še dane so vidne ruševine. Hiše so bile bolj nizke kakor sedaj pri obnovi leta 1925. Na drugi strani dvorišča so bili trije seniki. Spodaj pri cesti velika klet. Seniki in klet so se porušili kakor hiše dne 29. 1. 1916. Hiše so obnovljene, seniki ne. Celo dvorišče je bilo tlakovano s kamenjem. Kakor je še danes stopnišče, ki pelje na cesto na strani dvorišča, pri vrtu so bili trije hlevi, dol na koncu štala za gospodarjeve konje. Vrata malo široka in z kamenjem okrašena in to je še danes.»⁶⁷*

Med drugo svetovno vojno, po kapitulaciji italijanske vojske 8. septembra 1943, se je v Brdih pričelo pospešeno širiti odporniško gibanje, ki je pri nemškem okupatorju povzročilo reakcijo. Marca leta 1944 so Šmartno požgali, novembra 1944 pa oropal hiše in ga 1945 bombardirali. V bombnem napadu je bilo med vaščani nekaj smrtnih žrtev. Poškodovani so bili tudi nekateri objekti. *»Tudi druga vojna ni prizanesla našo vas. Leta 1944 so požgali enajst hiš. Večina stare. Dve hiši Šulinovi na plac, se nista spremenili. Sprednja ima pet stopnic iz ceste dol v kuhinjo in iz ceste gor tri, v sobo ter eno okno. Na drugi strani spodaj na cesto še štiri male okne in kletna vrata. Zraven hiša Rakčeva, ki ima tudi iz ceste pri hišnem zidu pet stopnic na hišna vrata. Pri cesti pa so stopnice ograjene z malim zidom. Na zidu stoji več starih loncu posajenim majaron in drugo. Na tej strani ima hiša tudi hlev za kokoše. Spodaj pri cesti ima zgoraj pet malih oken, spodaj še kletna vrata in od štale. Zraven je tudi bratova Rakčeva hiša. Ta ima vhodna in kletna vrata in štiri okna. Na drugi strani nima nič. Dve hiše Rakčeve so bile požgane 26. 3. 1944 in niso bile več obnovljene.»* *»Tudi po vasi smo imeli luči na olje. Dolga gasa*

⁶² Zapiski M. Markočič.

⁶³ Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 22

⁶⁴ Boji so potekali od avstrijsko-italijansko-švicarske tromeje na prelazu Stelvio (Stilfser Joch) do Jadranskega morja.

⁶⁵ Zapiski M. Markočič.

⁶⁶ Šmártenci so množično odšli iz domačega kraja februarja 1916. Najprej so se zatekli v bližnje briške kraje, kasneje pa v razne kraje po notranjosti Italije.

⁶⁷ Zapiski M. Markočič.

Slika 12: Pogled na Šmartno 2015
(foto: Andrejka Ščukovt).

dve, kratka po eno, na placu tudi po dve, tako tudi na pokopališču in pri cerkvi dve. Vsaki večer je paznik prižigal in zjutraj pogasil. Lampe so bile podobne takim, ki so gorele v stari cerkvi.»⁶⁸

Poglavje zaključujem s kratkim opisom znamenja, ki ne obstaja več. »Bilo je na križišču ceste skozi vas, v njem pa freska iz 17. stoletja.«⁶⁹ Morda gre za isto znamenje, kot ga je v zapiskih opisala M. Markočič. »Stara kmetija Kovačeva v Klancu. Že pred tristo leti je ta družina prišla iz Benetk (Venezije) z imenom Vendramini. Uredili so to kmečko veliko hišo in nakupili precej zemlje. Hiša je imela veliki in mali porton za v dvorišče. Ta porton veliki in mali sta bila s kamnom okrog in okrog lepo urejena, na vrhu velikega portona je bila v zidu velika slika Marijinega Vnebovzetja ter več angelov. To je bil porton prav v venezianskem stilu. Tudi v notranjosti dvorišča je bilo marsikaj lepega. Zanimiva so bila lesena vrata od portona.«⁷⁰

Sklep

Burni zgodovinski dogodki v 16. stoletju so pripeljali do nastanka obzidane utrdbe Šmartno, znotraj katere je razvoj stavbnega tkiva pogojevalo obzidje in stolpi. Po prenehanju vojne nevarnosti, ko so se Brda izvila iz primeža Benečanov, pa je na razvoj stavbarstva vplival tudi način življenja in socialna pripadnost, ki je v glavnem slonela na kolonatu. Naselbinska, stavbna zgodovina in slogovna analiza Šmartnega pokaže, da so po prenehanju vojne nevarnosti šmártensko utrdbo pozidali pretežno s stanovanjskimi in delno z gospodarskimi objekti, ki so zakrili utrjeno naselbino. Proces preoblikovanja prvotnih pretežno eno in dvodelnih hiš se v Šmartnem zgodi med 18. in 20. stoletjem. Izrazil pa se na način sredozemskega stavbnega oblikovanja, tj. z lesenimi balkoni, kamniti okenski in vratni okvirji, zunanji ali notranji kamnitimi ali lesenimi stopnišči, širokimi strešnimi napušči nad vhodnimi pročelji in mojstrsko izoblikovanimi dimniki. Tudi prva in druga svetovna vojna Šmartnemu ne prizaneseta. Rušilni potres leta 1976 pa šmártenske hiše razmaja in hkrati pospešil njihovo prenavo. Danes, po štiridesetih letih obnove, je Šmartno obnovljeno. Celovito je prezentirana utrdvena arhitektura in saniranih je večina stanovanjskih objektov.

⁶⁸ Zapiski M. Markočič.

⁶⁹ Vuk, Umetnostnozgodovinski profil Goriških Brd, str. 21

⁷⁰ Zapiski M. Markočič.

Viri

- Arhiv Republike Slovenije (ARS). SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko (1823 - 1869). Katastrska mapa Šmartno.
- Archivio provinciale di Gorizia. Atti degli stati Provinciali, Sezione 1, Busta P 35.
- Dokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica. Dosje Brda in Šmartno.
- Zapiski Matilde Markočič, r. 1897–1978, Šmartno št. 24, ki jih je pisala do leta 1968.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787: 3 zvezek. Ur. Vincenc Rajšp in Majda Ficko, Ljubljana, 1997.
- Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. Teren 10: Goriška Brda, 1. 8 - 31 8. 1953. Terenska ekipa je raziskovala način življenja v Goriških Brdih. V njej je 13 sodelavcev zbralo 33 zvezkov z zapiski, 548 fotografskih posnetkov, 341 risb in 26 predmetov za svoje zbirke.
- Šmartno. Spomeniškovarstveni elaborat za urbanistični načrt naselja. Zavod za spomeniško varstvo Gorica, februar 1981.
- Ureditveni načrt za prenovo naselja Šmartno, št. projekta 70-651. Izdelal projekt d. d. Nova Gorica. Nova Gorica, februar 1991.
- Zakon o zagotavljanju sredstev za nekatere nujne programe Republike Slovenije v kulturi. Uradni list RS Slovenije, št. 24/1998.
- <https://www.rtv slo. si/kultura/drugo/kako-se-je-leonardo-da-vinci-sprehajal-po-posocju/258628>.

Literatura

- Brda in Brici. Strokovni in znanstveni prispevki o Brdih*. Ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek. Dobrovo: Občina Brda, 2013.
- Briška biša. Katalog k stalni razstavi*. Dobrovo: TD+M biro, 2015.
- Caprin, Giuseppe. *Alpi Giulie*. Trieste: Libreria internazionale »Italo Svevo«, 1969.
- Ferlat, Ileana. L'insediamento umano e la casa rurale nel Collio. *Studi goriziani XXVIII*, 1960, str. 53–87.
- Fikfak, Alenka. Domačija v Goriških Brdih. *Brda in Brici. Strokovni in znanstveni prispevki o Brdih*. Ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek. Dobrovo: Občina Brda, 2013.
- Gorizia barocca. Una città Italiana nell'Impero degli Asburgo*. Mariano del Friuli, 1999.
- Kos, Franc. Goriška Brda v srednjem veku. *Jadranski almanah*, 1923, str. 11–50.
- Keršič, Irena. Kolon in gospodar – dva načina življenja in dve stanovanjski kulturi (primera na mikro ravni). *Etnolog* 1/1 (LIII), 1992, str. 95–136.
- Nice, Bruno. *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna, 1944.
- Marušič, Branko. Brda v velikem tolminskem puntu 1713. *Goriška srečanja*, št. 39–40/1973, str. 21–24.
- Podveršič, Bruno. Izvor in oblike kolonata v Brdih. *Briški zbornik*, Prva knjiga, 1999, str. 214–224.
- Rutar, Simon. *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Zgodovinski opis*. Ljubljana, 1893.
- Sapač, Igor. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Brda in Zgornje Posočje*. Četrta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Sapač, Igor. Arhitekturna podoba urbanih naselbin na širšem območju Tolminskega v času Punta. *Tolminska v času punta. Zbornik ob 300-letnici tolminskega punta 1713–2013*. Tolmin: Tolminski muzej, 2013.
- Sedej, Ivan. Šmartno v Brdih, vas, taborska vas, mesto (Problematika ljudske umetnosti in rurizma). Goriška Brda in umetnost. *Etnolog* 1/1 (LIII), Ljubljana, 1992, str. 79–94.
- Simčič, Izidor; Andrejka Ščukovt. *Prenova Šmartnega od leta 1974 do 2012*. Dobrovo, 2013.
- Stanovnik, Marija. Goriška Brda in umetnost. *Etnolog* 1/2 (LIII), 1992, str. 157–195.
- Svoljšak, Drago. *Brda in Šmartno v arheoloških obdobjih*. Dokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica.
- Trpin, Drago. Tolminsko gospostvo v času baroka. *Tolminska v času punta. Zbornik ob 300-letnici tolminskega punta 1713–2013*. Tolmin: Tolminski muzej, 2013.
- Vilfan, Sergej. Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih. *Etnolog* 1/2 (LIII), Ljubljana, 1992, str. 137–151.

Vuk, Marko. Umetnostnozgodovinski profil Goriških Brd v luči strokovne literature. *Brda in Brici. Strokovni in znanstveni prispevki o Brdih*. Ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek. Dobrovo: Občina Brda, 2013.

Zorzut, Ludvik; Zorzut, Ciril. *Svobodni kmetje. Zgodovinska pot zadruženikov iz Fojane na Dobrovo*. Dobrovo 1974. Separat. Dosje Brda ZVKDS OE Nova Gorica.

Oris oblačilne kulture v 16. stoletju v Goriških Brdih

Katarina Šrampf

dr. etnologije in kulturne antropologije

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

katarina.srampf@zrc-sazu.si

Izveček: Prispevek avtorice je pregled različnega gradiva o oblačenju nižjih slojev v širšem goriškem prostoru ter v Brdih s poudarkom na 16. stoletju. Primerjalne raziskave so pokazale, da so se v 16. stoletju začele močnejše razvijati pokrajinske tipike oblačenja, ki so nato prebivalce različnih krajev ločevale med seboj vse do sredine 19. stoletja. Ta pokrajinska raznolikost je pritegnila tudi nekatere slikarje, kar je prineslo prve namenske slikovne upodobitve oblačenja ljudi. Eden izmed teh avtorjev je bil tudi Cesare Vecellio. V svoji knjigi iz leta 1590 je objavil upodobitve kmetov iz okolice Benetk in Furlanije, ki odslkavajo oblačilno podobo regije v tistem času. Vsi podatki, tj. od oblačilnih redov, slikovnih upodobitev ter drugih zapisov iz poznega srednjega veka in 16. stoletja, pa nam odstirajo oblačilno podobo takrat živčih ljudi.

Ključne besede: oblačilna kultura, nižji sloj, 16. stoletje, upodobitve, zahodna Slovenija, Goriška Brda.

Lineamenti dell'abbigliamento del Collio nel Cinquecento

Riassunto: Il contributo di Katarina Šrampf intitolato *Lineamenti dell'abbigliamento del Collio nel Cinquecento* è dedicato allo studio di diverse fonti relative all'abbigliamento popolare dell'ampia area del Goriziano e del Collio, con particolare attenzione al periodo del Seicento. Ricerche comparative rivelano che nel Cinquecento l'abbigliamento delle varie province iniziò a differenziarsi in modo rilevante. In questo modo, fino alla metà dell'Ottocento, le varie varianti d'abbigliamento dividevano gli abitanti dei diversi luoghi. Questa varietà d'abbigliamento colse anche l'interesse di alcuni pittori, il che portò al manifestarsi delle prime raffigurazioni volte a documentare l'abbigliamento delle persone. Uno di questi autori fu Cesare Vecellio, che nel suo libro del 1590 pubblicò raffigurazioni dei contadini del territorio di Venezia e del Friuli. Queste raffigurazioni documentano l'abbigliamento degli abitanti dell'epoca. I regolamenti riguardanti l'abbigliamento dei vari ceti, le raffigurazioni pittoriche e le fonti scritte del tardo Medioevo e del Cinquecento rivelano il modo di vestirsi della popolazione in quel periodo.

Parole chiave: abbigliamento, popolo, Seicento, raffigurazioni, Slovenia occidentale.

Raziskovanje oblačilne kulture Slovencev v srednjem veku in 16. stoletju je precej težavna naloga, saj so viri, ki bi govorili o tem, kaj so ljudje takrat nosili, razmeroma redki, toda prav iz tega obdobja izhajajo prvi viri, ki bolj jasno in povedno opisujejo oblačenje Slovencev.

Najštevilčnejše gradivo predstavljajo različne upodobitve. Čeprav je v drugi polovici 15. stoletja postala upodabljaljoča umetnost zaradi težnje po večji poljudnosti bolj realistična in se začnejo na freskah pojavljati tudi posvetne osebe, pa je dokumentarnost teh upodobitev širša in ni vezana na ozko lokalnost, kjer je upodobitev nastala. Zaradi majhnega števila virov, ki bi nam govorili o oblačilni kulturi poznega srednjega veka in 16. stoletja, se te teme ne da obravnavati z ozko lokalno zamejenostjo, kot so Brda, ampak je za bolj jasno sliko potrebno obravnavati vire, ki se nanašajo na širše območje.¹

Virov, ki bi govorili o oblačilni kulturi tega obdobja v Brdih skorajda ni, ker pa je to območje bilo v tem času upravno kot tudi ekonomsko ter gospodarsko vezano na italijanski prostor,² bo v tem prispevku predstavljeno gradivo iz širšega goriškega in furlanskega območja ter Istre.

Kot je že bilo omenjeno, je za to obdobje relativno malo virov. Gre predvsem za različne slikovne in kiparske upodobitve, medtem ko so drugi viri, predvsem pisni, redki. Zaradi virov, ki izhajajo iz tega obdobja, smo raziskovalno omejeni bolj ali manj samo na oblikovni vidik in razvoj oblačilne podobe, torej kako so oblačila izgledala in kako se je njihova oblika spreminjala skozi čas. Ne izvemo pa dosti o oblačilnih materialih, trgovini z blagom, izdelavi in odnosu do oblačil itn.³

V tem prispevku se bom osredotočila predvsem na predstavitev, kaj so na širšem Goriškem nosili tlačani, svobodni kmetje, obrtniki in trgovci, torej tako imenovan nižji sloj. Čeprav je v Brdih v srednjem veku živelo kar nekaj grofovskih in viteških družin,⁴ Gorica pa je bila politični in administrativni center grofije, v kateri je živelo več plemiških družin,⁵ se na tem mestu ne bom lotila opisa mode, ki so ji sledili pripadniki višjega sloja.

V umetniškem in kulturnem udejstvovanju predstavlja čas 16. stoletja v slovenskem prostoru prehod med obdobjema srednjega veka in renesanse. Ta prehodnost se kaže tudi v oblačilni podobi, ki se je s sredino stoletja začela drastično spreminjati. Ker je torej 16. stoletje čas sobivanja dveh obdobji, je za bolj jasno sliko potrebno preučiti obe. Zato bodo v nadaljnjem besedilu predstavljene tudi starejše upodobitve, ki odlikujejo oblačilno podobo, uveljavljeno vse do sredine 16. stoletja.

Pozni srednji vek in začetek 16. stoletja

Edini vir iz Brd, ki se nanaša na tekstilno kulturo preučevanega obdobja, so brokatni vzorci naslikani na freskah iz druge pol. 15. stoletja v cerkvi sv. Andreja v Vrhovljah pri Kožbani. Gre za vzorce, ki so naslikani na oblačilih svetnikov ali pa na okrasnih elementih. Zaradi majhnega števila ohranjenih kosov tekstila iz tistega časa so takšne upodobitve še posebej pomembne. Raziskave so namreč pokazale, da gre pri njih pogosto za zelo natančne posnetke dejanskih tekstilnih vzorcev. Čeprav nam upodobitve brokatnih tekstilnih vzorcev na teh freskah ne povedo veliko o oblačilni kulturi tega obdobja, pa so vseeno pomemben vir za preučevanje tekstila in tekstilne obrti poznega srednjega veka.⁶

Več virov, ki se navezujejo na to obdobje, lahko najdemo za druge kraje po Sloveniji. Eden

¹ Baš, Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem, str. 56–58.

² Slovenci se omenjajo kot redni obiskovalci tedenskega sejma v Čedadu in Vidmu. Makuc, Slovanski vojaki, tihotapci, žene in še kaj, str. 11. Gestrin, Italijanski vplivi na organizacijske oblike.

³ Baš, Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem, str. 55.

⁴ Za več glej Kos, *Goriška Brda v srednjem veku* in Marušič, Šmartno, str. 3.

⁵ Marušič, *Gorica in njena grofija*.

⁶ Vodnik, *Tekstilni vzorci*.

Slika 1: Del freske v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah, na kateri so upodobljeni meseci (foto: © 2009, Andrej Furlan, vir: UIFS ZRC SAZU).

izmed takšnih pisnih virov je tudi listina, ki je nastala okoli leta 1300 po sporu med dvema istrskima vaškima občinama, Hrastovljami in Kubedom. Iz listine izvemo, da so takrat v Hrastovljah tako moški kot ženske nosili srajcam podobna oblačila narejena iz lanene ali volne tkanine, ki so jo sami tkali doma. Te srajce ali tunike so moškim segale čez kolena, medtem ko so ženskam segale do tal. V besedilu se omenjata še plašč in nogavice, ki so bile v tistem obdobju moško oblačilo, saj hlač v takšni obliki, kot so danes, še niso poznali.⁷

Naslednji vir je zapisal

zgodovinar Simon Rutar in se nanaša na čas okoli leta 1330:

»Kedar se je omožilo kmetsko dekle, dali so mu za doto kravo s teletom, kožuh, dve obleki, postejo s podglavnikom in perilo. Nevesta je oblekla rudeče krilo in na glavi je imela belo pečo po stari slovenski šegi. Plemenite gospe pa so dobile svileno, žametovo in škrlatno obleko, zlato verigo, koralde in kake dvetisoč goldinarjev.«⁸ Takšna naj bi bila dota na Goriškem v začetku 14. stoletja.

Kakšen je bil izgled kmetov, ko so prišli pozdravit patriarha Bertranda v Oglej 28. oktobra leta 1334, je opisal Francesco di Troppo:

»Pribajali so prebivalci iz kraških gora s temnimi kapami, obšitimi s kožuhovino ali vidrovino z rudečim čopom. Nosili so sive jopiče in kratke hlače, ki so mahljale brez gumbov pod kolenom in izpod katerih se se kazale rudeče ali pa višnjeve dolge nogavice. Nekateri so nosili tudi visoke, debele in podkovane škornje ter držali v rokah ali pa na ramo naslonjeno debelo gorjačo. Prišle so žene s Kranjskega, ki leži na oni strani Goriškega, in so nosile na glavi belo strnjeno ruto, ki je visela po hrbtu doli in del tega zakrivala. Imele so bele ali pa rudeče modrce, krilo obšito z raznobarvenimi trakovi in na nogah so nosile čevlje, kateri so bili z jermeni zvezani. Bile so večinoma plavolase (blondine), imele so kot nebo višnjeve oči in mnoge tudi pege v obrazu. Na prvi pogled kazale so več močij in zdravja kot pa dražesti in mičnosti. Furlanske žene se se malo razločevale od kranjic; nosile so krajše in bolj kvadratne rute, daljša krila, čevlje bolj nizke in manj okorne. Mnoge med njimi so imele prav črne lase, bliščeče oči; s svojim lahkim obnašanjem vabile s k ljubezni, k veselju. Furlani so nosili bel usnjat pas s širokim sklepancem od spredaj in ob tem je visela na verižici zakriviljena sekirica!⁹

Za preučevanje oblačilne kulture so pomembne tudi upodobitve na različnih freskah. Za furlansko in goriško območje so še posebej pomembne freske iz hiše Preusini, ki so nastale konec 14. stoletja, danes pa jih hrani Museo Civico v Vidmu. Freske so še posebej zanimive, ker prikazujejo tudi prizore iz posvetnega življenja, kot so trgategv, prihod z lova ter mlade, ki se zabavajo na vrtu.

Za preučevanje oblačilne podobe 15. stoletja obravnavanega in tudi širšega prostora pa

⁷ M. Kos, S kmečkih domačij, str. 325–326.

⁸ Rutar, Poknežena grofija Goriška, str. 67.

⁹ Rutar, Poknežena grofija Goriška, str. 67.

Slika 2: Del freske iz hiše Perusini, ki prokazuje trgatve in prihod z lova (foto: Katarina Šrmpf, Civici Musei di Udine).

sta še posebej pomembni dve freski, in sicer freska na fasadi cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu pri Škofiji Loki¹⁰ ter freske v cerkvi Svete Trojice v Hrastovljah.¹¹

Freska Svete Nedelje v Crngrobu prikazuje različna opravila, ki se ob nedeljah in praznikih niso smela opravljati (predenje, tkanje, trgovanje, igre na srečo ipd.). V Hrastovljah pa so ob najbolj znani tamkajšnji freski, Mrtvaškem plesu, pomembne še upodobitve mesecev, na katerih so naslikana nekatera kmečka opravila.

Slika 3: Detajl freske Svete Nedelje v Crngrobu, ki prikazuje dela, ki se jih ob nedeljah in praznikih ne sme opravljati (© 2009, Andrej Furlan, vir: UIFS ZRC SAZU).

¹⁰ Na fasadi se nahaja freska Sveta Nedelja, prizor Kristusa Trpina, obdanega z upodobitvami, ki se v nedeljo ne smejo opravljati. Fresko je naslikala delavnica Janeza Ljubljanskega okoli 1455–1460. Kermavner, *Cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu*, DEDI.

¹¹ Cerkev v Hrastovljah je v celoti poslikal Janez iz Kastva leta 1490. Kermavner, *Cerkev sv. Trojice v Hrastovljah*, DEDI.

Slika 4: Dürerjeva upodobitev slovenske kmetice (© Trustees of the British Museum, muzejska številka 1930, 0324.1).

Še posebej povedna pa je upodobitev kmeta, ki je nastala leta 1486 in se nahaja na naslovnici knjige *Frontespizio del quaderno dei Camerari*,¹² saj je ta nekoliko bolj natančno naslikana kot upodobitve na prej omenjenih freskah.

Leta 1505 sta nastali tudi upodobitvi slovenskih kmetic (»vilana windisch«), ki ju je naslikal Albert Dürer. Žal o njej ni veliko znanega, predvideva pa se, še posebej za upodobitve, na katero naj bi sam avtor pripisal »una villana windisch«, da sta nastali ob njegovem drugem potovanju v Benetke nekje na Avstrijskem Koroškem ali v Furlaniji.¹³

Podobno turbanasto zavito pokrivalo, kot ga je naslikal Dürer, pa je naslikano tudi na freskah v cerkvi sv. Petra v Magredisu di Povoletto ter v cerkvi sv. Jožefa v Laipaccu pri Tricesimu v bližini Vidma.

Prve so bile leta 1518 naslikane freske v cerkvi sv. Petra v Magredisu di Povoletto in prikazuje dvanajst mesecev ter opravila in šege, ki se izvajajo takrat. V cerkvi sv. Jožefa v Laipaccu pri Tricesimu pa del freske v apsidi, ki jo je leta 1524 naslikal furlanski slikar Zuan Paulo Tonnar (Gian Paolo Thanner), prikazuje osebe, najverjetneje domačine. Osebe so naslikane realistično, če ne celo portretne. Da je najbrž šlo za dejanske portrete takrat živečih ljudi, pa lahko sklepamo po tem, da so nad glavami naslikanih oseb napisana tudi imena.¹⁴

Na zbranih upodobitvah nastalih v prvi polovici 16. stoletja še ni opaziti večjih sprememb v oblačilnem videzu. Oblačilna podoba naslikanih oseb je podobna tisti, ki jo lahko vidimo tudi na freskah in slikah iz 14. in 15. stoletja.

Sodeč po upodobitvah so si na obravnavanem območju do sredine 16. stoletja, tako kot drugod po Sloveniji, ženske iz nižjih slojev oblačile obleke, ki so bile do pasu srednje široko krojene, nato pa so se razširjale navzdol. Pas je bil v višini naravnega pasu in pogosto prepasan, izrezi oblek so bili po večini okrogli, rokavi pa dolgi in ob zapestjih speti. Proti sredini 15. stoletja se je životni del oblek počasi ožal, pas pa se je prestavil pod prsi, vratni izrezi so se razširili, rokavi pa zožali.¹⁵ Spodaj so ženske nosile spodnje srajce. V poznem srednjem veku so bile najbolj razširjeno žensko pokrivalo peče, tj. bele kvadratne, trikotne ali pravokotne rute, ki so se polagale, zavezovale ali turbanasto ovijale okoli glave, kot je videti na freskah iz Furlanije. Na podlagi ženitnih pogodbah in drugih dokumentov je mogoče sklepati, da so bile peče ali *fazzuli*, kot so jih imenovali v Furlaniji, splošno pokrivalo tega območja do 15. do 17. stoletja.¹⁶

Moški so nosili relativno ozko krojene srajce, nad katere so oblačili vrhnja oblačila, kot so suknjiči in tunike. Te so bile širše, ohlapneje krojene in so segale do kolen ali nekoliko višje. Moški so jih po večini prepasovali. Rokavi tunik so bili krojeni dokaj široko in so segali do zapestij. Po sredi 15. stoletja so se uveljavili tudi krajši suknjiči.¹⁷ Hlače v današnjem pomeni besede v poznem srednjem veku niso bile v veljavi. Nadomeščale so jih hlačne nogavice, ki so imele še podplat in so služile tudi kot obuvalo. Moški so obuvali tudi

Slika 5: Upodobitev ženske, ki nosi turbanasto zavito pokrivalo v cerkvi sv. Jožefa v Laipaccu pri Tricesimu (foto: Katarina Šrumpf).

¹² Za več glej Gri, *Modi di vestire*, str. 238.

¹³ Dürer, *Albrecht Dürer 1471 bis 1528*, str. 426,430 in Dürer, *Albrecht Dürer 1471–1971*, str. 282.

¹⁴ Jenko-Uršič, *Zuan Paulo Tonnar*, str. 24, 46–47.

¹⁵ Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 51.

¹⁶ Ribezzi, *Fazzoletti*, str. 47 in Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 19.

¹⁷ Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 33.

Slika 6: Upodobitev moških na freski v cerkvi sv. Jožefa v Laipaccu pri Tricesimu (foto: Katarina Šrimpf).

dokolenske ovijače in nogavice, ki pa niso nadomeščale obuval.¹⁸ Moški klobuki so imeli v tem obdobju koničasto oblikovana oglavja in zavihane in zapognjene krajece, poglavitno pokrivalo pa so bile čepice.¹⁹

Sredina 16. stoletja in spremembe v modi

Večje spremembe v oblačenju se zgodijo v 16. stoletju. Te niso samo posledica spremembe okusa in mode, ampak tudi spremembe v miselnosti ljudi. 16. stoletje namreč prinese tudi spremembe v odnosu do higiene. V srednjem veku je bila čistoča omejena na snažnost vidnih delov telesa, torej obraza in rok, obleka pa je morala biti spodobna. V 16. stoletju pa se ta snažnost razširi tudi na dele telesa, ki jih je pokrivala obleka. Skrb za »telesne« tkanine, torej tkanine, ki so se neposredno dotikale kože, je ustvarila novo področje čistoče. Pomembno je postalo izrazitejše razlikovanje med vrhnjimi in spodnjimi deli oblačil, med tankimi in debelimi vrstami blaga in seveda bolj pogosto menjavanje tkanin, ki so prihajale v stik s kožo. Pomembnost, ki so jo začeli pripisovati spodnjemu perilu, je prinesla tudi možnost, da je to postalo bolj vidno. Začelo je kukati izpod moških tunik in ženskih oblek in se na koncu povsem prebilo na plano.²⁰

V oblačilni kulturi so se poleg sprememb v dojemanju higiene odražale tudi druge socialne in kulturne spremembe. Te so se seveda najprej začele pri višjih slojih in počasi prišle v rabo tudi pri nižjih slojih prebivalstva. Moda se je iz univerzalnega, uniformnega in neosebnega pristopa prelevila v individualen, osebni in nacionalni pojav. Začele so nastajati oblačilne podobe ali stili, ki so bili regionalno ali nacionalno zamejeni.²¹

Pri ženskih oblačilih je po sredini 16. stoletja največjo spremembo doživela obleka, ki

¹⁸ Baš, *Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem*.

¹⁹ Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 17.

²⁰ Vigarello, *Čisto in umazano*.

²¹ Boucher, *A history of costume*, str. 191–192.

se je v nekaterih primerih ločila v krilo in jopo, lahko pa je životec ostal pritrjen na krilo, vendar je izgubil rokave ali pa so ti postali ločen kos. V tem obdobju so torej začetki krila z životcem, ki je nato kot glavno žensko oblačilo kmečkega sloja, v večjem delu slovenskega prostora ostalo prisotno vse do preloma iz 19. v 20. stoletje. Pod krilom z životcem so ženske nosile spodnje srajce, katerih rokavi niso bili več skriti pod zgornjimi plastmi oblačil. Kot stalen oblačilni kos se je uveljavil tudi predpasnik, ki ni več služil izključno ščitenju oblačil pred umazanijo, ampak je postal v svojih boljših različicah kos, ki je bil prisoten tudi pri bolj svečanih opravah.²²

Spremembe je doživela tudi moška moda. Pri moških so nogavice postale samostojen kos, ki so ga dopolnjevali s podkolenskimi hlačami. Te so tako kot pri ženskah krilo z životcem ostali del oblačilne kulture kmečkega prebivalstva do preloma 19. in 20. stoletja.²³

Prve namerne upodobitve oblačenja

V 16. stoletju se je pojavilo novo zanimanje za dokumentiranje oblačenja. Tako je od leta 1520 do leta 1610 nastalo več kot 200 zbirk, v katerih so bile objavljene upodobitve oblačenja prebivalcev različnih krajev po Evropi in tudi po svetu.²⁴ Za območje Goriške sta še posebej pomembni dve zbirki in sicer *Mores Italiae*²⁵ in knjiga Cesara Vecellia z naslovom

Habiti antichi et moderni di Diverse Parti del Mondo.²⁶

Prva zbirka je delo neznanega avtorja in je bila izdana leta 1575. Na 105 risbah so naslikane večinoma osebe višjega sloja iz Benetk in Padove, prizori iz vsakdanjega življenja, kjer lahko vidimo tudi podobo kmetov in obrtnikov, ki so takrat živeli v okolici teh krajev. Čeprav so Benetke precej oddaljene od Brd in Gorice, pa nam upodobitve v *Mores Italiae* dajejo možnost primerjave, saj se je v 16. stoletju nacionalno razlikovalno oblačenje šele začinjalo.

Na upodobitvah kmetov in obrtnikov v *Mores Italiae* lahko vidimo, da so nekateri moški še vedno nosili dolge nogavice po modi srednjega veka, istočasno pa so se že začele tudi pri nižjih slojih uveljavljati dokolenske hlače. Namesto dolgih srajc oz. tunik so moški v tem obdobju kot vrhnje oblačilo začeli nositi kratke suknjiče.

Pri ženskah nižjega sloja upodobljenih v *Mores Italiae* pa lahko vidimo, da njihova oblačila niso več po modi srednjega veka, kar nakazujejo krila z životci, ki so se očitno takrat že uveljavila tudi pri nižjih slojih. Pod takšno krilo so ženske oblačile srajce, ki so se nato kasneje razvile v rokavce, krajše srajce, ki so jih ženske na alpskem oblačilnem območju nosile še vse do konca 19. stoletja.

Drugi pomembni avtor za to obdobje pa je Cesare Vecellio, renesančni slikar iz Benetk, ki je leta 1590 izdal knjigo z naslovom *Habiti antichi et moderni di Diverse Parti del Mondo*.²⁷ Delo vključuje več kot 400 lesorezov z upodobitvami oblačenja moških in žensk različnih slojev in poklicev iz

Evrope, Azije, Afrike in Amerike. Vecellio je upodobitvam dodal še opise, zato je to delo še toliko bolj pomembno.²⁸

Med več kot 400 upodobitvami, ki so bile objavljene v *Habiti antichi et moderni di Diverse Parti del Mondo*, so tudi štiri upodobitve s pripadajočimi opisi, ki so zanimivi tudi

Slika 7: Skupina kmetov, naslikana v *Mores Italiae* (Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University).

²² Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 53.

²³ Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 95–104.

²⁴ Boucher, *A history of costume*, str. 248 in Roche, *The culture of clothing*, str. 11.

²⁵ Knjiga se nahaja v Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University.

²⁶ Vecellio, *De Gli Habiti*.

²⁷ Vecellio, *De Gli Habiti*.

²⁸ Za več glej Kuhl, Cesare Vecellios.

za preučevanje oblačilne kulture 16. stoletja na širšem goriškem prostoru. Vecellio je v svoje delo namreč vključil upodobitev kmetic in kmetov iz Trevisa, Belluna, okolice Benetk in Furlanije.

O podobo mladih kmetic iz okolice Belluna in drugih krajev v Furlaniji je Vecellio zapisal naslednje:

»Kmečke ženske iz tega mesta (Belluno) se oblačijo kot drugje v Furlaniji in bližnjih krajih, še posebej če se bodo poročile ali so že poročene. Nosijo nerodno skodrane kodre na čelu in mrežico iz barvne svile, pod katero zberejo lase. Nosijo camice²⁹ iz grobega platna z majhnimi naborki in ogrlicami s koralnimi kroglicami. Nosijo vrhajo obleko iz pavonazzo³⁰ volne in z žametnimi trakovi ter žametne rokave z gumbi ali kroglicami iz pozlačenega srebra; /.../ nosijo rokave tako, da jim visijo zadaj. Nosijo tudi pasove iz črnega žameta z majhnimi srebrnimi ploščicami, ponavadi pa nosijo na životcih tudi broške z pozlačenega srebra v velikosti kovancev. Mnoge nosijo nogavice brez stopal, spodaj obrnjene navzgor kakor je videti na tej upodobitvi. Pred poroko gredo na mnogo zabav in plesov; tja gredo skupaj s svojimi moškimi spremljevalci ter govorijo o ljubezni; kmalu po poroki pa mnoge prenehajo z vsem tem. Poleti se oblačijo v beli bombaž in druge lahke tkanine. Nosijo predpasnike iz holandskega lanu z specifičnim črnim okrasom, njihove obleke pa so okrašene z trakovi iz enake volne. Te obleke so najbolj pogosto narejene iz bigio³¹ volne.«³²

Zelo podobna je bila tudi praznja oprava mladih kmetic iz okolice Benetk. Te so po zapisih Vecellia na plesih nosile lepo izdelane slamnike okrašene z raznobarnimi peresi in trakovi, svoje lase pa so tako kot Furlanke prekrivale z mrežice iz zlatih niti. Čez prsa so nosile naprsne rute iz tanke svile ali drugega tankega materiala. Njihove obleke so bile

Slika 8: Mlada kmetica iz okolice Benetk (Vecellio, *De Gli Habiti*, str. 179, Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, urn:nbn:de:hbz:061:1-3275).

Slika 9: Oprava kmetic, ki so ob tržnih dneh prihajale v Benetke (Vecellio, *De Gli Habiti*, str. 181, Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, urn:nbn:de:hbz:061:1-3275).

²⁹ Spodnja srajca, ki so jo nosili tako moški kot ženske. Narejena je bila iz svile ali platna, včasih pa je imela tudi naborke iz čipk na ovratniku in zapetjih (Rosenthal in Jones, *Glossary of costume*, str. 584).

³⁰ Nabor barv kot so v pavjem perju; od vijolično-modre, modro-črne do pavje modre. V Benetkah je to bilo najpogostejše blago vijolične oziroma škrlatne barve (Rosenthal in Jones, *Glossary of costume*, str. 589).

³¹ Blago sive barve podobne nebarvani volni. Rosenthal in Jones, *Glossary of costume*, str. 582.

³² Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 275.

narejene iz finega bombaža ali volne različnih barvah, životce pa so prav tako nosile okrašene s pozlačenimi broškami ter okrašene s trakovi iz žameta ali druge svile. Predpasnike so imele narejene iz svile ali drugih tankih materialov in okrašene z rozetam podobnimi sponkami. Njihovi pasovi so bili iz rdečega ali črnega žameta ter enako okrašeni. Za razliko od Furlank in prebivalk Belluna so kmetice iz okolice Benetk nosile kvačkane ali pletene nogavice ter čevlje okrašene z belo vezenino, preko katerih so natikale še natikačem podobno obuvalo z debelejším podplatom.³³

Ob delovnih dneh je bila obleka žensk narejena iz manj dragocenih materialov in brez razkošnega okrasja. Krilo z životcem je bilo narejeno iz različnih materialov v nebesno modri ali blede modri barvi, spodaj pa so ženske nosile bele srajco, ki je gledala ven ob životcu in je bila sestavni del tudi pražnje oprave. Glavo so si pokrivalo s pečo, preko pa so nosile še slamnate klobuke. Obuvala so visoko rezane čevlje iz debelega usnja, ki jih je varovalo pred vodo in blatom.³⁴

Če primerjamo upodobitve in opise Cesara Vecellia, vidimo, da so bile osnovne poteze oblačenja kmetic v celotni regiji enake. Razlik, razen v manjših podrobnostih, skorajda ni. Tako naj bi kmetice na širšem območju Benetk in Furlanije nosile spodnjo srajco narejeno iz platna, preko so si nadele obleko narejeno največkrat iz volnenih materialov. Obvezen je bil predpasnik in pas. Za vsak dan so obuvala čevlje iz usnja, za pražnje dni pa so obule boljše, tudi z vezenino okrašene čevlje. Mlade kmetice so si lase ob pražnjih priložnostih pokrivala s mrežicami narejenimi iz svilenih trakov in niti, medtem ko je bilo delovno pokrivalo peča, ki je pokrivala celotno glavo, ter slamnik. Okrasni element, ki ga je Vicellio omenjal pri vseh opisih, so broške in gumbi iz pozlačenega srebra, s katerim so ženske na tem območju krasile svoje životce.

Pražnjo opravo mladega kmeta iz okolice Padove in Benetk je Vicellio predstavil tako:
»Na glavi nosijo klobuke iz fine slame povezane z trakovi iz svile različnih barv, kakor tisti

Slika 10: Oprava mladega kmeta (Vecellio, *De Gli Habiti*, str. 180, Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, urn:nbn:de:hbz:061:1-3275).

Slika 11: Oprava kmeta ob tržnih dneh (Vecellio, *De Gli Habiti*, str. 182, Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, urn:nbn:de:hbz:061:1-3275).

³³ Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 231.

³⁴ Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 233.

njihovih ljubih, ampak nekoliko višje na oglavju. Njihove camice³⁵ so obrobljene z belimi čipkami, nosijo še doublets³⁶ iz tankega platna in braghese³⁷ iz volne ali drugega barvnega materiala ter nogavice iz iste tkanine; nosijo čevlje iz kordovanskega usnja in na klobukih perje različnih barv. Kot orožje nosijo sulice in palice ter nože, ki jih nosijo na pasu s katerimi včasih ranijo ljubezenske tekmece«. ³⁸

Za razliko od ženskih so se, vsaj po opisih sodeč, moška delovna oblačila od praznih razlikovala ne samo v materialih, ampak tudi v sami sestavi. Za nosače v pristanišču in prodajalce, ki so delali za mesarje in ribiče, je Vicellio zapisal, da so nosili srajce oziroma vrhnja oblačila iz grobega lanu, ki so jih prepasovali tudi z vrvmi, nogavice ali gamaše iz grobega sukna ali dokolenske hlače iz grobe volne. Obuvali so težke čevlje z debelim podplatom, ki so bile namenjene za blato in težko delo. Na glavah pa so nosili majhne klobuke iz filca ali volnene čepice. ³⁹

Kmetje, ki so ob sobotah prihajali prodajat svoje produkte na tržnico v Benetke, pa so bili oblečeni v srednje dolgo vrhnje oblačilo podobno srajci, sivih barv, narejeno iz volnene tkanine. Ogrinjali so se s kratkimi ogrinjali in pelerinami iz grobe volne, na glavi pa so imeli slamnike narejene iz grobe slame. Obuvali so čevlje iz težkega usnja, noge pa so si ovijali v usnjene gamaše. ⁴⁰

Moški so torej ob delovnih dneh nosili srajcam podobna oblačila, ki so segala do sredine stegen in so bila narejena iz volnenih materialov. Oblačili so še nogavice ali dokolenske hlače, obuvali pa usnjene čevlje iz debelega usnja. Kot vrhnje oblačilo so nosili ogrinjala iz grobe volne, glavo pa so si pokrivali s klobukom, slamnikom ali volneno čepico.

Po sedaj znanih podatkih nimamo tako natančnih upodobitev in podobnih opisov, vezanih na takratno slovensko prebivalstvo, zato je delo Cesara Vicellia *Habiti antichi et moderni di Diverse Parti del Mondo* še toliko bolj zanimivo, saj prinaša tudi pomembne podatke o oblačilni kulturi širšega območja.

Oblačilni materiali in tekstilna obrt

Čas 15. in 16. stoletje je obdobje uvajanja novih kmetijskih in tudi tekstilnih kultur. V tem času so fevdalci želeli bolj izkoristiti svoja posestva, zahtevali so povečanje obdelovalnih površin z zasajanjem dreves, sadovnjakov, vinogradov in tekstilnih rastlin. Spodbujali so predvsem tržno zanimive kulture (pšenica, trta, murve itn.), ki so jim prinašali večji dobiček. ⁴¹

Tako je v 16. stoletju dobivalo vedno večjo veljavo tudi izdelovanje svile. Od 10. stoletja naprej je kot glavno mesto svilarstva v Evropi veljalo italijansko mesto Lucca. V 14. stoletju so notranji boji prisilili nekaj tkalcev in trgovcev, da so svojo obrt preselili v severno Italijo. ⁴² Z uvajanjem novih kmetijskih kultur in tehnologije pa se je svilogojstvo iz zaledja Benetk v sredini 16. stoletja razširilo tudi na Goriško. Najprej so svilene mešičke prodajali predvsem v Benetke, z odprtjem predilnice v Gorici pa se je začela domača proizvodnja

³⁵ Spodnja srajca, ki so jo nosili tako moški kot ženske. Narejena je bila iz svile ali platna, včasih pa je imela tudi naborke iz čipk na ovratniku in zapeljih. Rosenthal in Jones, Glossary of costume, str. 584.

³⁶ Doublets, tudi giuppone je kratek, tesno prilegajoč moški suknjič, ki je bil pogosto podložen ter so ga moški nosili nad srajco. Rosenthal in Jones, Glossary of costume, str. 588.

³⁷ Braghese je italijanski termin, ki označuje hlače, ki so segale do kolen. Pripadniki višjega sloja so jih navadno nosili nekoliko krajše ter pogost podložene, medtem ko so pripadniki nižjih slojev nosili nekoliko daljše. Rosenthal in Jones, Glossary of costume, str. 583.

³⁸ Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 232.

³⁹ Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 229–230.

⁴⁰ Vecellio, *The clothing of the Renaissance world*, str. 234.

⁴¹ Bianco, *Krvavi pust*, str. 71–71.

⁴² Boucher, *A history of costume*, str. 212.

svile.⁴³ Svilogojstvo, ki je v kasnejših stoletjih postalo pomembna gospodarska panoga celotne Goriške in tudi Brd, je vplivalo tudi na oblačilni videz, saj je še posebej v 19. stoletju, svila postala pomemben material predvsem za ženske.⁴⁴

Tudi konoplja je ena od tekstilnih rastlin, ki so jo začeli uvajati v 16. stoletju. To so sicer sadili v bolj hribovitih predelih Goriške, iz nje pa so izdelovali platno.⁴⁵

Večina blaga za potrebe vseh slojev pa se je, če pogledamo policijske redove, ki so bili uveljavljeni takrat, uvažala.⁴⁶ Domača obrtna izdelava se je omejevala na surovo sukno, predvsem za potrebe nižjih slojev, ter deloma platno, ki se je takrat izdelovalo izključno iz lanu in v manjši meri iz konoplje. Boljša sukna so se uvažala iz Anglije, Nemčije, Nizozemske, Češke in severne Italije. Tudi platno se je uvažalo, vendar ni točnih podatkov od kod.⁴⁷

Glede na podatke so bila v severni Italiji in znotraj nje tudi v Furlaniji pomembna tekstilna središča predvsem za izdelavo svile in sukna. Tekstilna industrija je bila prisotna v Furlaniji in tudi v Gorici vsaj od konca 14. stoletja. Za čas 14. in 15. stoletja imamo celo nekaj podatkov o tekstilnih obrtnikih, ki so takrat živeli v Gorici. V 14. stoletju sta v Gorici bivala vsaj tkalec Warnerij iz Karnije ter krojač Peter, v 15. stoletje pa čevljar Johann Hunt ter dva krojača, in sicer Dežela ter Peter iz Radovljice, ki je bil krojač pri goriškem grofu Ivanu Hajnhardu.⁴⁸ Ker pa je Gorica postajala v 16. stoletju trgovsko središče na križišču pomembnih prometnic,⁴⁹ lahko predvidevamo, da je v mestu v tem obdobju delovalo več obrtnikov in trgovcev, ki so s svojimi izdelki zadovoljevali potrebe mestnega kot tudi okoliškega prebivalstva.

Zaključek

Čas 16. stoletja je prinesel večje spremembe tako v miselnosti ljudi kot tudi v oblačilni podobi. Tako je bil to čas prepletanja starih in novih idealov. Sočasno so bila v uporabi oblačila, ki so izhajala iz tradicije srednjega veka, in pa oblačila, ki so se zgledovala po novih modnih smernicah, kot so krilo z životcem pri ženskah in dokolenske hlače pri moških, ki so nato v oblačilni podobi nižjih slojev ostala prisotna vse do 20. stoletja.

Čeprav za Brda ni virov, ki bi neposredno govorili o oblačilni kulturi njenih prebivalcev v 16. stoletju, nam viri, ki se nanašajo na širšo okolico, dajejo dovolj podatkov za sklepanje, kakšna je bila oblačilna podoba ljudi takrat.

Literatura

Baš, Angelos. Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 15, 1962, str. 55–72.

Baš, Angelos. *Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

Bianco, Furio. *Krvavi pust 1511: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011.

Boucher, François. *A history of costume in the West*. London: Thames and Hudson, 2004.

Coronini Cronberg, Guglielmo. *Gorica v 16. stoletju. Gorica in njena grofija* (ur. Branko Marušič). Gorica: Goriška pokrajina, 2002, str. 59–61.

⁴³ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 97 in Ipavec, *Murve in kavalirji*, str. 25.

⁴⁴ Ipavec, *Murve in kavalirji*, str. 101.

⁴⁵ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 96.

⁴⁶ Glej Vilfan, *Predpisi o obleki*.

⁴⁷ Baš, *Noša na Slovenskem*, str. 117–121 in Vilfan, *Predpisi o obleki*.

⁴⁸ Kos, *Prebivalstvo Gorice*, str. 35–37.

⁴⁹ Coronini Cronberg, *Gorica v 16. stoletju*, str. 59.

- Dürer, Albrecht. *Albrecht Dürer 1471 bis 1528: das gesamte graphische Werk*. München: Rogner & Bernhard, 1971.
- Dürer, Albrecht. *Albrecht Dürer 1471–1971*. München: Prestel-Verlag, 1971.
- Gestrin, Ferdo. Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja. *Kronika* 32/1, 1984, str. 10–15.
- Gri, Gian Paolo (ur.). *Modi di vestire, modi d'essere: abbigliamento popolare e costumi tradizionali del Friuli*. Udine: Società filologica Friulana, 2003.
- Ipavec, Vesna Mia. *Murve in kavalirji: svilogojstvo na Goriškem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Jenko-Uršič, Mojca. *Zuan Paulo Tonnar. Zbornik za umetnostno zgodovino* 18, 1982, str. 17–71.
- Kos, Franc. Goriška Brda v srednjem veku. *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina Brda, 1999, str. 34–73.
- Kos, Franc. Prebivalstvo Gorice v kasnem srednjem veku. *Gorica in njena grofija* (ur. Branko Marušič). Gorica: Goriška pokrajina, 2002, str. 35–37.
- Kos, Milko. S kmečkih domačij v Hrastovljah ok. 1300. Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina. *Slovenecv: izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 325–329.
- Kermavnar, Simona. *Cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu*. DEDI - digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem, <http://www.dedi.si/dediscina/134-cerkev-marijinega-oznanjenja-v-crngrobu>, 2010.
- Kermavnar, Simona. *Cerkev sv. Trojice v Hrastovljah*. DEDI - digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem, <http://www.dedi.si/dediscina/139-cerkev-sv-trojice-v-hrastovljah>, 2010.
- Kuhl, Isabel, Cesare Vecellios. *Habiti antichi et moderni: Ein Kostüm-Fachbuch des 16. Jahrhunderts*. Doktorska disertacija, <http://kups.ub.uni-koeln.de/2878/>. Köln: Universität zu Köln, 2008.
- Makuc, Neva. Slovanski vojaki, tihotapci, žene in še kaj v obdobju novega veka v luči furlanske historiografije. *Zgodovina za vse* 18/1, 2011, str. 5–14.
- Marušič, Branko. *Gorica in njena grofija*. Gorica: Goriška pokrajina, 2002.
- Marušič, Branko. *Šmartno: avstrijsko-beneški vojni: (1508–1521 in 1615–1617)*. Deskle: Salonit Anhovo, 2005.
- Mores Italiae. *Beinecke Rare Book & Manuscript Library*. Yale University Library, <http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3432900>, 1575.
- Ribezzi, Tiziana. Fazzoletti: per coprire, per ornare, da donare. Note in marginea una raccolta. L'arte della discrezione. *Abiti e accessori nella tradizione del Friuli-Venezia Giulia* (ur. Olivia Averso Pellis). Udine: Civici Musei: Museo Friulano delle Arti e Tradizioni Popolari, 1996, str. 45–81.
- Roche, Daniel. *The culture of clothing: dress and fashion in the 'ancien régime'*. Cambridge: Cambridge university press, 1999.
- Rosenthal, Margaret F., in Ann Rosalind Jones. Glossary of costume and fabric. *The clothing of the Renaissance world: Europe, Asia, Africa, the Americas: Cesare Vecellio's Habiti Antichi et Moderni* (avtor Cesare Vecellio). London: Thames & Hudson, 2008, str. 580–593.
- Rutar, Simon. *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1892.
- Vecellio, Cesare. *De Gli Habiti Antichi, Et Moderni di Diuerse Parti del Mondo*. Venezia: Zenaro, <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/titleinfo/136580>.
- Vecellio, Cesare. *The clothing of the Renaissance world: Europe, Asia, Africa, the Americas: Cesare Vecellio's Habiti Antichi et Moderni*. London: Thames & Hudson, 2008.
- Vigarello, Georges. *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba /*cf, 1999.
- Vilfan, Sergij. Predpisi o obleki in blagu v policijskih redih 16. stoletja. *Slovenski etnograf*, 1949, str. 28–48.
- Vodnik, Alenka. *Tekstilni vzorci v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.
- Zuliani, Fulvio. *Gli affreschi Perusini del Museo Civico di Udine*. *Arte Veneta: rivista di storia dell'arte* 19, 1965, str. 144–148.

OBČINA BRDA

9 789612 549046

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

15 €